

ગુજરાતી ભાષાસૌંદર્ય

પુનઃમુદ્રણ
૨૦૧૦

ભાષા નિયામકની કચેરી

ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર

GUJARATI BHASHASAUNDARY

© ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

૩.

પરામર્શક : પ્રા. ત્રિકમભાઈ ના. પટેલ

પ્રકાશક
ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

(ક)

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નંબર	પ્રકરણ	પૃષ્ઠ નંબર
૧	ગુજરાતી ભાષા	૧
	(અ) ભાષા અને વાણી	૬
	(બ) ભાષા અને બોલી	૮
૨	ગુજરાતી ભાષાનાં ધ્વનિ ઘટકો	૧૨
	(અ) ગુજરાતીમાં જોડણી-વ્યવસ્થા	૧૭
	(બ) જોડણી અંગે વિશેષ	૨૨
૩	અનુસ્વાર	૪૭
૪	શબ્દઘડતર	૫૫
૫	ગુજરાતી સમાસ-રચનાઓ	૭૪
	દ્વિરુક્ત - પ્રયોગો	૮૨
૬	સંધિ	૮૪
૭	ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ	૯૩
	(૧) સ્વીકૃત શબ્દો	૯૬
	(૨) સમાનાર્થી / પર્યાયવાચી શબ્દો	૯૮
	(૩) અનેકાર્થી શબ્દો	૧૦૫
	(૪) વિવિધાર્થી શબ્દો	૧૦૮
	(૫) શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ	૧૧૨
૮	વિરામચિહ્નો	૧૨૦
૯	વાક્યરચનામાં પદક્રમ	૧૩૨
૧૦	ગુજરાતી વાક્યરચનામાં પદસંવાદ	૧૪૦
૧૧	ઘટકો ભેગાં-જુદાં લખવા અંગે	૧૫૨
૧૨	કહેવતો	૧૬૬
૧૩	રૂઢિપ્રયોગો	૧૭૧

(ખ)

વર્ણથી વાક્ય : વાણીનાં ખળકતાં પૂરનું “ ભાષાસૌંદર્ય ”

ગુજરાતી રાજ્યની પ્રસ્થાપિત ભાષાનીતિ અનુસાર શાસનનો સમગ્ર વહીવટ રાજભાષા ગુજરાતીમાં કરવામાં સહાયક થાય અને સમગ્ર રાજ્યમાં સરકારી લેખનમાં વપરાતી પરિભાષામાં એકસૂત્રતા જળવાય તેમ જ ગુજરાતી ભાષા પ્રયોજવામાં અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને માર્ગદર્શક દિશાસૂચન મળી રહે એ ઉદ્દેશથી ભાષા નિયામકની કચેરી વહીવટમાં ઉપયોગી થાય તેવાં પ્રકાશનો પ્રગટ કરતી રહી છે. આમાં “ ભાષાસૌંદર્ય ” પુસ્તકના ઉમેરણથી ગુજરાતીભાષી વાચકો માટે ખૂબ જ ઉપકારક પ્રકાશન બની રહેશે.

વર્ણથી વાક્ય સુધીના તબક્કામાં આવતી ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતા વિશે આ પુસ્તકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમાં તત્સમ, તદ્ભવ શબ્દો, વ્યાકરણ વિષયક માહિતી, જોડણી વિશેના નિયમો તથા અનેકાર્થી શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગ-કહેવત વચ્ચેનો તફાવત, એકવચન-બહુવચન, સમાસ વગેરે મુદ્દાને આવરી લઈ તે અંગે વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ભાષા નિયામકની કચેરી દ્વારા બિન-ગુજરાતી એવા આઈ.એ.એસ તથા આઈ.પી.એસ કક્ષાના અધિકારીઓને ગુજરાતી ભાષાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. તે સિવાય પણ આ કચેરી દ્વારા રાજ્યના જુદા જુદા જિલ્લામાં ગુજરાતી ભાષાના ઓપવર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. આ વર્ગોમાં આવતા તાલીમાર્થીઓને અને બિન-ગુજરાતી અધિકારીઓને પણ આ પુસ્તક સવિશેષ ઉપયોગી થશે તેવી આશા છે. આ પુસ્તક કચેરીની સંશોધન શાખામાં તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તક તૈયાર કરવા ગુજરાતી ભાષાના તજજ્ઞ એવા ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક અને આ કચેરી દ્વારા ચાલતા ગુજરાતી

ભાષાના તાલીમ વર્ગોમાં સેવા આપતા શ્રી ત્રિકમભાઈ ના. પટેલ સાહેબે પરામર્શક તરીકે સેવા આપી છે. તેઓએ ખૂબ જ જરૂરી સૂચનો કર્યાં છે અને પુસ્તકની વિષયસૂચિ તૈયાર કરી એમાં શક્ય એટલી વધુ સામગ્રીને સમાવવાના ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરવાનો આદર્શ સેવ્યો છે. પરિણામસ્વરૂપ આ પુસ્તક પ્રગટ કરતા હું પ્રા. પટેલ સાહેબનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું. આ પ્રકાશન સંબંધિત વિભાગોના અધિકારી તથા કર્મચારીવર્ગને ઉપયોગી પુસ્તક તરીકે તેવી અપેક્ષા છે.

ગુજરાતી કવિ ગાઈ ઉઠે છે કે,

“ લો શબ્દની પાંખો સજી લો, કાળ સો તું ઊડિયે. ”

વર્ણથી વાક્ય અને વાણીનાં શબ્દસૌંદર્ય, ભાષાસૌંદર્યને આપણે સહુ આવકારીએ.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’.

— વરદરાજ પંડિત
ભાષા નિયામક

પ્રકરણ -૧

ગુજરાતી ભાષા

ભારતવર્ષની પ્રાચીન સમયની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓ તેમજ એમાંથી કાળક્રમે ઉદ્ભવેલી ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓ ભારતીય આર્યશાખાની ભાષાઓ છે. આ ભાષા બોલનાર પ્રજાએ લગભગ સાડાત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે સ્થળાંતરો કર્યાં. જુદાં જુદાં સમયે, જુદા જુદા જૂથો, જુદી જુદી દિશામાં ગયાં. એમાંનું એક જૂથ ઈરાનને રસ્તે થઈ ભારત સુધી પહોંચ્યું. એમાંથી વિકસેલી ‘ઈરાની ભાષા’ અને ‘ભારતીય ભાષાઓ’ આ દષ્ટિ ભારત-યુરોપીય કુળની ભાષાઓ ગણાય.

ભારત-યુરોપીય ભાષા બોલનાર પ્રજામાંથી એક જૂથ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કે કેટલાકના મતે ઈ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની આસપાસમાં ભારત પહોંચ્યું જણાય છે. મૂળે બહારના કોઈ પ્રદેશમાંથી ભારતમાં આવી વસેલું એ જૂથ આર્યો તરીકે ઓળખાયું અને એમની ભાષા ‘ભારતીય આર્ય’ એવા ઉપનામને પામી. ભારતમાં આવીને વસેલા આર્યોની ભાષા એ ભારતીય આર્ય ભાષા. ભારત યુરોપીય ભાષા પરિવારની ભારત વર્ષની શાખાને ભારતીય આર્ય એવું નામ મળ્યું છે.

ભારતીય-યુરોપીય ભાષા પરિવારનું એક જૂથ ભારતમાં આવીને વસ્યું ત્યારથી જ ભારતીય આર્ય ભાષાઓનો વિકાસ દર્શાવવાની એક પ્રણાલિકા છે. આર્યોની ટોળીઓ ભારતમાં પ્રવેશી ત્યારે ભારતમાં દ્રવિડો વસતા હતા. આર્યો અહીંની એ સ્થાનિક પ્રજાના સંપર્કમાં આવ્યા. પરિણામે એમની મૂળ ભાષામાં એટલા બધાં પરિવર્તનો આવ્યાં કે એ મૂળ નામે ઓળખાવાને બદલે નવા નામે - ‘ભારતીય આર્ય’ તરીકે-ઓળખાઈ. પરિવર્તનોને પરિણામે એ ભાષામાંથી જ

કાળક્રમે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ઉત્તર ભારતની હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભાષાઓનો વિકાસ થયો.

વિકાસની દૃષ્ટિએ વિદ્વાનોએ ભારતીય આર્યના નીચે મુજબ ત્રણેક તબક્કાઓ દર્શાવ્યા છે : સંસ્કૃતનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ દર્શાવતી પહેલી ભાષા ભૂમિકાને ‘પ્રાચીન ભારતીય આર્ય’ કહે છે. આ ભૂમિકામાં વેદોની ભાષા, નિત્યના વ્યવહારની ભાષા અને શિષ્ટમાન્ય ભાષા એમ ત્રણ ભેદો દર્શાવતી સંસ્કૃત ભાષાનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતીય આર્યની આ પ્રથમ ભૂમિકાની એક ભાષા પૈકી [સંસ્કૃત] જે સામાન્ય જનોના વપરાશની ભાષા હતી. એનો વિકાસ થતાં કાળક્રમે એમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓ જન્મી. ભારતીય આર્ય ભાષાની આ બીજી ભૂમિકા. આ ભૂમિકા ‘મધ્યમ ભારતીય આર્ય’ તરીકે ઓળખાય છે. આ ભૂમિકામાં પાલિ, પ્રાકૃત, માગધી, અપભ્રંશ જેવી ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. એ ભાષાઓ પૈકી ‘અપભ્રંશ’ અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓના વિકાસ માટે ખૂબ જ મહત્વની છે.

ઈ.સ. ૫મી-૬ઠ્ઠી સદીથી અપભ્રંશ એક સાહિત્યભાષા તરીકે ખૂબ જ જાણીતી છે. સાહિત્યિક પ્રાકૃતોનું જ વિકાસ પામેલું ‘ભાષારૂપ’ તે જ અપભ્રંશ. આ ભાષાનું અનુસંધાન ઉત્તર ભારતની અર્વાચીન ભાષાઓ જેવી કે, ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરેમાં જોઈ શકાય છે. આથી અર્વાચીન ભાષાઓના વિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું ખૂબ જ મહત્વ છે. ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં અપભ્રંશને પૂર્વ-ભૂમિકારૂપ ભાષાનો દરજ્જો મળ્યો છે.

૧૦મા-૧૧મા સૈકાથી વિકાસ પામતી ભાષાને ‘અપભ્રંશ’ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ નથી. આ સમયગાળો ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભાષાઓનો ઉદ્ભવકાળ છે. આ ભૂમિકા તે અર્વાચીન ભારતીય આર્ય. આ ભૂમિકામાં જ ઉત્તર ભારતની ઘણીખરી અર્વાચીન ભાષાઓનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો છે.

આ ભૂમિકાને કેટલાક વિદ્વાનો ‘અપભ્રંશોત્તર ભાષા’- ભૂમિકા તરીકે ઓળખાવે છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે : અપભ્રંશમાંથી વિકસેલી ‘ગુજરાતી’ જેવી ભાષાને આ ગાળામાં કોઈ સ્પષ્ટ નામ મળ્યું નથી. ઉપરાંત અપભ્રંશોત્તર ભાષા

એક વિશાળ પ્રદેશની ભાષા હતી. ગુજરાત, રાજસ્થાન, માળવા અર્થાત્ મથુરાથી માંડી દારિકા સુધીના પ્રદેશમાં એ બોલાતી હતી.

અપભ્રંશમાંથી વિકસેલી ગુજરાતી ભાષાનું વ્યક્તિત્વ બંધાતાં ઠીકઠીક સમયગાળો ગયો હોવાથી એને 'ગુજરાતી' એવું સ્પષ્ટ નામ ખૂબ જ મોડેથી, અર્થાત્ પ્રેમાનંદના સમયમાં જ મળ્યું છે. ૧૧મા સૈકાથી વિકસેલી અને અપભ્રંશોત્તર ભાષા તરીકે જાણીતી એ ભાષા છે તો ગુજરાતી જ, પણ એને ગુજરાતી કહેવામાં કેટલાક વિદ્વાનો મૂંઝાયા છે. પરિણામે એને જુદાં જુદાં નામે ઓળખાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. ગુજરાતી માટે એ ભાષા 'ગૌજર અપભ્રંશ' કે 'નાગર અપભ્રંશ' છે. તો મારવાડ માટે એ 'રાજસ્થાની' ભાષા છે. એટલે તો તેસ્સિતરી જેવા ભાષાવિદે એને 'પુરાની પશ્ચિમી રાજસ્થાની' 'Old Western Rajasthani' કહી છે. ઉમાશંકર જોશીને ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષામાં કેટલાક સમાન લક્ષણો જણાતાં એમણે આ ભાષાને 'મારુ-ગુર્જર' ભાષા કહી છે.

ઈ.સ. ૮મી સદીથી ૧૧મી સદીમાં આજનો ગુજરાત પ્રદેશ 'ગુર્જરત્તા' કે 'ગુજ્જરત્તા' તરીકે ઓળખાતો. 'ગુજરત્તા' શબ્દ ઉપરથી જ આપણા પ્રદેશને 'ગુજરાત' એવું પ્રદેશનામ મળ્યું છે અને એ પ્રદેશ નામ ઉપરથી જ એ પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષાને 'ગુજરાતી' નામ મળ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષાનો વાસ્તવિક પ્રારંભ ક્યારથી થયો એ અંગે ખૂબ જ ચર્ચા થઈ શકે. આમ છતાં, આ બાબત લગભગ સર્વસ્વીકૃત ગણાઈ છે કે ગુજરાતીનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૦મા-૧૧મા સૈકાથી થયો ગણાય. ઈ.સ ૧૦૦૦ની આસપાસમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાઓ બોલાતી બંધ થઈ ગઈ હતી. એ ભાષાઓમાંથી જ કેટલીક સ્થાનિક બોલીઓ વિકસતી ગઈ હતી. એ બોલીઓને સમય જતાં માન્યતા મળી અને સમયાંતરે એમને જ 'ભાષા'નો દરજ્જો મળ્યો છે.

અપભ્રંશથી નવી એ ભાષાને જુદી પાડતાં કેટલાક આગવાં લક્ષણો સાહિત્યિક રચનાઓમાં બારમી સદીથી મળે છે. સાહિત્યિક રચનાઓમાં જણાતાં એવા આગવાં લક્ષણો બોલચાલની ભાષાઓમાં એથીયે પૂર્વે આવી ગયેલા માનીએ, તો ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ ૧૨મી સદીથીય પૂર્વે થયો હોવાનું

સ્વીકારી શકાય. ટૂંકમાં, આજની ગુજરાતી ભાષાની પૂર્વ-પરંપરાનો છેડો કે ઉદ્ભવકાળ ૧૨મી સદીમાં જોઈ શકાય.

આ સમયની ગુજરાતની સીમાઓ આજના ગુજરાતની સીમાઓ કરતાં જુદી હતી. આથી જ અપભ્રંશોત્તર ભાષાને જુદા જુદા નામે ઓળખાવવાને કારણે ગુજરાતીના વાસ્તવિક પ્રારંભ અંગે વાદવિવાદો જણાય છે. ‘ગુજરાતી’ એવા ભાષાનામની ચિંતા કર્યા વગર આપણે આટલું જ ધ્યાનમાં રાખીએ કે અપભ્રંશોત્તર ભાષાનાં લક્ષણો ક્યારથી દેખાવા માંડ્યાં? અપભ્રંશોત્તર ભાષાના નવીન લક્ષણો ૧૧મી-૧૨મી સદીની ભાષામાં સ્પષ્ટપણે દેખાતાં હોવાથી આ સમયગાળાને ગુજરાતીનો ઉદ્ભવકાળ કહી શકાય.

ટૂંકમાં, ૧૧મા સૈકાથી આજ સુધીનો સમયાવધિ એ ગુજરાતીના ઉદ્ભવનો અને વિકાસનો ગાળો છે.

અપભ્રંશોત્તર (ગુજરાતી) ભાષાનાં નોંધપાત્ર લક્ષણો :

આ ભાષા અપભ્રંશ ભાષા કરતાં નીચે જણાવેલી કેટલીક બાબતે અલગ તરી આવે છે. ધ્વનિવિકાસ અને રૂપતંત્રની બાબતમાં કેટલીક નોંધપાત્ર નવીનતાઓ કે વિશેષતાઓ દર્શાવે છે.

ધ્વનિવિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં (૧) આ ભૂમિકામાં અપભ્રંશના સંયુક્ત વ્યંજનો સાદા કે એકવડા બન્યા છે. અપભ્રંશમાં કમ્મ, હથ્થ, બપ્પ, સત્ત જેવા સંયુક્ત અક્ષરોવાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા ત્યારે સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી એકનો લોપ થયો. માત્ર એક જ વ્યંજન બચ્યો. જેમ કે, કામ, હાથ, બાપ, સાત્ત. સંયુક્તાક્ષરો સાદા બનતા પૂર્વના અક્ષરો દીર્ઘ પણ બન્યા છે. કમ્મ, હથ્થ-માં ક, હ ને સ્થાને કા, હા જેવા દીર્ઘ અક્ષરો છે. અપભ્રંશથી ગુજરાતી સુધી આવતાં ઈ-ઉ નો ‘અ’ પણ થયા છે. પરિણામે અપભ્રંશના અંગુલિ, કજજુ, હથ્થુ, કમ્મુ, ભાણુ, ચંચુ, રત્તિ જેવા શબ્દોમાંથી ઈ-ઉનો લોપ થતાં એ આંગળ, કાજ, હાથ, કામ, ભાણ, ચાંચ, રાત જેવા શબ્દસ્વરૂપે દેખાય છે.

સંસ્કૃતમાંથી સ્વીકૃત શબ્દોમાં પણ આ જ વલણ દેખાય છે. અગુરુ >

અગર, ગુરુ > ગોર, મધુ > મધ, તુલશી > તળસી, અર્જુન > અરજણ, ઉપવાસ > અપવાસ, યમુના > જમના, ઉપાશ્રય > અપાસરો વ.

સંસ્કૃત-અપભ્રંશમાં ન હતા એવા બે ધ્વનિઓ ગુજરાતીમાં નવા વિકસ્યા છે. પરિણામે સ્વરોમાં સંવૃત-વિવૃત એવા ભેદ છે અને એ ઘટકો અર્થભેદ પણ કરે છે. જેમ કે, ગોળ-ગોળ, ચોરી-ચોરી, મેલ-મેલ, વેર-વેર.

જેમ ધ્વનિવિકાસમાં, તેમ રૂપવિકાસમાં પણ કેટલાક નવતર તત્ત્વો દેખા દે છે. જેવા કે,

૧. વિભક્તિનું માળખું વિચ્છિન્ન થતાં અનુગોનો વપરાશ વધે છે.
૨. વિભક્તિ-પ્રત્યયો પૂર્વે નામનું વિશિષ્ટ અંગ વિકસે છે.
૩. કાળ અને અર્થનાં નવાં રૂપોનો વિકાસ થાય છે.
૪. સહાયકારક અને સંયુક્ત ક્રિયાપદો જોવા મળે છે.
૫. ઓકારાંત અને ઉકારાંત અંગોનો વિકાસ થતો જોવા મળે છે.
૬. બહુવચનમાં 'ઓ' પ્રત્યય લગાડવો શરૂ થાય છે.

શબ્દભંડોળમાં અરબી-ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દો નવા ઉમેરાય છે. ઉપરાંત પદાન્વયની રીતિમાં પણ કેટલાક ફેરફારો થાય છે. ભારતની અન્ય ભાષાઓમાંથી પણ શબ્દો સ્વીકારાયા છે.

“ જો ભાષા દેહ છે, તો ભાવ આત્મા છે. આત્માનું કોઈ રૂપ નથી, તેમ ભાવનું પણ કોઈ રૂપ નથી. દેહ દ્વારા જેમ આત્માની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેમ ભાષા દ્વારા ભાવની અભિવ્યક્તિ થાય છે. દેહમાંથી આત્મા નીકળી ગયા પછી દેહની કિંમત કેટલી?

ભાવ સાથે તાલ ન મિલાવતી ભાષાની પણ કિંમત કેટલી?

— વ્રજલાલ ઉપાધ્યાય

(અ) ભાષા અને વાણી

કેટલીક વાર શબ્દોના વ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય વપરાશમાં ફરક દેખાય છે. ‘ભાષા’ શબ્દ આ કોટિમાં આવે. ‘ભાષા’ શબ્દનો આપણે નિત્યના વપરાશમાં જે અર્થ કરીએ છીએ એવો જ કોઈ અર્થ ભાષાનું શાસ્ત્રીય અધ્યયન કરતા વિજ્ઞાનમાં નથી. વ્યવહારમાં આપણે ‘ભાષા’ શબ્દને ઘણા વિસ્તૃત અર્થમાં યોજીએ છીએ. ‘મૌન એ સ્નેહની ભાષા’, ‘પશુપંખીની ભાષા’, ‘ચેષ્ટા એ મૂંગાની ભાષા’ જેવા પ્રયોગોમાં ‘ભાષા’ શબ્દ ઘણા વિસ્તૃત અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. એથી એના સચોટ અર્થની બાબતમાં મૂંઝવણ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આવો જ આપણને સૌને મૂંઝવતો બીજો શબ્દ છે : ‘વાણી’. અંગ્રેજીમાં ‘Language and Speech’ શબ્દોમાં જે ભેદ છે એવો જ કોઈ ભેદ ‘ભાષા’ અને ‘વાણી’માં પણ છે. વાણી એટલે ભાષા બોલવાની આખીયે ઘટના, સમગ્ર વાગૂ- વ્યવહાર. આપણા વાણીવ્યવહારની ઘટનામાં ઘણી બધી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની બોલચાલમાં જુદાપણું હોય છે. કોઈ કડકડાટ, વગર અટક્યે બોલે છે. તો કોઈ અચકાતાં- અચકાતાં બોલતા હોય છે. કોઈ કશીય ભૂલ સિવાય બોલે છે, તો કોઈ વચ્ચે વચ્ચે થોડીક ભૂલો કરતાં કરતાં બોલે છે. કોઈ એકની એક વાતનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરતાં-કરતાં બોલે છે, તો ક્યારેક એક જ વ્યક્તિના મનોભાવો જુદા જુદા હોય ત્યારે એની વાણીમાં પરિસ્થિતિ અનુસાર જુદાપણું દેખાય છે. વ્યક્તિ સ્વસ્થ હોય ત્યારે કે ભયભીત હોય ત્યારે એની વાણી એકરૂપ હોતી નથી. ટૂંકમાં, જ્યારે આપણે વાણી દ્વારા વ્યવહાર કરીએ છીએ ત્યારે એમાં અપાર વૈવિધ્ય પ્રગટતું જણાય છે. વાણીમાં આશ્રય તો ભાષાનો જ લેવાય છે, છતાં એમાં ‘ભાષા’ સિવાયની ઘણી બધી બાબતો હોય છે. પરિણામે કોઈ એક વ્યક્તિ એક જ વાક્ય જુદી જુદી રીતે બોલે તો એમાં અર્થ બદલાતો જણાય છે.

‘આપ, અહીંથી જશો?’ એ વાક્ય સમજાવટથી બોલાય; ધીમે સાદે બોલાય; ઉગ્ર રીતે બોલાય; ઊંચે સાદે બોલાય; રોષભર્યા અવાજે બોલાય;

તદનુસાર એમાં મૃદુતા, વેધકતા, ઉગ્રતા, કર્કશતા, તોછડાપણું જેવા ભાવો આવવાના જ. વાણીમાં આવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ થતો હોય છે.

મનુષ્યનો સમસ્ત વાણીવ્યવહાર ભાષાવ્યવસ્થા સાથે મેળ ધરાવે છે, એટલે કે તેની વાણી હંમેશા ભાષાની વ્યવસ્થાથી નિયંત્રિત થતી હોય છે. વ્યક્તિ બોલે છે તે વાણી, અને એ જ વાણીમાંથી ભાષાનું ઘડતર થાય છે. વાણીમાં ઉપર નિર્દેશ્યા એવાં તત્ત્વો બાદ કરીએ તો જ ભાષાની વ્યવસ્થાને સ્વીકૃતિ મળે છે. વાણીને એક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા કહી શકીએ. આ પ્રક્રિયાનું અને એના સ્વરૂપનું યથાવત્ વિશ્લેષણ શક્ય નથી. જ્યારે ભાષા વાણીમાંથી જ પ્રગટતી એક સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હોઈ, એનું વિશ્લેષણ થઈ શકે છે.

આમ, ‘ભાષા’ અને ‘વાણી’ એકબીજા ઉપર અવલંબન રાખતી હોવા છતાં એમનામાં જુદાપણું છે જ. આથી જ ભાષાનો અભ્યાસ કરનાર સૌએ આ બેની ભિન્નતા અંગે ધ્યાન રાખવાની જરૂર હોય છે.

ભાષા એક સંકેતવ્યવસ્થા છે. ભાષાના સંકેતો વાણીમય છે. ‘વાણી’ એ સંકેતવ્યવસ્થાનો વ્યવહારમાં વિનિયોગ છે.

ભાષા હંમેશા એકરૂપ કે એકાત્મક હોય છે, જ્યારે વાણીમાં ભરપૂર વૈવિધ્ય હોય છે. ભાષાનું સ્વરૂપ એકદંરે સ્થિર હોય છે. જોકે કાળપરિમાણે એમાં કેટલાક પરિવર્તનો આવે છે ખરા. વાણીમાં ઉચ્ચારણોનો ભાગ ખૂબ જ પરિવર્તનશીલ હોય છે. ભાષા ઔપચારિક શિક્ષણનો વિષય બનતી હોય છે. આની તુલનામાં વાણી કુદરતી કે નૈસર્ગિક લાગે છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિએ આગવી છટાઓ પ્રગટ કરનારો એનો વ્યવહાર હોય છે. વાણીના અનેક પાસાં હોઈ એને ‘બહુરૂપી’ ઘટના કહી છે.

વાણીની સાહજિક શક્તિ જતી રહેતી નથી. ભાષા કેળવાયેલી આદત હોવાથી એ વાણીથી સ્વતંત્ર રીતે રહી શકે છે. એટલે તો લુપ્તપ્રાય થયેલી ભાષાઓ શીખી શકાય છે.

(બ) ભાષા અને બોલી

આપણે વ્યવહારમાં કેટલીક વાર ‘ભાષા’ અને ‘બોલી’ એ બે શબ્દો વપરાતા કે બોલાતા સાંભળીએ છીએ એટલું જ નહીં, ક્યાંક એવું પણ સાંભળીએ છીએ કે, અમુક ઠેકાણે બોલાય છે કે અમુક માણસો બોલે છે તે ‘ભાષા’ અને અમુક સ્થળે બોલાય છે તે બોલી. આપણા સૌનો એક અનુભવ છે કે આબુથી માંડી દમણગંગા સુધીના વિસ્તારમાં બોલાય છે તો ગુજરાતી ભાષા; છતાં ક્યાંક બોલાતી ભાષાને આપણે ‘બોલી’ નામથી ઓળખાવીએ છીએ. તો આવો ભેદ કરવા પાછળ ક્યું પરિબળ છે તે જાણીએ.

આપણે જોયું કે, આબુથી દમણગંગા સુધીનો વિસ્તાર ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ઘણો મોટો વિસ્તાર ગણાય. આ વિસ્તારમાં વસતા લોકોનો એક જ ભાષા બોલતો સમાજ છે. એને ‘ભાષાસમાજ’ કહે છે. ભાષાસમાજ મોટા વિસ્તારોમાં ફેલાયેલો હોવાથી એના બધા જ ભાષકો ભાષાસમાજની બધી જ વ્યક્તિઓ સાથે એકસરખો વ્યવહાર રાખી શકતા નથી. ભાષકો વચ્ચે સંબંધોની કે વ્યવહારની માત્રા વધતી-ઓછી હોવાની જ. પરિણામે એક જ ભાષા સર્વત્ર એકરૂપે પ્રયોજાતી નથી. એક જ ભાષા બોલતા ભાષાસમાજમાં પણ ઉચ્ચારણ, વ્યાકરણ, શબ્દભંડોળ વગેરે બાબતોમાં ઠીક ઠીક જુદાપણું દેખાય છે. જો આપણે ભાષાના કોઈ આદર્શને કે માન્ય રૂપને નજર સામે રાખીને વાત કરીએ, તો એ આદર્શ કે માન્ય સ્વરૂપથી જુદા પડતા ભાષારૂપને ‘બોલી’ એવું નામ આપીએ છીએ.

એક જ ભાષાસમાજમાં બોલાતી ભાષામાં સ્થળ-પરિમાણે કંઈક ને કંઈક જુદાપણું દેખાય છે. એક જ ભાષા જુદી જુદી રીતે ઉચ્ચારાતી હોય છે. અર્થાત્ એમાં ઉચ્ચારણોની ભિન્નતા હોય છે. જેવી કે ભીંત-ભેંત, વીંટી-વેંટી, રામ-રૌમ. કેટલીક વાર એક જ પદાર્થનું સૂચન કરતા શબ્દો જુદા હોય છે. જેમ કે, લોટો-કળશ્યો, તગારું-કતેડું-તબડકું, ગોદડી-પાગરણ, દંતાળી-પંજેટી વગેરે. તો ક્યાંક વ્યાકરણી-વ્યવસ્થામાં જુદાપણું હોય છે. બોલાયું-બોલાણું, કાપ્યો-કાયપો, જશે-જશિ, આપણે-આપડે, આપણું-આપડું. કેટલીક વાર એવું પણ બને કે એક જ ભાષા બોલતા બે ભાષકો એકબીજાને સમજી શકતા નથી. ટૂંકમાં, કેટલાંક

સામાજિક, વ્યાવસાયિક આદિ કારણોને લીધે એક જ ભાષા વિવિધ સ્વરૂપે સાંભળવા મળે છે.

ભાષા અને બોલી એવો ભેદ સર્જનારાં કેટલાક પરિબળો આ પ્રમાણે છે :

(૧) વાગ્-વ્યવહારની વધતી-ઓછી ઘનતા :

ભાષાસમાજમાં અમુક વ્યક્તિઓ સામાજિક રીતે બંધાયેલી કે સંકળાયેલી હોય છે. આવા સંબંધો જ્યાં ઘનિષ્ઠ હોય ત્યાં ભાષા પ્રમાણમાં એકરૂપ હોય. બધે જ સંબંધો એકસરખા હોતા નથી. જ્યાં સંબંધોની ઘનતા પ્રમાણમાં ઓછી ત્યાં ભાષાભેદોની શક્યતા પ્રમાણમાં વધુ હોવાની. ટૂંકમાં, કોઈ પણ ભાષાસમાજ ખૂબ જ મોટો હોય ત્યાં બોલીભેદો રહેવાના જ.

(૨) સામાજિક ભાષાસ્તરો :

બોલીભેદ સર્જનારું આ પણ એક પરિબળ છે. સમાજ અનેક કોમની વ્યક્તિઓનો બનેલો હોઈ એમાં બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પાટીદાર, વાઘરી, વોરા જેવી અનેક કોમો એક સાથે રહેવાની. પ્રત્યેક કોમ પોતાની 'ભાષા' કે 'બોલી' ધરાવે જ. એટલે તો બોલીને સામાજિક સ્તર સાથે જોડી 'વાણિયાની બોલી', 'વાઘરીની બોલી', 'વોરાઓની બોલી' એવું લેબલ લગાડાતું હોય છે.

(૩) વ્યાવસાયિક ભિન્નતા :

એક જ ભાષાસમાજની વ્યક્તિઓનો વ્યવસાય પણ જુદો જુદો જ હોવાનો. લોકો વ્યવસાય કે ધંધાને કારણે એમની ભાષામાં પોતાના વ્યવસાયને લગતી વિશિષ્ટ શબ્દાવલિઓનો પ્રયોગ કરવાના. વકીલો, ડોક્ટરો, શિક્ષકો, ચોર, લૂંટારું, ધુતારા પોતપોતાની વિશિષ્ટ શબ્દાવલિનો પ્રયોગ કરે છે. 'ગ્રાહક' માટે વકીલ અને ડોક્ટર જુદા જ શબ્દો વાપરે છે ને! વકીલ એને 'અસીલ' અને ડોક્ટર એને 'પેશન્ટ' કહે છે. ધુતારા- કાળાબજારિયા 'બોકડો', 'પેટી', 'ખોખું', 'વઘેરી નાખજે' જેવા શબ્દો પ્રયોજે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. આવી છૂપી કે સાંકેતિક બોલીઓ પણ બોલાય છે.

(૪) મજાક કે વકોક્તિરૂપ પ્રયોગો :

વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં ન બેસનાર માટે ‘ગુલ્લી મારી’; કોઈ એકદમ સમજે નહીં તો ‘ટ્યુબલાઈટ ન થવી’; અધ્યાપક બરાબર સમજાવી ન શકે તો ‘એસ્પ્રો’, ‘એનેસિન’ કે ‘બામ’ ની સાથે સરખાવી કેટલાક શબ્દપ્રયોગો યોજે છે.

(૫) સામાજિક માન્યતાઓ-વહેમો :

આ પણ બોલીભેદ સર્જનારું એક પરિબળ ગણાય. વહેમો અને માન્યતાઓને કારણે અમુક શબ્દો ટાળવાનું એક ખાસ વલણ દેખાય છે. ‘વેપારી દુકાન બંધ કરી’ એમ ન કહેતાં ‘દુકાન વધાવી’ કે ‘વસ્તી કરી’ એમ બોલશે. ‘બંધ’ શબ્દમાં એમને ‘સદાને માટે બંધ’ એવો વહેમ દેખાય છે. બહેનો બંગડી ફૂટે ત્યારે ‘બંગડી નંદવાણી’ જેવા શબ્દપ્રયોગ કરે છે, કારણ પતિના મરણ પાછળ બંગડી ફોડવાનું એમને અનિષ્ટ લાગે છે.

આમ પ્રાદેશિક, સામાજિક, વ્યાવસાયિક આદિ ભિન્નતાઓને લીધે કે અન્ય કારણોસર એક જ ભાષા જુદી જુદી રીતે પ્રયોજાતી સાંભળવા મળે છે. આમાં જે મોટા ભાગે પ્રાદેશિક ભાષાભેદ હોય એને જ ‘બોલી’ કહે છે. ‘ભાષા’ અને બોલી વચ્ચે મુખ્ય ભેદ ભૌગોલિક વિસ્તારનો જ છે.

કેટલાક બોલીને માન્ય ભાષાનું વિકૃત, બગડેલું કે ભ્રષ્ટ રૂપ ગણે છે. ભાષા ક્યારેય વિકૃત કે ભ્રષ્ટ હોતી નથી. જોકે ભણેલા અને સંસ્કારી માણસો જે ભાષા વાપરે છે એના કરતાં અભણ અને ગ્રામ્યજનોની ભાષામાં તફાવત હોય છે. સુશિક્ષિતજનો જે ભાષા વાપરે એ પ્રમાણમાં ‘શિષ્ટ’ હોય; અભણ અને ગ્રામીણની ભાષા એમની ભાષા કરતાં જુદી હોય. આથી કેટલાક લોકો ‘ભાષા’ અને ‘બોલી’ વચ્ચે આ દૃષ્ટિએ ભેદ હોવાનું માને છે. ભાષા અને બોલી વચ્ચે તાત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદ નથી. બંને વચ્ચે જો કોઈ ભેદ હોય તો તે આટલો જ છે:

૧. ભાષા વિશાળ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં બોલાતી હોય છે; તો બોલી નાનકડા વિસ્તારમાં કે પ્રદેશમાં બોલાતી હોય છે.
૨. ભાષામાં સામાજિક વ્યવહારની વિશાળતા કે સર્વગમ્યતા જાળવવાનો

- પ્રયાસ હોય છે; જ્યારે બોલીમાં પ્રાદેશિકતા જાળવવાનો પ્રયાસ હોય છે.
૩. ભાષા ઉપર કોઈ એક પ્રદેશ દાવો ન કરી શકે, એ આખા ભાષાસમાજની માલિકીની છે; જ્યારે બોલી ઉપર કોઈ પ્રદેશ એવો આધાર જણાવી શકે કે આ અમારી બોલી છે.
૪. માન્યભાષા એક આદર્શ છે. એ સંસ્કૃતિની-વિકાસની સૂચક છે. એટલે તો માન્ય ભાષામાં જ શિક્ષણ અપાય છે, કોર્ટ-કચેરીમાં એનો જ વપરાશ હોય છે, સાહિત્ય પણ એમાં જ સર્જાય છે. જોકે હમણાં હમણાં સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક બોલીના પ્રયોગો થયા છે ખરા. સાહિત્યના વિશાળ સર્જનની સામે એની માત્રા ઓછી છે એ નોંધવું રહ્યું.
૫. કેટલાક બોલી અને ભાષા વચ્ચે જન્યજનકનો સંબંધ જુએ છે. કોઈ એક ભાષામાંથી બોલી જન્મે છે, પછી એ જ બોલી આગળ જતાં માન્ય ભાષા બને છે. બંને સમકક્ષ હોઈ આવા સંબંધને સ્થાન નથી. ભાષાનો ઉદ્ગમ સમજાવવા આપણે આવા સાંસારિક સંબંધને લક્ષમાં લઈને ભાષાબોલી વચ્ચે આવો સંબંધ સમજાવીએ છીએ ખરા.

‘રાજભાષા’ની કલ્પના પણ ‘ભાષા’ને જ દષ્ટિ સામે રાખીને થઈ છે. રાજભાષા એ ગુજરાતની બધી જ બોલીઓમાંથી ચળાઈને આવેલું એક માન્ય ભાષારૂપ છે. એ જ રૂપ રાજવહીવટમાં વપરાતું હોઈ રાજભાષા તરીકે જાણીતું થયું છે. આવું થયું ન હોત તો દક્ષિણ ગુજરાતનો કોઈ વહીવટકર્તા ઉત્તર ગુજરાતની કોઈ વ્યક્તિની ભાષા સમજવામાં મુશ્કેલી જરૂર અનુભવે.

પ્રકરણ-૨

ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિઘટકો

વર્ણ અને અક્ષરરચના

ભાષાઓનું અધ્યયન એના બંધારણનાં તત્ત્વોને આધારે થાય છે. કોઈ પણ ભાષાના બંધારણનાં મહત્ત્વનાં ઘટકો ત્રણ છે : ૧. ધ્વનિઓ (વર્ણો) ૨. ધ્વનિઓની મદદથી નિર્માતા રૂપો (વ્યવહારમાં આપણે એમને શબ્દો કહીએ છીએ) અને ૩. રૂપોની મદદથી નિર્માતાં વાક્યો.

ભાષા-વ્યવસ્થાના એક ઘટક તરીકે કોઈ ભાષામાં વપરાતા ધ્વનિઓ ક્યા ક્યા છે તે જાણવું જરૂરી બને છે. ભાષાઓ ઉચ્ચારણને કારણે જ જીવંત રહે છે. વ્યવહારમાં અનેક પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો-ધ્વનિઓ સંભવે; પણ એ બધા જ ધ્વનિઓનો ઉપયોગ ભાષામાં થતો નથી. ઉચ્ચારિત થતા ધ્વનિઓમાંથી અમુક જ ધ્વનિઓ ભાષામાં વપરાતા હોય છે. જે ધ્વનિથી અર્થભેદ થાય એવા જ ધ્વનિને ભાષામાં એક ઘટક તરીકે માન્યતા મળે છે. ભાષાના પ્રત્યેક ધ્વનિમાં અર્થભેદ કરવાનો ગુણ હોય જ. આવા અર્થભેદક ગુણવાળા ધ્વનિઓ જ ભાષાની વ્યવસ્થાનાં એકમો હોય છે. ભાષાની વ્યવસ્થાના ઘટક તરીકે આવતા ધ્વનિને ધ્વનિઘટક કહે છે.

ધ્વનિઘટક કશોક ધ્વનિગુણ ધરાવતો ભેદક, વ્યાવર્તક અને લઘુતમ હોય છે. બીજી બધી જ પરિસ્થિતિ એક હોવા છતાં કોઈ એક ધ્વનિથી અર્થમાં તફાવત જન્મે એને જ ધ્વનિઘટક કહી શકાય. કામ, ગામ, ધામ, ચામ, જામ, દામ, ધામ, જેવા ઘટકોમાં ક્, ગ્, ઘ્ વગેરે ધ્વનિઓથી જ અર્થભેદ થાય છે, એથી બધા ધ્વનિઓને અર્થભેદક ગુણવાળા ધ્વનિઓ કે ધ્વનિઘટકો કહી શકાય. ધ્વનિઓ

વિવિધ રીતે ઉચ્ચારાતા હોઈ એ વિવિધ ધ્વનિગુણો ધરાવે છે. ઉપરના ધ્વનિઓમાં ક્ ધ્વનિ ગ્ ધ્વનિ કરતાં કે ચ્ ધ્વનિ જ્ ધ્વનિ કરતાં કોઈ એક ગુણની બાબતોમાં જુદો હોય જ છે.

ભાષામાં કેટલાક ધ્વનિઓ એવા પણ હોય જે બે ત્રણ રીતે ઉચ્ચારાય, પણ એનાથી અર્થભેદ ન થાય. કાકડી શબ્દના બે ક્ જુદી જુદી રીતે ઉચ્ચારાય છે, પણ એનાથી અર્થભેદ થતો નથી. એ બધા એક જ ધ્વનિના પર્યાય છે. ગુજરાતીમાં ડ/ ડ્ / શ / ષ / વગેરે આ પ્રકારના ધ્વનિઓ છે. ‘ડ’ ધ્વનિ શબ્દના આરંભે આવે ત્યારે અને શબ્દાંતે આવે ત્યારે જુદી જુદી રીતે જ ઉચ્ચારાય છે. જેમ કે, ડબો, ડમરુ, / વડ / પડ વગેરેમાં ઉચ્ચારાય છે તે મુજબ.

કોઈ વાર અમુક ધ્વનિઓ વચ્ચે મુક્ત હેરફેર પણ થતી હોવાનું દેખાય છે. ગુજરાતીમાં ઈ / સ્, / જ્, / ઝ, / સ્, / ઙ્ ધ્વનિઓ આવી મુક્ત હેરફેર દર્શાવે છે. જેમ કે, ઈ / સે; સાંજ-સાંઝ; સાચું-હાચું.

ગુજરાતી ધ્વનિઘટકોના મુખ્ય બે વર્ગો છે : સ્વર અને વ્યંજન. સ્વરો આઠ છે : અ, આ, ઈ, ઉ, એ, ઓ, ઐ, અને ઔ. પરંપરાપ્રાપ્ત સ્વરોમાંથી હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ લુપ્ત થતાં સ્વરોની સંખ્યા ઘટી છે, સાથે સ્વરોમાં ન હતાં એવાં વિવૃત સ્વર (ઐ, ઔ) નાં ઘટકો નવાં નીપજ્યા છે.

ઈ, ઊં, અં, આં, ઐ, ઔ- એમ છ સ્વરો સાનુનાસિક છે, તો સાનુનાસિક સિવાયના સાદા સ્વરોમાં એમના ઉચ્ચારણમાં ઘસારા જેવો ધ્વનિ સંભળાય છે, એથી એમને ‘મર્મર’ કહે છે., મારું / મ્હારું, તારું / ત્હારું, બ્હીક, દ્હરું, મ્હૂરત, લ્હોવું જેવા શબ્દોમાં ‘મર્મર’ સ્વરો છે.

કેટલીક વાર સ્વર એના ઉચ્ચારણની પરાકાષ્ટાએ પહોંચતો નથી, એટલે સ્વર વ્યંજન જેવો સંભળાય છે. આવા ધ્વનિને ‘અર્ધસ્વર’ કહે છે. ‘જઈશું’ શબ્દનો ઈ ઉચ્ચારણમાં પરાકાષ્ટાએ ન પહોંચે ત્યારે ‘જયશું’માં છે તેવો ‘ય્’ જેવો સંભળાય છે, લઈ ગયો લય્ ગયો, ખાઈ ગયો > ખાય્ ગયો, હોઈ > હોય જેવા આનાં ઉદાહરણો છે.

બધા મળી ૩૩ વ્યંજનો ભાષામાં અર્થભેદ કરતા ધ્વનિઓ છે. ઉચ્ચારણોને લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવતું એમનું વર્ગીકરણ અહીં આપ્યું છે.

	અઘોષ		ઘોષ		સ્પર્શ
	અલ્પ	મહા	અલ્પ	મહા	અનુનાસિક
	પ્રાણ	પ્રાણ	પ્રાણ	પ્રાણ	
કંઠ્ય	ક્	ખ્	ગ્	ઘ્	ઙ્
મૂર્ધન્ય	ટ્	ઠ્	ડ્	ઢ્	ણ્
દંત્ય	ત્	થ્	દ્	ધ્	ન્
ઓષ્ઠ્ય	પ્	ફ્	બ્	ભ્	મ્

(ખ) સ્પર્શસંઘર્ષી:

સ્પર્શસંઘર્ષી

અનુ.

માત્ર તાલવ્ય સ્થાનના	ચ્	છ્	જ્	ઝ્	ઞ્
પ્રકંપી	પાર્શ્વિક	થડકારાવાળો			
રૂ	લ્	ળ્			
સંઘર્ષી	શ્ (તાલવ્ય)	સ્ (દંત્ય)	હ (કંઠ્ય)		
અર્ધસ્વર	ય્	વ્			

શ / ષ એકબીજાના ઉપઘટકો છે. એમ ઙ્ અને ઞ પરસ્પર ભેદક નથી. એથી એ પણ ઉપઘટકો ગણાય છે, ઙ્ અને ઞ ની ઉપસ્થિતિ સ્થાનનિયત છે, ઙ્ માત્ર કંઠ્ય વ્યંજનો પૂર્વે જ આવે છે. ઞ માત્ર તાલવ્ય વ્યંજનો પૂર્વે જ આવે છે. આથી જ વ્યંજનની સંખ્યામાં ક્યાંક તફાવત દેખાય છે.

ધ્વનિઓ (વર્ણો) અને અક્ષરો :

શ્રાવ્યતાની પરાકાષ્ટાનું વહન કરતા ધ્વનિને જ અક્ષર કહે છે. વ્યંજનોની સરખામણીમાં સ્વરો પ્રમાણમાં શ્રાવ્ય હોઈ અક્ષર તરીકે આવી શકે છે. વ્યંજનો એકલા (સ્વર મેળવ્યા સિવાયના) ક્યારેય અક્ષરો તરીકે આવી શકતા નથી.

વ્યંજનધ્વનિ કે વ્યંજનવર્ણનો અક્ષર તરીકે ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે એમાં કોઈ ને કોઈ સ્વર મેળવવો જ પડે. જેમ કે, ક (અક્ષર) = ક્ + અ, કા (અક્ષર) = આ ક્ + આ. આમ છતાં વ્યંજનવર્ણ અડધા અક્ષર તરીકે કે ખોડા વ્યંજન તરીકે આવી શકે છે. સ્વર વિનાના વ્યંજનની અભિવ્યક્તિ કરવા વ્યંજન હંમેશા ખોડો જ લખાય. જેમ કે, ક્, ખ્ વગેરે.

વાગ્વ્યવહાર, ઉદ્ગાર, પરિષદ્ કિંચિત્, સંજોગવશાત્ જેવા શબ્દોમાં સ્વર વગરનો વ્યંજન ખોડો જ હોય, અન્યત્ર એ બીજા ધ્વનિ સાથે જોડાઈ જોડાક્ષર તરીકે વ્યક્ત થાય છે. જેમ કે, કર્મ, હસ્ત, પથ્થર જેવા શબ્દોમાં ર્, સ્, થ્ માં સ્વર નથી. તે પાછલા વ્યંજન સાથે જોડાઈને જ આવ્યા છે.

અક્ષરરચનામાં વ્યંજનવર્ણ કે વ્યંજનધ્વનિ પહેલો હોય, પછી સ્વર હોય. જેમ કે, ક્ + અ, = ક (અક્ષર) ક્ + ઈ, = કિ (અક્ષર) ક્ + ઓ, = કો (અક્ષર).

પરંપરા મુજબ બાર સ્વરોની મદદથી આપણે પ્રત્યેક વ્યંજનના બાર અક્ષરોની રચના કરતા, જે બારાક્ષરી કે બારાખડી તરીકે ઓળખાય છે.

વ્યંજન-વર્ણમાં કોઈ પણ સ્વર નથી તે દર્શાવવા વ્યંજનને ખોડો જ લખીએ છીએ. જેમ કે, વાક્, પશ્ચાત્ (ક્, ત્માં સ્વર નથી).

વ્યંજન-વર્ણમાં ‘અ’ સ્વર છે તે દર્શાવવા વ્યંજન હંમેશા આખો જ લખાય છે. (ક્ + અ) = ક, ખ્ + અ = ખ વગેરે રૂપે.

વ્યંજન-વર્ણમાં ‘અ’ સિવાયના બાકીના સ્વરોની અભિવ્યક્તિ સ્વરનાં અલગ-અલગ ચિહ્નો જેવા કે, કાનો, માત્ર ઈકાર, ઉકારનાં ચિહ્નો હોય છે, જેમ કે, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કે, કૈ, કો, કૌ, ઈત્યાદિ.

કોઈપણ શબ્દમાં કેટલા અક્ષરો છે તેનો આધાર શબ્દમાં આવતા સ્વર કે સ્વરો ઉપર હોય છે. ઘી, ફી, જૂ, લૂ - એ એક જ અક્ષરના શબ્દો છે. ‘સ્ત્રી’ શબ્દમાં સ્, ત્, ર્ એ ત્રણ વ્યંજનો સાથે ઈ સ્વર એક જ હોઈ એ પણ એકાક્ષરી શબ્દ જ ગણાય. ટૂંકમાં, કોઈ પણ શબ્દમાં જેટલા સ્વરો હોય એટલા જ એ શબ્દના અક્ષરો ગણાય.

આમ છતાં, આજની ગુજરાતી ભાષામાં મધ્ય સ્થાનેથી ‘અ’ સ્વરનો લોપ થયો હોવાથી અક્ષરગણનાની બાબતમાં દ્વિધા પ્રવર્તે છે. એથી ક્યાંક જોડણીમાં

દોષ ગણીએ છીએ. ગણતરી, ખાતરી જેવા શબ્દો ગણત્રી, ખાત્રી રૂપે લખાતા હોય એવું જણાયું છે.

સંયુક્તાક્ષર કે જોડાક્ષર :

અત્ય સિવાયના સ્થાને આવતા વ્યંજનોમાં કોઈ જ સ્વર ન હોય ત્યારે એ એની પછીના વ્યંજન સાથે જોડાય છે. આમ, વ્યંજન સાથે વ્યંજન જોડાય ત્યારે જે અક્ષરની રચના થાય તેને જોડાક્ષર કે સંયુક્તાક્ષર કહે છે.

સંયુક્તાક્ષરોની લેખનપદ્ધતિથી આપણે સૌ વાકેફ હોઈ એની વિસ્તારપૂર્વકની વિચારણા ટાળી છે. આમ છતાં લેખનમાં કે જોડણીમાં સંયુક્તાક્ષર યોગ્ય રીતે ન લખાય તો દોષ થાય છે તે અંગે જોડણીમાં વિચારણા કરી છે.

અક્ષરો એકલા કશો જ અર્થ વ્યક્ત ન કરે. અર્થની અભિવ્યક્તિ માટે કે અર્થપ્રાપ્તિ માટે અક્ષરોને જોડવા પડે છે. અક્ષરોના જોડાણની એક સર્વસામાન્ય પદ્ધતિ હોય છે એને જોડણી કહે છે.

જોડણી એટલે અર્થ દર્શાવવા માટે અક્ષરોને લખવા-જોડવાની એક સર્વસંમત રીત. જોડણીમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરો જોડાતા હોવાથી, શબ્દમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘના સ્થાન અંગે કેટલીક ચોકસાઈ રાખવી પડે છે. જોડણી જાણ્યા વગર અભિવ્યક્તિમાં સ્પષ્ટતા આવતી નથી. એથી જ જોડણીને પણ ભાષાવ્યવસ્થામાં સ્થાન મળ્યું છે.

ગુજરાતીની જોડણીમાં દેખાતી પ્રમુખ વ્યવસ્થા અંગે માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરીને સંતોષ માનીશું. આ કચેરી દ્વારા જોડણી વ્યવસ્થા દર્શાવતી ‘સરળ જોડણી’ પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ તે જોઈ લેવા વિનંતી.

ભાષા એક નકશો છે. વિચારોનો, જીવનનો, વાસ્તવિકતાનો નકશો છે. શબ્દ મનમાં આવે તે એકલો નહીં આવે, પણ આખો વારસો, અનુભવ, સ્મરણો, પડઘાઓ, ઈતિહાસ, સ્પંદન, સંસ્કાર, અર્થ, સંબંધ, તેજપુંજ અને આત્મામંડળ સાથે લેતો આવે.

(અ) ગુજરાતીમાં જોડણી-વ્યવસ્થા

જોડણીમાં મુખ્ય બે બાબતો મહત્ત્વની છે : (૧) હ્રસ્વ-દીર્ઘ અક્ષરભેદ અને (૨) એમનું શબ્દમાં સ્થાન.

શબ્દમાં એક કે એક કરતાં વધારે અક્ષરો આવતા હોવાથી કયા સ્થાને અક્ષર હ્રસ્વ હોય અને કયા સ્થાને દીર્ઘ હોય એ વિશે જાણવાથી મોટા ભાગની જોડણી અંગે જાણકારી મળે. આમ તો, જોડણીમાં બીજી કેટલીક બાબતો, જેનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે એનો પણ સમાવેશ છે. આમ છતાં, ગુજરાતીની જોડણીમાં મુખ્ય મૂંઝવણ હ્રસ્વ-દીર્ઘ બાબતે હોઈ એ સંદર્ભે અહીં વિચાર કર્યો છે.

(ક) નીચેની પરિસ્થિતિમાં ઈ કે ઊ બહુધા દીર્ઘ હોય:

(૧) એકાક્ષરી શબ્દોમાં

ઘી, ફી, બી, જી, સ્ત્રી

છૂ, જૂ, થૂ, દૂ, સ્કૂ

(૨) બે અક્ષરવાળા શબ્દોમાં પહેલા અક્ષરમાં આવતા ઈ કે ઊ પણ મોટે ભાગે દીર્ઘ હોય છે.

ઈદ, કીડી, ખીણ, ઠીક, તીખું, નીચું, પીંછું, ફીકું, બીબું

ઊભું, કૂવો, ખૂણો, ઠૂસ, તૂરું, નૂર, પૂર, ફૂંદું, બૂમ

(૩) 'રેફ' પૂર્વેના અક્ષરમાં આવતા ઈ કે ઊ પણ મોટે ભાગે દીર્ઘ હોય છે.

કીર્તિ, શીર્ષ, વીર્ય, ઊર્મિ, ઊર્જા, ચૂર્ણ, સૂર્ય

કૂર્મ, પૂર્વ, પૂર્તિ, સ્ફૂર્તિ, મૂર્ખ, ઊર્ધ્વ, મુહૂર્ત

(૪) શબ્દાંતે આવતો અનુસ્વાર વગરનો કે અનુસ્વારવાળો [ઈ/ઈ] ઈ દીર્ઘ હોય છે.

કીકી, ખીલી, છીણી, ખૂની, ખૂબી, ચૂડી, છૂરી, છૂટી

ભિસ્તી, કુસ્તી, ઈસ્ત્રી, મિસ્ત્રી, તિજોરી, નિશાની, બિલાડી

ખિસકોલી, કુદરડી, મિજબાની, નિસરણી, પુરવણી, રિબામણી
અહીં, ક્યહીં, જ્યહીં, ત્યહીં, દહીં, નહીં, મહીં

(ખ) નીચેની પરિસ્થિતિમાં ઈ કે ઉ મોટે ભાગે હ્રસ્વ હોય છે :

(૧) શબ્દાંતે અનુસ્વારવાળો કે અનુસ્વાર વગરનો ઉ.*

ખીસું, ઝીણું, ટીપું, ઢીલું, તીખું, ધીમું, ધીરું
ઊભું, ઊનું, કૂંદું, બૂરું, ભૂરું, ભૂસું, સૂકું
બિલાડું, ચીકણું, ટીપણું, ઢીમડું, ભીંગડું, રીંગણું
ઉઘાડું, ધુતારું, ઊજળું, કૂતરું, ગૂમડું, ઉગમણું
આબુ, આંસુ, કાજુ, ચીકું, ગાઉ, જંતુ, જાદુ
ટાપુ, ડાકું, ડાઘુ, ઢબુ, બાજુ, બાનુ, બાપુ

* [નોંધ : અનુસ્વાર વગરનો ઉ અંતે આવતો હોય એવા શબ્દોનું બહુવચન માટેનું બીજું રૂપ હોય જ નહીં. આવાં અંગોને બહુવચનના કે વિભક્તિના પ્રત્યયો સીધા જ લાગે.]

(૨) જોડાક્ષર પૂર્વેના અક્ષરમાં આવતા ઈ કે ઉ હ્રસ્વ હોય.

કિલ્લો, ખિસ્સું, ચિઠ્ઠી, જિલ્લો, પિસ્તું, ફિક્કું, બિલ્લો, શિસ્ત
ઉલ્લુ, કુસ્તી, ચુસ્ત, જુકો, પુખ્ત, કુગ્ગો, ભુટ્ટો, મુક્કો
ઈજજત, કિસ્મત, પિસ્તોલ, બિસ્તરો, સિક્કલ, હિમ્મત
ઉજજડ, ઉસ્તાદ, દુશ્મન, ધુમ્મસ, ધુમ્મટ, હુલ્લડ

(૩) ચાર અક્ષરોવાળા શબ્દોમાં પહેલા અક્ષરોમાં આવતા ઈ કે ઉ હ્રસ્વ હોય છે.

ઈકોતેર, ઈજનેર, ઈનસાફ, ઈમારત, ઈલકાબ, નિમણૂક
ઉકળાટ, ઉજાગરો, ઉધરસ, ઉપરાંત, ઉપલક, ઉમરાવ

(૪) ચારથી અધિક અક્ષરોવાળા શબ્દોમાં પહેલા અક્ષરની પૂર્વેના અક્ષરમાં ઈ- ઉ હ્રસ્વ હોય છે.

ઈજારદાર, ઈઝરાયલ, ઈસપગોળ, ગિરફતાર, ચિતરામણ, પિરસણિયો

ઉઘરાણિયો, ઉતરામણ, પુરબહાર, મુસલમાન, યુરેનિયમ, સુડતાળીસ સુપરવાઈઝર, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, સિવડામણ

(૫) 'યૂ' પૂર્વેના અક્ષરમાં આવતો ઈ અંત્ય સિવાયના કોઈપણ સ્થાને હ્રસ્વ હોય છે.

આગિયો, કડિયો, ખડિયો, ઘોડિયું, ઢાળિયું, ફાળિયું
અગિયાર, કરિયાણું, ચોકિયાત, નારિયેળ, વરિયાળી
હોમિયોપથી,

(‘ઈ’ પૂર્વેનો ઈ કે ઊ દીર્ઘ હોય છે તે પણ નોંધો.)

અફીણિયો, તારીખિયું, પરબીડિયું, સહૂલિયત

(ગ) નીચે દર્શાવેલી મોટા ભાગની પરિસ્થિતિમાં દીર્ઘ જ હોય.

(૧) મધ્યાક્ષરમાં આવતા ઈ કે ઊ

અકીક, અફીણ, ગરીબ, જમીન, વકીલ, છબીલું
અંગૂઠો, ખજૂર, જરૂર, ઝનૂન, નમૂનો, મજૂર
કારીગર, કોઠીમડું, નસીહત, વહીવટ, ભાગીદાર
ક્યૂમર, કબૂતર, ટ્યૂકડું, રતૂમડું, હકૂમત

(૨) અંત્ય સિવાયના કોઈ પણ સ્થાને સાનુનાસિક સ્વર ‘ઊં’ દીર્ઘ

ઊંટ, ઊંઘ, ઊંડું, ઊંધું. ઘૂંટ, ચૂંક, પૂંઠ, સૂંઠ, હૂંફ
ઊંચાણ, ઊંડાણ, ખૂંખારો, ઘૂંઘટ, ચૂંટણી, ફૂંફાડો, લૂંટારો
મૂંઝવણ, ગૂંચવણ, ગૂંથામણ, હૂંડિયામણ

(૩) અંત્ય સિવાયના કોઈ પણ સ્થાને સાનુનાસિક સ્વર* 'ઈ' દીર્ઘ

અહીં, નહીં, દહીં, (અંત્ય)

ઈંટ, છીંક, ભીંત, ભીંસ, રીંછ, વીંટી, વીંછી, હીંચ, (ઉપાન્ત્ય)

ઈંટાળો, ઢીંચણ, પીંજણ, લીંપણ, હીંચકો, હીંડોળો

ચીંદરડી, પીંજામણ, મીંચામણાં, (ઉપાન્ત્યની પૂર્વનો)

**[નોંધ: સાનુનાસિક સ્વરોની ઓળખ એટલી જ કે અનુસ્વારવાળા સ્વરોમાં અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક વ્યંજન મૂકી શકાતો નથી, અન્યત્ર મૂકી શકાશે જેમ કે, ટિંબો - ટિમ્બો, હિંદ-હિન્દ, કુંદન-કુંદન]

(૬) અમુક પરિસ્થિતિને કારણે જોડણીમાં જુદાપણું :

(૧) *મધ્યાક્ષરમાં હ્રસ્વ - દીર્ઘ અક્ષરોને કારણે પ્રથમાક્ષરની જોડણીમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ બંને દેખાય.

***મધ્યાક્ષર હ્રસ્વ તેથી પ્રથમાક્ષર દીર્ઘ**

કીચડ, ચીવટ, ડીઝલ, દીકરો, દીપડો, લીમડો

કીમિયો, ચીપિયો, મીણિયું, પીળિયો, ટીણિયું

ઊધઈ, ઊમરો, કૂકડો, કૂથલી, ખૂમચો, સૂરજ

બૂઢિયો, રૂપિયો, દૂધિયું, પૂળિયું

***મધ્યાક્ષરમાં દીર્ઘ તેથી પ્રથમાક્ષર હ્રસ્વ**

ઈનામ, ઈલાજ, જિરાફ, તિરાડ, નિંભાડો, નિશાળ

ઈબ્લીસ, ઈસ્તીફા, મિસ્કીન

કિચૂડો, તિબેટ, દિવેલ, સિનેમા, રિવેટ

ટિટોડી, તિજોરી, લિસોટો, સિસોટી, બિજોરું

બિસ્કૂટ, ઉસૂલ, મુહૂર્ત, ઉકેલ, ઉમેદ, તુવેર, સુડોળ

ઉજાણી, કુહાડી, લુહાર, સુથાર, સુરાહી,

ઉધેઈ, ધુળેટી, સુરીલું, ઉશીકું, ફુલેકું

(૨) નીચેના સંજોગોમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘનો સ્થાનફેર થતાં જોડણી બદલાય

ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ ઉપરથી પ્રેરક/કર્મણિ અંગો સિદ્ધ થતાં

મૂક-મુકાવ-મુકાય, ભૂલ -ભૂલાવ-ભૂલાય

ઊઘડ-ઉઘાડ- ઉઘાડાય, ઊતર-ઉતરાવ-ઉતારાય

(૩) નીચેના સંજોગોમાં મૂળની જોડણી ન બદલાય :

(ક) સામાસિક શબ્દોમાં :

ઊઠબેસ, ફૂલઝાડ, દીવાસળી, ભૂલથાપ, લીલીસૂકી

(ખ) વ્યાકરણી પ્રત્યયો પૂર્વે :

કૂતરાઓની, દીકરાઓમાંથી, પીપળામાં, ખીજડાનું

(ગ) વિશેષણ પરથી બનતી સંજ્ઞાઓમાં :

ઝીણવટ, ઊજળાપણું, દૂબળાપણું, ચીકણાશ

(૪) સાનુનાસિક સ્વરોમાં : 'ઊં' ને વિકલ્પ અપાયો છે :

ઊંઘ > ઉંઘ, થૂંક > યૂંક, ઘૂંઘટ > ઘુંઘટ, મૂંઝવણ > મુંઝવણ

***નોંધ:** હમણાં તાજેતરમાં નિષ્કર્ષરૂપ જોડણી વ્યવસ્થામાં દર્શાવ્યા મુજબ બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવાની રહે : (૧) બે કે ત્રણ અક્ષરના પ્રાથમિક શબ્દોને પ્રત્યયો લાગતાં કે સામાસિક બનતાં દ્વિરુક્ત પ્રયોગોમાં પ્રાથમિક શબ્દો ત્રણ કે ત્રણ થી વધુ અક્ષરના બને ત્યાં પ્રાથમિક શબ્દ કે મૂળ અંગની જોડણી વિકલ્પે કરવી જેમકે

(ક) રીસ - રિસાળ, મૂછ- મુછાળો, ખીજ- ખિજાળ

દૂધ- દુધાળું, ઘૂઘરો - ઘુઘરિયાળું, ફૂમતું-ફુમતિયાળું

(બ) જોડણી અંગે વિશેષ

ગુજરાતીની જોડણીમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘને મુખ્ય સ્થાન આપી જોડણી અંગે જાણકારી અપાય છે. જોડણીમાં માત્ર હ્રસ્વ-દીર્ઘ અક્ષરોનું એકલું સ્થાન નથી. બીજી કેટલીક બાબતો પણ જોડણીમાં નિર્ણાયક બને છે. અહીં એવી કેટલીક બાબતો જે અર્થભેદનું નિમિત્ત બને છે તેને અંગે વિચારવાનો ઉપક્રમ છે.

(૧) હ્રસ્વ-દીર્ઘ અક્ષરોથી થતો અર્થભેદ :

અંગુર	= નવી ચામડી	અંગૂર	= લીલી દ્રાક્ષ
આહુત	= હોમેલું	આહૂત	= નિમંત્રેલું
ઉરુ	= વિશાળ; મોટું	ઊરુ	= જાંઘ; સાથળ
કુખ	= દર્ભ (કુશ)	કૂખ	= ગર્ભાશય
કુચ	= સ્ત્રીની છાતી	કૂચ	= લશ્કરી કવાયત
કુલ	= એકંદર; વંશ	કૂલ	= કિનારો
ખચિત	= બેસાડેલું; જડિત	ખચીત	= અવશ્ય
ગુણ	= સ્વભાવ	ગૂણ	= કોથળો; બોરી
ચિર	= લાંબો સમય	ચીર	= વસ્ત્ર
જિત	= જિતાયેલું	જીત	= ફતેહ; વિજય
જિન	= જય મેળવનાર	જીન	= ભૂત: પ્રેત
જિન	= કપાસ લોઠવાનું સ્થાન	જીન	= એક જાતનું કાપડ
જૂઓ	= નજર કરો	જૂઓ	= માથાની વાળ
ટુક	= ટુકડો	ટૂક	= ટોચ; શિખર
દારુ	= દેવદાર	દારૂ	= મદિરા
ધુનિ	= નદી	ધૂની	= તરંગી

નિંદવું	= નિંદા કરવી	નીંદવું	= નકામું ઘાસ દૂર કરવું
પાણિ	= હાથ	પાણી	= જળ; નીર
પલિત	= શ્વેત થયેલું	પલીત	= ભૂત; પ્રેત
પિતા	= બાપ	પીતા	= કાતળી; પતીકું
પુર	= નગર	પૂર	= રેલ; પ્રવાહ
પુરી	= નગરી	પૂરી	= એક વાનગી; સંપૂર્ણ
પુંજ	= ઢગલો	પૂંજ	= મીંડુ; અનુસ્વાર
પતિ	= સ્વામી	પતી	= પૂર્ણ થઈ
મુરત	= મુહૂર્ત	મૂરત	= મૂર્તિ; ચહેરો
મરીચિ	= કિરણ	મરીચી	= સૂર્ય
રતિ	= અનુરાગ	રતી	= ચણોઠીભાર
રક્ષુ	= પલાયન	રક્ષૂ	= તૂણીને સાંધવું
રવિ	= સૂર્ય	રવી	= શિયાળુ (પાક)
રાશિ	= ઢગલો	રાશી	= ખરાબ
વધુ	= વધારે	વધૂ	= વહુ
વારિ	= પાણી; જળ	વારી	= કમ; ઘોડો
શિલા	= પથ્થરની છાટ	શીલા	= ચારિત્ર્યવાન (સ્ત્રી)
સુત	= પુત્ર	સૂત	= સારથિ
સુર	= દેવ	સૂર	= સ્વર; કંઠ
સુતર	= સહેલું; સુગમ	સૂતર	= કપાસનો તાર
સુરત	= એક શહેર	સૂરત	= ચહેરો, મુખાકૃતિ
સુતક	= સારી તક	સૂતક	= આભડછેટ

શરુ	= એક ઝાડ	શરૂ	= પ્રારંભ; ચાલુ
વિદુર	= એક વ્યક્તિ	વિદૂર	= વિશેષ દૂર
વિણ	= વગર	વીણ	= વીણવું તે
કુજન	= ખરાબ જન	કૂજન	= કૂજવું તે
તુર્ય	= ચોથું	તૂર્ય	= એક વાદ્ય
નેતિ	= એ નહીં	નેતી	= હઠયોગની એક ક્રિયા
પિક	= કોકિલ; થૂંક	પીક	= પાક; મોલ
બિન	= એક પ્રત્યય	બીન	= એક વાદ્ય
ષષ્ઠિ	= સાઠ (૬૦)	ષષ્ઠી	= છઠ્ઠી વિભક્તિ
વિદ્યાર્થિની	= સ્ત્રીલિંગ વાચક રૂપ	વિદ્યાર્થીની	= સંબંધાર્થ પ્રત્યયવાળું રૂપ

(૨) સંવૃત-વિવૃત અક્ષરોથી થતો અર્થભેદ :

સંવૃત એટલે સાંકડો ઉચ્ચાર (એ-ઓ) અને વિવૃત એટલે પહોળો ઉચ્ચાર (ઐ-ઔ). જે ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણ વખતે મોં ઓછું ખૂલે તે સંવૃત ધ્વનિઓ અને મોં જરા વધારે ખૂલે ત્યારે વિવૃત ધ્વનિઓ નીપજે છે.

કેરું	= સંબંધદર્શક પ્રત્યય	કૈરું	= કેરડાનું ફળ
કેરી	= સંબંધાર્થક પ્રત્યય	કૈરી	= આંબાનું ફળ
કેશ	= વાળ	કૈશ	= નગદ; રોકડું
કોટ	= કિલ્લો; ડગલો	કૌટ	= પલંગ
કોઠી	= વખાર; પેટી	કૌઠી	= એક વૃક્ષ (કોઠાનું ઝાડ)
કોણી	= ખૂણો પડે તેવું	કૌણી	= હાથનું મધ્યનું અણીદાર હાડકું-સાંધો
કોલ	= કોલસો	કૌલ	= વચન; ફોન પર બોલાવવું તે

કોલમ = ડાંગરની એક જાત	કૉલમ = કટાર; કોઠો
ખેર = ધૂળ; ખેરો	ખૅર = ભલે
ખેરો = બાજ	ખૅરો = થેલો
ખોડો = લંગડો	ખૉડો = સંહાર
ખોળ = કવર; ખોળિયું	ખૉળ = કૂચા
ખોલું = ખૂલતું; ઢીલું	ખૉલું = દાઝેલો પોપડો
ગેર = ભૂકો (જેર)	ગૅર = નિષેધવાચક પ્રત્યય
ગોરો = ઊજળો	ગૉરો = ગૌરી વ્રત
ગોળ = વર્તુળ; નાતનું જૂથ	ગૉળ = એક ખાદ્ય
ઘેર = ઘેરાવો	ઘૅર = ઘરમાં, ઘરે
ઘેરો = ઘેરાવ	ઘૅરો = ગાઢો
ચેન = સોનાની સાંકળી	ચૅન = આરામ; લક્ષણ
ચેર = એક વનસ્પતિ	ચૅર = ખુરશી
ચોરી = તસ્કરી	ચૉરી = માદ્યરું
ચોળી = કબજો; બ્લાઉઝ	ચૉળી = ચોળાની સીંગ
જેર = ભૂકો	જૅર = તાબે
જે-જે = સંદર્ભદર્શક	જૅ-જૅ = નમસ્કાર
ઝેર = બેઠકની ધાર	ઝૅર = વિષ; ઈર્ષ્યા
ઝોલું = ઝોકું; ડોલું	ઝૉલું = ટોળું; ઝુંડ
ટોળી = ટોળકી; મંડળી	ટૉળી = મશ્કરો
ડેરો = તંબુ; પડાવ	ડૅરો = ડફણું
ડોક = ગળું; ગરદન	ડૉક = બંદરની ગોદી

ડોળ	= મહુડાનું બી	ડોળ	= દંભ; દેખાવ
ડોળી	= માંચી; પાલખી	ડોળી	= દંભી
તેડ	= નોતર; કેડે બેસાડ	તેડ	= તટ; કાંઠો
તોચ	= પાણી	તોચ	= તોપણ
તોરો	= ધોગું; શિરપેચ	તોરો	= મિજાજ; દમામ
તોલું	= વજન	તોલું	= માથું
દેન	= ઘેનુ	દેન	= તાકાત; મજલ
દેશ	= રાષ્ટ્ર	દેશ	= દિશા
દોર	= દોરી; દોરડું	દોર	= સત્તા; અમલ
નેહ	= પ્રેમ; વહાલ	નેહ	= હૂકાની નળી
પેર	= જામફળ	પેર	= રીત; પ્રકાર
પોલ	= પોલાણ	પોલ	= પીંજેલું રૂ
ફેર	= ફરક; તફાવત	ફેર	= ભાડું (વાહનનું)
ફોરમ	= મંડળ	ફોરમ	= સુગંધ; ફોર્મ
ફોરું	= છાંટો; ટપકું	ફોરું	= હલકું
બેગ	= એક ઈલકાબ	બેગ	= થેલી
બેટ	= દ્વીપ	બેટ	= ક્રિકેટ માટેનું સાધન
બેલ	= ઘંટ	બેલ	= બળદ
બોલ	= શબ્દ	બોલ	= દડો
ભેર	= મદદ; વહાર	ભેર	= સહિત; સાથે
મેર	= માળાનો મણકો	મેર	= મરણસૂચક ઉદ્ગાર
મેલ	= ટપાલગાડી	મેલ	= ગંદકી

મેળે = મેળામાં	મૈળે = જાતે; પોતે
મોર = પક્ષી	મૌર = મંજરી; આગળ
મોરી = ખાળ; ગટર	મૌરી = ઘેર; મોરડો
લોક = જનતા	લૌક = તાળું
વેણુ = વાંસળી	વૈણું = પાણીનું પીપ
વેત = ઘાટ; મોખ	વૈત = વહેંત
વેર = વેરવું	વૈર = શત્રુતા
વેળ = વેળા	વૈળ = આંકડી; તાણ
વેરણ = વેરવું તે	વૈરણ = દુશ્મન
શેર = વાઘ; એક વજન	શૌર = ભાગ; કવિતા
શોક = ખેદ-સંતાપ	શૌક = આંચકો
સોળ = એક સંખ્યા (૧૬)	સૌળ = મારનું ચકામું

(૩) ધ્વનિગુણને કારણે થતો અર્થભેદ

ભાષાના પ્રત્યેક ધ્વનિમાં અર્થભેદ કરવાનો ગુણ હોય છે. એથી જ્યાં જે ધ્વનિ વાપરવાનો હોય એને સ્થાને ભળતો જ ધ્વનિ વાપરવાથી અર્થભેદ થાય છે. ખાસ તો, અલ્પપ્રાણને સ્થાને મહાપ્રાણ, સ્થાનનો બદલો વ.

૧. ગ-ઘ- નો સ્થાનવિપર્યય થતાં થતો અર્થભેદ

૧. ગડી = ગાંઠ; આંટી; ગેડ	૨. ગણ = વર્ગ; ટોળું; પાડ
ઘડી = ક્ષણ; કોઠી	ઘણ = હથોડો
૩. ગણું = થી ગુણતાં આવે તે	૪. ગામ = વસવાટનું સ્થળ
ઘણું = વધારે	ઘામ = ઉકળાટ; બફારો
૫. ગાલ = મોંની બાજુનો ભાગ	૬. ગુણ = સ્વભાવ
ઘાલ = પંગત; નુકસાન	ઘૂણ = કીડો

૭. ગેર = નિષેધવાચક પ્રત્યય	૮. ગેરો = ભૂકો, ગેર
ઘેર = ઘરમાં	ઘેરો = ઘેરાવ
૯. ગોડે = પેઠે; માફક	૧૦. ગોરી = ગૌર વર્ણની
ઘોડે = ઘોડા પર	ઘોરી = ઊંઘણશી
૧૧. ગોળ = આકૃતિ; જૂથ	૧૨. ગોળી = ગુટિકા; વાસણ
ઘોળ = ગભરાટ	ઘોળી = ઓગાળીને

૨. જ-ઝ નો સ્થાનફેર :

૧. જમવું = ખાવું	૨. જડી = ઔષધિ
ઝમવું = ઝરવું (પ્રવાહી)	ઝડી = ઝાપટું
૩. જાડી = ભરાવદાર	૪. જાળ = જાળું; જાળી
ઝાડી = વનરાજી	ઝાળ = જવાળા
૫. જરા = ઘડપણ	૬. જરી = લગાર, કસબ
ઝરા = ઝરણાં	ઝરી = ઝરણ; રેલો
૭. જણ = વ્યક્તિ	૮. જેર = તાબે
ઝણ = ઝીણો અવાજ	ઝેર = વિષ
૯. જોડ = જોડકું	
ઝોડ = ભૂત	

૩. ટ-ડ નો વિપર્યાસ :

૧. કટી = કેડ	૨. કટકો = ટુકડો
કડી = હૂક; આંકડી	કડકો = સાવ ખાલી
૩. કૂટ = કઠણ; અઘરું	૪. કોટ = વંડો; ડગલો
કૂડ = કપટ; ઠગાઈ	કોડ = ઉમેદ; મનોભાવ

૫. કટક = સૈન્ય; કડું	૬. ખાટ = હીંચકો
કડક = કઠણ	ખાડ = ખાઈ
૭. ઘટવું = ઓછું થવું	૮. જોટો = જોડ
ઘડવું = આકાર આપવો	જોડો = પગરખું
૯. તટ = કિનારો	૧૦. તોટો = ખોટ; નુકસાન
તડ = ફાટ; ચીરો	તોડો = સાંકળું (પગનું આભૂષણ)
૧૧. પટ = પાસ; અસર	૧૨. ફાટ = તરડ; ભેદ
પડ = થર; ઢાંકણ	ફાડ = ચીરી; કકડો
૧૩. રટવું = બોલવું	૧૪. વટ = આબરૂ
રડવું = રુદન કરવું	વડ = એક વૃક્ષ
૧૫. વાટ = રસ્તો; દિવેટ	૧૬. લાટ = મોટો સાહેબ
વાડ = આડાશ	લાડ = રાજી રાખવું તે

૪. ઠ-ઢ નો ઝબદલો :

૧. કઠે = ખૂંચે	૨. કાઠું = કઠણ બાંધો
કઢે = ઉકાળે	કાઢું = બહાર ખેંચું
૩. ઠગ = લુચ્ચું	૪. પીઠ = વાંસો
ઢગ = ઢગલો	પીઢ = ઠરેલ; મેડાનું એક લાકડું
૫. બૂઠું = ધાર વિનાનું	૬. મઠ = એક કઠોળ; આશ્રમ
બૂઢું = ઘરડું	મઢ = ડેલું; માતાનું સ્થાનક

૭. વેઠ = વૈતરું	૮. મીઠું = ગળ્યું; મધુર; નમક
વેઢ = વીંટી	મીઠું = ઓછા-બોલું

૫. ડ-ઢ ની અદલાબદલી :

૧. ડર = ભય	૨. ડામ = ચપકો
ઢર = ભાવ, છિદ્ર	ઢામ = પૈસા
૩. ખોડ = એબ	૪. ડાળ = ડાળી; ડાળું
ખોઢ = ખોઢવું	ઢાળ = ફારિયું; પ્રવાહી વાની
૫. ડોશી = ઘરડી સ્ત્રી	૬. બોડું = વાળ વિનાનું
ઢોશી = કાપડિયો	બોઢું = ખોખરું
૭. લાડ = વહાલ	૮. વાડી = બગીચો
લાઢ = છાણ	વાઢી = મદારી; ફરિયાદી
૯. સાડી = સાલ્લો	૧૦. ખાડી = ખાઈ
સાઢી = સરળ	ખાઢી = હાથે કાંતેલું સૂતર
૧૧. ગાડી = વાહન	૧૨. માંડી = વિગત
ગાઢી = બેસવાનું સાધન	માંઢી = નાદુરસ્ત
૧૩. વાડ = અંતરાય	૧૪. નાડ = નાડી
વાઢ = વિવાદ	નાઢ = અવાજ

૬. ડ-ળનો સ્થાન - બદલો :

૧. કડી = આંકડી	૨. ખોડ = ખામી
કળી = કલિકા	ખોળ = ગલેફ
૩. ખડી = ચોકની માટી	૪. ગડી = ગાંઠ; આંટી
ખળી = અનાજ પીલવાની જગા	ગળી = ધોયેલાં કપડાંને કરવાનો રંગ

૫. ચાકડો = કુંભારનો ચાક	૬. ચડે = ઉપર જાય
ચાકળો = ભરત કામ કરેલો કકડો.	ચળે = ડગે; ખસે
૭. છોડ = રોપો	૮. જડ = નિર્જીવ
છોળ = છાલક	જળ = પાણી
૯. જાડું = દળદાર; ઘાટું	૧૦. ઝાડ = વૃક્ષ
જાળું = બાવું; કોકડું	ઝાળ = જવાલા; આંચ
૧૧. તડ = ફાટ; ચીરો	૧૨. તાડી = તાડનો રસ
તળ = મૂળ; પાયો	તાળી = બે હાથ અફાળવા તે
૧૩. તોડવું = છૂટું કરવું	૧૪. પાડ = ઉપકાર
તોળવું = જોખવું	પાળ = આડ; આંતરો
૧૫. ફાડ = ચીરો; કકડો	૧૬. ભાડે = પૈસા આપી વાપરવા
ફાળ = ફલંગ; પ્રાસ્કો	ભાળે = જુએ; દેખે
૧૭. ભાડું = મહેનતાણું	૧૮. ભોડું = માથું
ભાળું = જોઉં; દેખું	ભોળું = સાલસ
૧૯. માડી = માતા	૨૦. મેડો = માળ
માળી = ફૂલ વેચનાર	મેળો = ઉત્સવ; મેળાપ
૨૧. રાડ = ચીસ, બૂમ	૨૨. લાડ = પ્યાર; માન
રાળ = સળગી ઊઠે તેવો એક પદાર્થ	લાળ = ચીકણું પ્રવાહી
૨૩. વાડ = આવરણ	૨૪. લડી = વઢી; ઠપકો આપી
વાળ = કેશ	લળી = ઝૂકીને, નમીને

૨૫. સાડી	= સાલ્લો	૨૬. હડી	= દોટ
સાળી	= વહુની બેન	હળી	= ગોઠી જવું
૨૭. ખાડ	= ખાઈ		
ખાળ	= મોરી; નીક		

૭. ષા-ન :

૧. કાણ	= મરણપોક	૨. કાણો	= એક આંખવાળો
કાન	= શ્રવણેન્દ્રિય	કાનો	= કોર; લિપિચિહ્ન
૩. કોણે	= કોઈએ પણ	૪. કોણી	= હાથનો સંબંધ
કોને	= કોઈને	કોની	= કોઈની
૫. ખાણું	= જમણ; ભોજન	૬. છાણું	= છાણનું ચકરડું
ખાનું	= વિભાગ	છાનું	= ગુમ; છૂપુ
૭. જાણ	= માહિતી	૮. તાણ	= તંગી; ખેંચાણ
જાન	= જીવ	તાન	= આલાપ; મસ્તી
૯. દાણ	= જકાત; ટોલ	૧૦. ધણ	= ટોળું
દાન	= પુણ્યાર્થે આપવું તે	ધન	= દોલત
૧૧. ધૂણી	= ધુમાડી	૧૨. નાણું	= ધન; પૈસો
ધૂની	= તરંગી	નાનું	= કદ-ઉંમરમાં ઓછું
૧૩. પાણી	= જળ; નૂર	૧૪. પાણો	= પથરો
પાની	= એડી	પાનો	= પોરસ; જુસ્સો
૧૫. ભાણ	= સૂર્ય	૧૬. માણ	= ગાગર
ભાન	= શુદ્ધિ; હોશ	માન	= પ્રતિષ્ઠા
૧૭. રાણી	= રાજાની પત્ની	૧૮. વાણી	= વચન; બોલ
રાની	= જંગલી	વાની	= જણસ; જમણની વાનગી

૧૮. શાણી = ડાહી	૨૦. શાણું = ડાહ્યું
શાની = શેની; કોની	શાનું = શા માટેનું
૨૧. રેણ = ઝારણ	૨૨. વેણ = શબ્દ
રેન = રાત	વેન = વહેણ
૨૩. ફના = તારાજ	૨૪. જાની = એક અટક
ફણા = નાગની ફેણ	જાણી = જાણ થઈ

૮. શ-સ અકારાદિ ક્રમમાં મૂકો : માત્ર પહેલો શબ્દ

૧. શમ = શાંતિ; ક્ષમા	૨. શાન = ઈજ્જત
સમ = સરખું	સાન = ઈશારો
૩. શર = બાણ	૪. શૂર = વીર
સર = માથું	સૂર = અવાજ
૫. શરત = હોડ; કરાર	૬. શાળા = નિશાળ
સરત = નજર; ધ્યાન	સાળા = વહુના ભાઈ
૭. શાખ = આબરૂ; વટ; સાક્ષી	૮. શંકર = મહાદેવ
સાખ = બારણાંનો ટેકો	સંકર = મિશ્રણ
૯. શાર = કાણું; છિદ્ર	૧૦. શાળ = ડાંગર
સાર = સત્વ	સાળ = કાપડ વણવાનું ઓજાર
૧૧. શાલ = ઊનનું ઓઢણું	૧૨. શાપ = બદદુઆ
સાલ = વર્ષ	સાપ = નાગ
૧૩. શેર = રતલ	૧૪. શુચિ = પવિત્ર
સેર = માળા	સૂચિ = યાદી
૧૫. મશકો = પાણીનાં સાધનો	૧૬. કેશ = વાળ
મસકો = માખણ	કેસ = મુકદ્દમો

૧૭. પાશ = ફાંસો; ગાળો	૧૮. નાશ = વિનાશ
પાસ = અસર; ફતેહમંદ	નાસ = નાકથી વરાળ લેવી
૧૯. નશો = કેફ	૨૦. રાશ = સરેરાશ
નસો = નસ; રક્તવાહિનીઓ	રાસ = દાંડિયાથી લેવાતા ગરબા
૨૧. હાશ = નિરાંત	૨૨. પેશી = માંસપેશી
હાસ = હાસ્ય	પેસી = અંદર જઈ
૨૩. હશે = હોય	૨૪. શબ = મડદું
હસે = હસવું તે	સબ = બધા
૨૫. વાશ = કાગવાશ	
વાસ = ગંધ; વસવાટ	

૯. ષ્-સ :

૧. પોષ = માસ	૨. મેષ = ઘેટા
પોસ = ખોબો	મેસ = કાજળ
૩. દોષી = દોષવાળું	૪. જોશ = જ્યોતિષ
દોશી = કાપડિયો	જોસ = જુસ્સો

૧૦. લ > ળ કે ળ > રનો બદલો : પહેલો શબ્દ અકારાદિ ક્રમમાં લો.

૧. કુલ = એકંદર	૨. કાલ = આજની પહેલાં;
કુળ = વંશ	પછીનો દિવસ
	કાળ = સમય
૩. કાલું = કપાસનું જિંડવું	૪. ફાલ = પાક
કાળું = શ્યામ	ફાળ = પ્રાસ્કો; છલાંગ

૫. ગાલ = સમય	૬. ચાલ = રિવાજ
ગાળ = લમણું	ચાળ = ખોળો
૭. ટાલ = બોડું	૮. બોલ = શબ્દ
ટાળ = ટાળવું	બોળ = બોળવું
૯. ઢાલ = ઘા ઝીલવાનું સાધન	૧૦. ઢોલ = પડઘમ
ઢાળ = ઢોળાવ	ઢોળ = ગિલેટ
૧૧. ડોલ = બાલદી	૧૨. માલ = વસ્તુ
ડોળ = મહુડાનું બી	માળ = મેડો
૧૩. મેલ = ગાડી; શરીરનો	૧૪. મોકલું = મોકલવું
કે કોઈપણ મેલ	મોકળું = ખુલ્લું
મેળ = મેળાપ	
૧૫. શાલ = ઓઢવાનું વસ્ત્ર	૧૬. હલવું = હાલવું, ડગવું
શાળ = સૂતરમાંથી કપડાં	હળવું = ફોરું, વજનમાં
બનાવવાનું સાધન	ઓછું
૧૭. ખોલ = ખોળિયું	
ખોળ = શોધ	

૧૧. ળ ને સ્થાને ર :

આળ = જૂઠાણું; આક્ષેપ	ખાળ = મોરી; નીક
આર = અણી	ખાર = ક્ષાર; વેર
ચોળવું = ચોળવાની ક્રિયા	માળ = મેડો; મજલો
ચોરવું = છૂપી રીતે લઈ જવું	માર = મારવું તે; તાડન
આળી = ઊંચી ઓટલી	ગોળ = સમાજ; આકૃતિ
આરી = કરવતી	ગોર = ભૂકો

ચોળ	= મજ્જા	વાળ	= કેશ
ચોર	= તસ્કર; ડુંગો	વાર	= દિવસ; એક માપ
ચાળ	= અંગરખાનો ઘેર	અફળ	= નિષ્ફળ
ચાર	= ચારો; જાસૂસ	અફર	= ફરે નહિ તેવું
તાળું	= બારણાં વાસવા માટેની કળવાળી બનાવટ		
તારું	= તમારું; ઉગારું		
વાળો	= એક રોગ	આળસ	= સુસ્તી
વારો	= ક્રમ; વખત	આરસ	= સંગેમરમર
ગાળ	= અપશબ્દ	તાળો	= મેળ; તપાસ
ગાર	= ગોરો (લીપણ માટે)	તારો	= તરનારો
શાળ	= ડાંગર	કઠોળ	= દ્વિદળ અનાજ
શાર	= કાણું; છિદ્ર	કઠોર	= કઠણ; કડક
ગાળો	= ફાંસલો	દળ	= પાંખડી; સૈન્ય
ગારો	= કાદવ	દર	= ભાવ; કાણું
શૂળ	= કાંટો; દર્દ	કળ	= ચાંપ; દુઃખ
શૂર	= બહાદુર; પરાક્રમી	કર	= હાથ; વેરો
ચળ	= ખંજવાળ	નાળ	= નેળ; પોલી નળી; પરનાળ
ચર	= ચંચળ; ફરતું	નાર	= નારી
સાંભળે	= શ્રવણ કરે	કરાળ	= વિકરાળ
સાંભરે	= યાદ આવે	કરાર	= સોદો

જાળ	= દોરી	પળી	= ઘી કે તેલ કાઢવાનું સાધન
જાર	= જુવાર; વ્યભિચારી	પરી	= દેવતાઈ સુંદરી
હળવું	= હલકું; નરમ; ગોઠવું	કાળ	= સમય
હરવું	= ઉપાડી જવું; લીલું;	કાર	= ગાડી
	તાજું વિહરવું		
જાળી	= જાળિયું, જાળ	પાળ	= કિનારો; આડશ
જારી	= ચાલુ; જારકર્મ	પાર	= છેડો; અંત; ભેદ
ખોળું	= શોધું; તપાસ કરું	ચાળો	= ઝેંઘાણ
ખોરું	= બેસ્વાદ	ચારો	= ભક્ષ; ઈલાજ
કેળું	= ફળ	બાળ	= બાળક
કેરું	= નું	બાર	= બારણું; બંદૂકનો અવાજ
ઘોળું	= ઓગાળું	ખળું	= અનાજ લેવાનું સ્થળ
ઘોરું	= ઊંઘું	ખરું	= સાચું; વાસ્તવિક
ચોળી	= કબજો	મળવું	= ભેગું થવું; જોડાવું
ચોરી	= ચોરનો ધંધો	મરવું	= મરણ પામવું

શબ્દો સમાનાર્થી પણ જોડણીમાં તફાવત :

ખિસ્સું	= ખીસું	ફિક્કું	= ફીકું
બુદ્ધો	= બૂદ્ધો	ભુસ્કો	= ભૂસકો
અભિલાષા	= અભિપ્સા	આશિષ	= આશીર્વાદ
ખેડુ	= ખેડૂત	જુગાર	= જૂગટું
દુર્બળ	= દૂબળું	ધૂણી	= ધુમાડી
ફૂદડી	= ફુદરડી	મસ્જિદ	= મસીદ

શીખ	= શિખામણ	વિદ્યુત	= વીજળી
ઢિંગલી	= ઢીંગલી	ભુંડ	= ભૂંડ

બેવડા પ્રત્યયોને કારણે દોષ :

એક, અધિક, ઝીણું, ધીર, મૃદુ, લઘુ, સુંદર - જેવા શબ્દોને પ્રત્યયો લાગી ઐક્ય, આધિક્ય, ઝીણાવટ, ધૈર્ય, માર્દવ, લાઘવ, સૌંદર્ય જેવી સંજ્ઞાઓ સિદ્ધ થાય છે. એ સિદ્ધ સંજ્ઞાઓને વળી પાછા જરૂર વગરના પ્રત્યયો લગાડી નવાં અંગો સિદ્ધ કરીએ છીએ જે અશુદ્ધ છે :

ઐક્યતા, આધિક્યતા, આધિક્યપણું, ઝીણાવટતા, ઝીણાવટપણું, ધૈર્યતા, ધીરજતા, માર્દવતા, લાઘવતા, સૌંદર્યતા, બીજા અશુદ્ધ શબ્દો પણ મળે : સૌષ્ઠવતા, ગૌરવતા, ગુરુત્વતા, લઘુતાપણું, લઘુત્વતા, બાંધવતા (બંધુત્વ જોઈએ)

યોગ્ય શબ્દની પસંદગી ન થતાં અર્થદોષ

અપેક્ષા	= ઈચ્છા; આકાંક્ષા	ગ્રામ (સંજ્ઞા)	= ગામ; ગામડું
ઉપેક્ષા	= અનાદર; તિરસ્કાર	ગ્રામ્ય (વિશેષણ)	= ગામડિયું; ગામને લગતું
પ્રસાદ	= પ્રસન્નતા; મહેરબાની	લક્ષ	= ધ્યાન, ઉદ્દેશ
પ્રાસાદ	= મહેલ	લક્ષ્ય	= લક્ષ આપવા જેવું ધ્યેય
પ્રહર	= પહોર	ભવન	= રહેઠાણ; મકાન
પ્રહાર	= ઘા	ભુવન	= જગત; લોક
હોઈ	= થઈ ચૂકેલી ક્રિયા દર્શાવે	મેદની	= ભીડ; જમાવ; ટોળું
હોય	= હશે, ખેર ('હોવું'નું રૂપ) ક્રિયા ચાલુ છે તે દર્શાવે	મેદિની	= પૃથ્વી; દુનિયા
પ્રસ્તર	= ઘાસની પથારી, પથ્થર	જોઈએ છે	= જરૂરિયાત દર્શાવે
પ્રસ્તાર	= ફેલાવ, વિસ્તાર	જોઈએ છીએ	= જોવાની ક્રિયા દર્શાવે

ઉપહાર = ભેટ, બક્ષિસ

ઉપાહાર = નાસ્તો

આ ઉપરાંત નીચે દર્શાવેલા ઘટકો સાચાં લખાય તેની તકેદારી રાખવા અને તેના યોગ્ય ઉપયોગ અંગે જાણી લેવું જોઈએ.

કરે = કરવાની ક્રિયા દર્શાવે વાગે = ઈજા થાય; અથડાય

કર્ચે = કરવાનું ચાલુ રાખે વાગ્યે = સમય થયે

અમે = સામી વ્યક્તિનો તેણે = કર્તાર્થે વપરાય

સમાવેશ ન હોય તેને = કર્માર્થે વપરાય

આપણે = સામી વ્યક્તિનો સારુ = માટે; વાસ્તે

સમાવેશ હોય સારું = સુંદર; સરસ

પહેલા = પહેલું વિશેષણનું રૂપ; અનામત = થાપણ / અલગ

દરજો દર્શાવે (Reservation)

પહેલાં = (અવ્યય) અગાઉ અમાનત = થાપણ

વિટંબણા = મુશ્કેલી; દુઃખ; આપત્તિ સૃષ્ટા = આવો શબ્દ નથી

નિશ્ચિત વ્યવસ્થા સ્રષ્ટા = રચનારા; સર્જક

વિડંબના = ઉપહાસ; મશ્કરી; મજાક

સંગ્રહિત = આવો કોઈ શબ્દ નથી દૃષ્ટા = આવા શબ્દ નથી

સંગૃહિત = વિશેષણ-સંગ્રહ કરેલું દ્રષ્ટા = જોનાર, સાક્ષી

(સં.શબ્દ) ગુજરાતીમાં

ઉપયોગ થતો નથી

શરતચૂક = આવો શબ્દ પણ નથી

સરતચૂક = ધ્યાન બહાર જવું;

ભૂલી જવું

નિદેશ = આદેશ; નિયમન (નિદેશાલય)

નિર્દેશ = ઉલ્લેખ (અંગૂલિનિર્દેશ)

અંદાજ ઉપરથી અંદાજ વિશે. વપરાય;

પણ અંદાજિત જેવો શબ્દ નથી.

‘રેફ’ ક્યાં મુકાય તે જાણવું જરૂરી છે. કોઈ વ્યંજનની પૂર્વે જોડાતો ‘રૂ’ એની પછી જોડાતા વ્યંજન માથે ‘રેફ’ રૂપે દર્શાવાય. ‘રેફ’ આઘોપાછો થતાં ક્યાંક અર્થભેદ કરે.

આશીર્વાદ (આર્શીવાદ અશુદ્ધ)

કોમર્સ (કોર્મસ અશુદ્ધ)

આર્ટ્સ (ખોટું) આર્ટ્સ (ખરું)

‘રેફ’ ક્યારેય અડધા અક્ષર ઉપર આવતો નથી. એથી ‘આર્ટ્સ’ એ જોડણી ખોટી અને ‘આર્ટ્સ’ સાચી. (જુઓ મર્ત્ય વર્ત્ય)

રેફને કારણે અર્થભેદ : નર્મદ / નર્મદ

‘ઋ’ સ્વરનું અને ‘રુ’ નું ભેદકત્વ :

ઋણ, ઋતુ, ઋષિ એ તત્સમ શબ્દોમાં ‘ઋ’ સ્વર છે.

કૃતિ, ગૃહ, ધૃતિ, મૃત એ શબ્દોમાં વ્યંજન + ઋ છે. - ‘કૂર’ માં ક્ + રૂ + ઉ છે.

જ્યારે, મારું, રુઆબ, ખિસ્સાકાતરુ વગેરેમાં રુ (ર+ઉ) છે.

આબરૂ, રૂમાલ, રૂ, શરૂ, જરૂર જેવા શબ્દોમાં રૂ + ઊ (દીર્ઘ) છે.

મારું, રુઆબ, ખિસ્સાકાતરુ - માં ‘રુ’ ને સ્થાને ‘રૂ’ ન જ આવે.

એથી મારૂં, રૂઆબ, ખિસ્સાકાતરૂ શબ્દોની જોડણી ખોટી ઠરે છે.

જોડાક્ષરનો ભેદ પણ સમજવો જરૂરી :

‘વંદ્ય’ માં દ + ય નું જોડાણ છે, જ્યારે ‘વંધ્ય’ માં ધ્ + ય્ નું.

આ સ્પષ્ટતા ન હોય તો ‘દ્ય’ને સ્થાને ધ્ય લખાતાં ભૂલ થાય જ.

વદ્યા- વધ્યા, ખોટું વિદ્યા (‘વિધ્યા’ ખોટું), વંદ્ય - વંધ્ય (વંધ્ય ખોટું).

નીચેના શબ્દોમાં જોડાતા વ્યંજનોનો ક્રમ છે.

પ્રહ્લાદ, બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મા, એમને પ્રહ્લાદ, બ્રામ્હણ, બ્રમ્હા - એમ ન જ લખાય.

નીચેના શબ્દોમાં 'તા' કે 'ય' બેમાંથી એક જ પ્રત્યય લગાડાય :

અધિક	-	અધિકતા	-	આધિક્ય	(આધિક્યતા ખોટું)
એક	-	એકતા	-	ઐક્ય	(ઐક્યતા ખોટું)
ગુરુ	-	ગુરુતા	-	ગૌરવ	(ગૌરવતા ખોટું)
લઘુ	-	લઘુતા	-	લાઘવ	(લાઘવતા ,,)
સુંદર	-	સુંદરતા	-	સૌંદર્ય	(સૌંદર્યતા ,,)
મૃદુ	-	મૃદુતા	-	માર્દવ	(માર્દવતા ,,)
ઋજુ	-	ઋજુતા	-	આર્જવ	(આર્જવતા ,,)

-તર, -તમ્ પ્રત્યયોમાં બેવડો 'ત' નથી. :

લઘુતર - લઘુતમ, ગુરુતર - ગુરુતમ

અધિકતર - અધિકતમ, ન્યૂનતમ, - આ શબ્દો સાચા છે. પણ લઘુતમ, ગુરુતમ આદિ ખોટા ઠરે છે.

'ઉત્તમ'માં ઉદ્ + તમ મળીને ઉત્તમ શબ્દ બન્યો છે અને એ અત્યુત્તમ, મહત્તમ, સર્વોત્તમ, નરોત્તમ, પુરુષોત્તમ - જેવા શબ્દોમાં સામેલ છે.

ત્વ - ત્વ કારણોસર જુદા :

તત્ + ત્વ પછી તાત્વિક, સાત્વિક બને છે. જ્યારે એકત્વ, બહુત્વ, લઘુત્વ, ગુરુત્વ, પ્રભુત્વ, બંધુત્વ, મમત્વ -માં માત્ર 'ત્વ' પ્રત્યય છે.

સંધિને કારણે જોડણી બદલાતી હોય એવા શબ્દો મળે. પરિ, અધિ એ પ્રત્યયોમાં 'ઈ' હ્રસ્વ છે પણ પરીક્ષક, પરીક્ષણ, પરીક્ષા, અધીક્ષક ઈત્યાદિમાં 'ઈ' દીર્ઘ બને છે. (પરિ + ઈક્ષા, અધિ + ઈક્ષક રૂપે)

ગુજરાતીમાં શબ્દોના મધ્યવર્તી 'અ' નો લોપ થયો છે છતાં લેખનમાં મધ્યવર્તી અક્ષર આખો જ લખાય છે.

અખતરો (અખત્રો ×) ઊલટું, કાવતરું, ખાતરી, જલદી, ગણતરી, આડકતરું, પલટો, બાલદી, મસકો, મુલાકાત, મુનશી, શેતરંજી, સુપરત, સહેજ, આલબમ,

ઓપરેશન, કમિશનર, કારટૂન, થરમોસ, રેલવે, ઈલકાબ, તસવીર, અંગરખું, પગરખું, - આ જ સાચી જોડણી છે.

મર્મરત્વ અને મહાપ્રાણત્વ :

‘હ’ મહાપ્રાણ વ્યંજન છે. જ્યારે મર્મરત્વ સ્વરના ઉચ્ચારણ વખતે સંભળાતો ઘસારો છે. મર્મરત્વ દર્શાવવું જ હોય ત્યાં ‘હ’ જુદો જ લખવો કે ન લખવો.

બહેન/ બેન, તારું, વહાલું પહાડ, પહેલું / પેલું, વહેલું, મહોર / મોર, મારું, મહેલ, પહેરણ, નાનું વગેરે જોડણી ધ્યાનમાં રાખવી.

ક્યાંક મર્મરત્વ અર્થભેદક છે : પાડ - પહાડ, વાલ/ વહાલ, મોર/ મહોર એથી એવા શબ્દોનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જરૂરી ગણાય.

અનુસ્વારની અનુપસ્થિતિથી (ન હોવાથી) અર્થ બદલાય છે.

માંદા = માદા ફાંકો = ફાકો કાંપ = કાપ માંટી = માટી
ઘાંટી = ઘાટી બાંડો = બાડો ખાંડ = ખાડ

વિકારી અંગોમાં અંતે આવતા ઉ ઉપરનો અનુસ્વાર ‘ઉ’ રૂપે નપુંસકલિંગ એકવચન દર્શાવે છે.

કૂતરું, સસલું, બકરું, છોકરું, એમનું બહુવચન કરતાં બહુવચનના રૂપમાં અનુસ્વાર આવે જ : કૂતરાં, સસલાં, બકરાં, છોકરાં,

પરંતુ વિકારી ઓકારાંત અંગોનું બહુવચન નીચે જણાવ્યા મુજબ થતું હોઈ અનુસ્વાર લિંગભેદક બને છે.

કૂતરો - કૂતરા - કૂતરાં = કૂતરા (પુલિંગ બ.વ) કૂતરાં (નપુ. બ.વ)

બકરો - બકરા - બકરાં, સસલો - સસલા - સસલાં

આમ અંતે અનુસ્વાર હોવા ન હોવાથી શબ્દોનું લિંગ બદલાય છે. ‘અનુસ્વાર’ અંગે એક જુદો જ લેખ છે.

નીચેના અવિકારી અંગોમાં અંતે ક્યારેય અનુસ્વાર હોતો નથી.

અકડુ, અગાઉ, આબુ, આળસુ, આંસુ, કમાઉ, કંકુ, કાજુ, કાતરુ, ખટાઉ, ખાઉ, ખેડુ, ખોદુ, ગભરુ, ગરજાઉ, ગાઉ, ગેરુ, ગોખરુ, ચરુ, ચાકુ, ચોમાસુ, જકુ,

જંતુ, જાદુ, જાંબુ, જોરુ, ઝાડુ, ટકાઉ, ટટ્ટુ, ટાપુ, ડમરુ, ડાકુ, ડાઘુ, ઢબુ, તસુ, તંબુ, દાદુ, પરંતુ, પરુ, પલટુ, પાટુ, પાંઉ, ફાલતુ, ફળાઉ, ફાલુ, બજારુ, બરુ, બહુ, બાજુ, બાનુ, બાપુ, બેસારુ, બોળુ, ભાગુ, ભાગેડુ, ભાભુ, બાલુ, ભાંડુ, ભેદુ, ભેરુ, રખડુ, રઝળુ, રફ, લાગુ, લાડુ, લીંબુ, વગુ, વધુ, વરુ, વસ્તુ, વહુ, વાયુ, વારુ, વાળુ, વાંછુ, વીછુ, વેચાઉ, વેળુ, શરુ, શિખાઉ, સરુ, સહુ, સાદુ, સાબુ, સારુ, સાસુ, સાળુ, હાઉ, હેરુ.

આ બધા જ શબ્દોને પ્રત્યય સીધો જ લાગી શકે છે. જેમ કે, [કાજુ - કાજુએ, કાજુથી, કાજુમાં] જ્યારે અંતે 'ઉ' હોય તેવા અંગોને પ્રત્યય સીધેસીધો લાગી શકતો નથી. એનું બીજું રૂપ બનાવવું જ પડે. જેમ કે, છોકરું-છોકરાએ, છોકરાને.

લિપિચિહ્નોનો મરોડ બદલાતાં અર્થ બદલાશે. નીચેનાં લિપિચિહ્નો યોગ્ય રીતે લખાવાં જોઈએ :

ઘ/ધ, કૂ/ક, પ/ય, અ/ખ

ઘડો/ધડો, કૂસકી/ફસકી, બાપાજી/બાયાજી, આખી/ખાખી.

તત્સમ- તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીમાં પણ મોટો તફાવત છે. બંનેના જોડણી નિયમો અલગ છે, એથી તત્સમ શબ્દોની જોડણી અંગે આટલી માહિતી હોય તો જોડણીદોષ નિવારી શકાય.

સંસ્કૃતના શબ્દો પ્રત્યયસિદ્ધ હોય છે. એમાંના મોટા ભાગના પ્રત્યયોમાં ક્યાંક ને ક્યાંક ઈ-ઉ આવે જ છે.

અનુ, અભિ, અતિ, ઉદ્, ઉપ, કુ, દુસ્, નિ, નિસ્, પરિ, અધિ, વિ, સુ : આ પૂર્વ-પ્રત્યયો લાગી બનતા શબ્દોની જોડણી સ્થાન આધારિત નથી બનતી.

સંસ્કૃતના બધા જ પૂર્વ-પ્રત્યયોમાં આવતા ઈ કે ઉ હ્રસ્વ જ છે.

નીચેના પર-પ્રત્યયો જુઓ :

ઈક/ઈકા, ઈત/ઈતા, ઈની/ઈણી, ઈલ/ઈલા, અને તિ-એમાં પણ 'ઈ' હ્રસ્વ છે.

માત્ર ઈન / ઈય / અનીય -માં જ 'ઈ' દીર્ઘ છે.

અનુસ્વારના ઉચ્ચારણભેદને કારણે જોડણીભેદ :

ઈંદુ / ઈંદું, બિંદુ - મીંડુ, વિંધ્ય-વીંધવું

ઘુંમટ / ઘૂંટણ, ચુંબક / ચૂંટણી

અહીંના શબ્દ-યુગ્મોમાં પ્રથમ શબ્દમાં આવતા અનુસ્વારને સ્થાને અનુનાસિક વ્યંજન મૂકી શકાય છે : (ઈંદુ, બિંદુ, વિંધ્ય, ઘુંમટ, ચુંબક) એથી એ શબ્દો જોડાક્ષરવાળા બને છે. અને એમની જોડણી ‘જોડાક્ષર પૂર્વેના અક્ષરો ડ્રસ્વ હોય’ એમ થાય છે.

સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી

સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યયપ્રધાન હોઈ અંગોને વિવિધ પ્રત્યયો લાગી રૂપાખ્યાન થતાં અંગ કે ધાતુની પૂર્વે તેમ પછી એમ બંને પ્રકારના પ્રત્યયો લાગતા. સંસ્કૃતમાં પૂર્વે લાગતા પ્રત્યયો ‘ઉપસર્ગ-પૂર્વગ’ તરીકે ઓળખાતા અને પાછળ લાગતા પ્રત્યયો ‘તદ્વિત્-કૃત્’ તરીકે ઓળખાતા. આપણે પૂર્વે લાગતા બધા જ પ્રત્યયોને ‘પૂર્વ-પ્રત્યય’ અને પાછળ લાગતા પ્રત્યયોને ‘પર-પ્રત્યયો’ કહીએ છીએ.

શબ્દોકોશમાં તત્સમ શબ્દો (સંસ્કૃત)ની જોડણી અંગે એક વ્યવસ્થા છે : “તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી.” આ સંદર્ભે સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણીમાં દેખાતી પ્રમુખ વ્યવસ્થા દર્શાવવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

(ક) સંસ્કૃતના પૂર્વ-પ્રત્યયો :

૧. બંધારણમાં ડ્રસ્વ ‘ઈ’ હોય તેવા

અતિ, અધિ, અભિ, નિ, નિસ્ર, પરિ, પ્રતિ, વિ.

૨. અંગ કે બંધારણમાં ડ્રસ્વ ‘ઉ’ હોય તેવા

અન્તુ, ઉદ્, ઉપ, કુ, દુસ્ર, સુ

(ખ) સંસ્કૃતના પર-પ્રત્યયો :

૧. બંધારણમાં ‘ઈ’ ડ્રસ્વ હોય તેવા

ઈક-ઈકા, ઈત-ઈતા, ઈની-ઈણી, ઈલ-ઈલા, ઈષ્ટ, તિ

૨. 'ઈય' અને 'ઈન' -એ બેમાં જ 'ઈ' દીર્ઘ છે.

૧. પૂર્વ-પ્રત્યયોમાં ઈ કે ઉ ડૂસ્વ છે.

- અતિ** - અતિરેક, અતિશય, અતિસાર, અતિજ્ઞાન, અતિવૃષ્ટિ
(અતીન્દ્રિયમાં સંધિગત ફેરફાર છે : અતિ + ઈન્દ્રિય = અતીન્દ્રિય)
- અધિ** - અધિકાર, અધિપતિ, અધિનિયમ, અધિવેશન, અધિષ્ઠિત
(અધીશ, અધીક્ષક- માં સંધિગત ફેરફાર છે : અધિ + ઈશ / અધિ + ઈક્ષક)
- અભિ** - અભિલાષ, અભિષેક, અભિરુચિ, અભિવૃદ્ધ, અભિપ્રેત, અભિમુખ
- નિ** - નિયોજન, નિગમ, નિયોગ, નિયમ, નિયામક, નિબંધ, નિયુક્ત
- નિસ્** - નિશ્ચિંત, નિશ્ચેષ્ટ, નિષ્ક્રિય, નિઃસ્પૃહ, નિઃસીમ, નિઃશુલ્ક
નિષ્કંટક, નિષ્કામ, નિષ્પ્રાણ, નિસ્તેજ, / નિર્જન, નિરુત્તર, નિરુપાય, નિરંકુશ
- પરિ** - પરિક્રમા, પરિભ્રમણ, પરિતોષ, પરિવાર, પરિસ્થિતિ, પરિપૂર્ણ
(પરીક્ષા, પરીક્ષક, પરીક્ષણ, સંધિજન્ય ફેરફાર : પરિ + ઈક્ષા;
પરિ + ઈક્ષણ, પરિ + ઈક્ષક)
- પ્રતિ** - પ્રતિકાર, પ્રતિકૂળ, પ્રતિકૃતિ, પ્રતિવાદી, પ્રતિબિંબ, પ્રતિબંધ
(પ્રતીક્ષા - સંધિજન્ય શબ્દ : પ્રતિ + ઈક્ષા = પ્રતીક્ષા)
- વિ** - વિખ્યાત, વિચલિત, વિજ્ઞાન, વિદેશ, વિનાશ, વિયોગ, વિસર્જન
- અનુ** - અનુક્રમ, અનુકૂળ, અનુમાન, અનુકરણ, અનુગામી, અનુવાદ, અનુદાન
- ઉદ્** - ઉદ્ગમ, ઉદ્ભવ, ઉદ્ઘાટન, ઉદ્બોધન, ઉડ્યન, ઉન્નયન, ઉન્નતિ
- ઉપ** - ઉપકાર, ઉપદેશ, ઉપદ્રવ, ઉપગ્રહ, ઉપમંત્રી, ઉપાયાર્થ, ઉપપ્રમુખ
- કુ** - કુકર્મ, કુપાત્ર, કુપુત્ર, કુદૃષ્ટિ, કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુસેવા
- દુસ્** - દુષ્કર્મ, દુષ્કૃત્ય, દુસ્તર, દુષ્પ્રાપ્ય, દુર્ગંધ, દુર્ગુણ, દુઃસાધ્ય, દુઃસ્વપ્ન

- સુ - સુગમ, સુઘડ, સુલભ, સુમેળ, સુનીતિ, સુવાક્ય, સુવિચાર, સુફળ
- ઈક-ઈકા - આર્થિક, માસિક, પાક્ષિક, અઠવાડિક, દૈનિક, સામાજિક
અંબિકા, ગણિકા, ગાયિકા, નાટિકા, નાયિકા, બાલિકા
- ઈત-ઈતા - લેખિત, મુદ્રિત, ઘટિત, ગ્રથિત, રચિત, આશ્રિત, અપેક્ષિત
અંકિતા, વનિતા, તેજસ્વિતા, મનસ્વિતા, નિવેદિતા, ઉપયોગિતા
- ઈની-ઈણી-કામિની, દામિની, પદ્મિની, ભામિની, વિદ્યાર્થિની, તપસ્વિની,
પંખિણી, રાગિણી, રોહિણી, વિરહિણી, શિખરિણી, તરંગિણી
- ઈલ-ઈલા- જટિલ, કુટિલ, ઊર્મિલ, પંકિલ,
કોકિલા, રમિલા, પ્રેમિલા, ઊર્મિલા, શર્મિલા
- ઈષ્ઠ -ગર્વિષ્ઠ, ઘનિષ્ઠ, રોગિષ્ઠ, વરિષ્ઠ, સ્વાદિષ્ઠ, ધર્મિષ્ઠા, શર્મિષ્ઠા
- તિ - કૃતિ, ખ્યાતિ, ગતિ, નીતિ, ભીતિ, પ્રીતિ, ભક્તિ, મતિ, રીતિ,
દષ્ટિ, વૃષ્ટિ, બુદ્ધિ, રુદ્ધિ, વૃત્તિ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સ્થિતિ

પ્રત્યયમાં અક્ષર દીર્ઘ :

- ઈન -શાલીન, કુલીન, કાલીન
- [ઈય- રાષ્ટ્રીય, પક્ષીય, સ્વર્ગીય, વંદનીય, પૂજનીય
- [અનીય-આદરણીય, પ્રેક્ષણીય, શોભનીય, ગોપનીય

અન્ય પ્રત્યયોમાં પણ ઈ-ઉ હ્રસ્વ :

- આવિસ્ = આવિષ્કાર, આવિર્ભાવ, આવિષ્કરણ, આવિર્ભૂત
- ચિરમ્ = ચિરંતન, ચિરંજીવ, ચિરકાળ, ચિરાયુ
- પુનઃ = પુનર્જન્મ, પુનરાગમન, પુનરુદ્ધાર, / પુરસ્-પુરસ્કાર, પુરોવચન,
પુરોગામી
- પુરા = પુરાતન, પુરાતત્ત્વ, / બાહિર્ - બહિર્મુખ, બહિષ્કાર, બહિર્ગોળ

પ્રકરણ -3

અનુસ્વાર

અનુસ્વાર એટલે સ્વરની પાછળ ઉચ્ચારાતો અનુનાસિક વર્ણ. એનું ઉચ્ચારણ દર્શાવવા સ્વરને માથે મીંડું કે બિંદું મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે, અંતર, આંતરો, ઈંટ, ઊંડું, ઝેંઠવાડ, ઠોંસો વગેરે. અનુસ્વાર સામાન્ય રીતે સ્વરનું અનુનાસિકત્વ દર્શાવવા વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં માત્ર વ્યંજનો જ અનુનાસિક હતા. (ક, ઝ, ણ, ન્ અને મ્) ગુજરાતીમાં સ્વરો પણ અનુનાસિક બન્યા. સંસ્કૃતમાં અનુનાસિકોનું પછીના વ્યંજનમાં જોડાણ દર્શાવવા વ્યંજનો કાં તો જોડાઈને જ લખાતા; જેમ કે, કકકણ, વાડ્મય, કે ણ્, ન્, મ્, નો દંડ કાઢીને એમને જોડવામાં આવતા; વરેણ્ય, માન્ય, રમ્ય-ની જેમ. સમયાંતરે સંસ્કૃતના અનુનાસિક વ્યંજનોનું જોડાણ પણ અનુસ્વાર દ્વારા દર્શાવવું શરૂ થયું. એથી અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ બે પ્રકારનું થયું : એક ઊંટ, ઊંધું વગેરેમાં છે એવું સ્વરનું અનુનાસિકત્વ; અને કંકણ, આંતરિક, ગુંદર, કિંતુ વગેરેમાં છે તેવું વ્યંજનનું અનુનાસિકત્વ.

આમ છતાં, બે ઉચ્ચારણોને અલગ રાખી શકાય તેમ છે. આંતરિક અને આંતરડું એ બે શબ્દોમાં 'આ' સ્વરને માથે મીંડું કે અનુસ્વાર છે. છતાં બંને અનુસ્વારનાં ઉચ્ચારણો ભિન્ન છે. પહેલા શબ્દનો અનુસ્વાર અનુનાસિક વ્યંજન છે, જ્યારે બીજા શબ્દમાં આવેલો અનુસ્વાર અનુનાસિક સ્વર છે.

જ્યાં-જ્યાં અનુસ્વારને સ્થાને અડધો અનુનાસિક વ્યંજન મૂકી શકાય ત્યાં-ત્યાં અનુસ્વાર અનુનાસિક વ્યંજન જ હોય અને જ્યાં અનુસ્વારને સ્થાને બીજું કોઈ અનુનાસિકતા દર્શાવતું ચિહ્ન મૂકી ન શકાય ત્યાં અનુસ્વાર સાનુનાસિક સ્વર જ હોય. 'આંતરિક' ને આપણે 'આન્તરિક' રૂપે મૂકી શકીએ પણ 'આંતરડું'ને આન્તરડું એમ લખી ન શકીએ.

ગુજરાતી શબ્દોમાં અનુસ્વાર અર્થભેદક છે. એની ઉપસ્થિતિ છે કે ગેર હાજરીથી અર્થમાં તફાવત જન્મે છે. જેમ કે, અચંલ-અચલ, કંટક-કટક, કંડું-કડું, કંદ-કદ, કંપ-કપ, કંસ-કસ, દંગો-દગો, માંદા-માદા વગેરે

અનુસ્વારની ઓળખ કરવાથી ઈ-ઉ સ્વર પછી આવતા અનુસ્વારને કારણે ક્યાં ક્યાં ઈ-ઉ ડ્રસ્વ હોય અને ક્યાં ક્યાં એ દીર્ઘ હોય એ પણ જાણી શકાય છે. જ્યાં અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક વ્યંજન મૂકી શકાતો હોય ત્યાં ઈ કે ઉ ડ્રસ્વ હોય. આવા શબ્દોમાં અનુસ્વાર જોડાક્ષરની રચના કરે છે, અને જોડાક્ષર પૂર્વે આવતા ઈ કે ઉ એક જોડણી વ્યવસ્થા તરીકે ડ્રસ્વ હોય છે.

કિંતુ-કિન્તુ, પિંડ-પિણ્ડ, ચિંતા-ચિન્તા, ગુંદર-ગુન્દર, ગુંડો- ગુણ્ડો, ઘુંમટ- ઘુમ્મટ

જ્યાં અનુસ્વારને બદલે, અનુનાસિક વ્યંજનનું ચિહ્ન મૂકી શકાતું નથી, ત્યાં અનુસ્વારવાળા ઈ કે ઊ દીર્ઘ હોય છે. : જેમ કે, ઈંક, પીંછું, ભીંત, રીંછ, ઊંટ, ફૂંક, સૂંઠ, હૂંફ.

અહીં આપણે અર્થની દૃષ્ટિએ ભેદક હોય એવા અનુસ્વારની ચર્ચા કે વિચારણા કરીશું.

(૧) શબ્દના અંધારણમાં જ અનુસ્વાર હોય અને એવા શબ્દો અનુસ્વારવાળા શબ્દો કરતાં જુદો જ અર્થ દર્શાવે છે. જેમ કે,

આખુ = ઉંદર, આખું = બધું; ચારુ = સુંદર, ચારું = આંટણ; ચાલુ = વર્તમાન અને ચાલું = હીંડું; ચોમાસુ = ચોમાસામાં થતું; ચોમાસું = વરસાદની ઋતુ; પરમાણુ = સૂક્ષ્મ અણુ, પરમાણું = માપ, પરિમાણ; પરુ = પાચ; પરું = દૂર-અળગું; સારુ = માટે, સારું = મજાનું-સરસ; કૂચી = ગલી-મહોલ્લો, કૂચી = ચાવી; ચૂક = ભૂલ; અને ચૂંક = આંકડી, ખીલી; પૂજો = પૂજો કરો; પૂંજો = કચરો; કાપ = સ્ત્રીઓનું કાનનું ઘરેણું; કાંપ = કાદવ; ખાટ = હીંડોળો; ખાંટ = એક જાતિ, ખાડ = ખાઈ અને ખાંડ = ગળ્યો પદાર્થ; ખાટું = ખટાશવાળું; ખાંટું = પક્કું, પાવરધું; ગાડું = વાહન; ગાંડું = ઘેલું - પાગલ; ચાપ = ધનુષ્ય; ચાંપ = કળ-પેચ, સ્વીચ

(૨) ગુજરાતીમાં અંત્ય સ્વર ઉપર આવતો અનુસ્વાર લિંગભેદ-વચનભેદ દર્શાવે છે. :

ભાષામાં અંગો વિકારી અને અવિકારી એમ બે પ્રકારના હોય છે. વિકારી અંગો કાં તો લિંગભેદ દર્શાવે છે અથવા તો વચનભેદ દર્શાવે છે.

સજીવોને લગતી સંજ્ઞાઓમાં 'ઉ' લિંગની અવિવક્ષા દર્શાવે છે. એ સામાન્ય રીતે 'નપુંસકલિંગ' તરીકે ઓળખાય છે. નીચેની સંજ્ઞા વગેરેનાં રૂપો જુઓ :

(એકવચન દર્શાવતાં અંગો)

(પુંલિંગ)	(સ્ત્રીલિંગ)	(નપુંસકલિંગ)
છોકરો	છોકરી	છોકરું
બકરો	બકરી	બકરું (સંજ્ઞા)
સસલો	સસલી	સસલું (,,)
મોટો	મોટી	મોટું (વિશે.)
કડવો	કડવી	કડવું (,,)
મોડો	મોડી	મોડું (ક્રિયા વિશે.)
દોડતો	દોડતી	દોડતું (કૃદંત)
કરવો	કરવી	કરવું (,,)
પેલો	પેલી	પેલું (સર્વ.)

અહીં ઉકરાંત અંગો વિકારી છે અને નપુંસકલિંગ દર્શાવે છે. આમ, પુસ અંતે આવતો 'ઉ' વિકારી અંગોમાં એકવચન જ દર્શાવે છે.

વિકારી અંગોમાં 'ઉ'ને સ્થાને 'આં' પ્રત્યય મૂકવાથી એવા અંગો બહુવચન દર્શાવે છે.

છોકરું-છોકરાં, બકરું-બકરાં, સસલું-સસલાં,
મોટું-મોટાં, કડવું-કડવાં, મોડું-મોડાં,
દોડતું-દોડતાં, કરવું-કરવાં, પેલું-પેલાં,

વિકારી અંગોમાં ઓકારાંત અંગ પુંલિંગવાચક હોય છે અને એકવચન દર્શાવે છે :

ઘોડો, છોકરો, સસલો, બકરો, નાનો, મોટો, મોડો, દોડતો ઇત્યાદિ.

વિકારી, પુંલિંગનાં ઓકારાંત અંગોનું અંતે ‘આ’ વાળું રૂપ હંમેશા બહુવચન દર્શાવે છે.

ઘોડા, છોકરા, સસલા, બકરા, નાના, મોટા, મોડા, દોડતા વગેરે

હવે અનુસ્વાર વગર અને અનુસ્વાર સાથે આવાં અંગોને વાપરી જુઓ.

સસલા દોડતા હતા. સસલાં દોડતાં હતાં. દાંત ખાટા થયા.

બોર ખાટાં હતાં. બકરા બેઠા હતા. બકરાં ચરતાં હતાં.

ઘોડા દોડતા આવ્યા. કૂતરાં દોડતાં હતાં છોકરા મોટા હતા

બાળકો મોટાં હતાં. મહેમાન મોડા આવ્યા. પાથરણાં મોડાં આવ્યાં.

આમ, વિકારી અંગોનું આકારાંત અંગ હંમેશા પુંલિંગ બહુવચન દર્શાવે; જ્યારે આંકારાંત અંગ નપુંસકલિંગ બહુવચન દર્શાવે. આ બાબત જાણીએ ત્યારે જ અનુસ્વાર ભેદક છે એ સમજાય

આ ઉપરથી અનુસ્વારવાળાં ગુજરાતીનાં રૂપો અંગે એક સાર્વત્રિક વિધાન કરી શકાય કે,

જે અંગો વિકારી હોય અને નપુંસકલિંગ દર્શાવતાં હોય તેમના અંતે આવતો ‘ઉ’ સાનુસ્વાર જ હોય અને એ એકવચન જ દર્શાવે.

જે અંગોને અંતે અનુસ્વાર વગરનો ‘આ’ હોય તે વિકારી અંગોમાં પુંલિંગ બહુવચન દર્શાવે અને અનુસ્વારવાળો ‘આં’ હોય તે વિકારી અંગોમાં નપુંસકલિંગ બહુવચન દર્શાવે.

આમ છતાં, વિભક્તિ પ્રત્યયો પૂર્વે પુંલિંગ-નપુંસકલિંગના અંગોમાં એકવચનમાં લિંગભેદ કે વચનભેદ પારખવો મુશ્કેલ છે. ઉદાહરણો જુઓ :

છોકરો (પુંલિંગ) છોકરું (નપુંસકલિંગ) - આ બંને અંગોનું પ્રત્યયપૂર્વેનું અંગ 'છોકરા'- થાય છે. અર્થાત્ 'આ'કારાંત હોય છે.

છોકરાને બોલાવ્યો. છોકરાને બોલાવ્યું.

દરવાજાનું તાળું મારો. બારણાને સ્ટોપર લગાવો.

નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં પ્રત્યય પૂર્વેનું અંગ 'આં'કારાંત જ હોય. જેમ કે, કારેલાનું શાક બનાવજો, ઓશીકાંને ગલેફ ચડાવી રાખજો.

પ્રત્યય પૂર્વે નપુંસકલિંગના એકવચનનાં રૂપોમાં ક્યારેય અનુસ્વાર ન આવે, જ્યારે બહુવચનનાં રૂપોમાં અનુસ્વાર હોય જ.

મરચાનો રંગ લીલો હોય છે. મરચાંનો રંગ લાલ પણ હોય.

કારેલામાં કડવાશ હોય છે. કારેલાંમાં કડવાશ હોય જ.

બારણામાં કાણું છે. બારણાંમાં કાણાં છે.

નીચેના અંગોમાં (મૂળ રૂપમાં) ઉ અનુસ્વાર વગરનો જ હોય.

જે અંગો અવિકારી હોય અને ભાષામાં સર્વત્ર એક રૂપે જ વપરાય એવાં અંગોના ઉકારાંત રૂપ ઉપર અનુસ્વાર હોતો નથી.

૧. આબુ, સાબુ, ગાઉ, ટાપુ, ડાકુ, ડાઘુ, ઢબુ, તસુ, તંબુ, ભેરુ (પુંલિંગ)

૨. બાજુ, બાનુ, ભાભુ, વધૂ, વહુ, વેળુ, સાસુ (સ્ત્રીલિંગ)

૩. આંસુ, કંકુ, કાજુ, જતું, જાંબુ, ઝાડું, ડમરુ, પરુ, ભાલુ, રકું (નપુંસકલિંગ)

અવિકારી સંજ્ઞાઓનાં અંગો સમાન હોય છતાં જુદા જુદા લિંગ દર્શાવે :

આબુ-સાબુ (પુંલિંગ), બાનુ- સાસુ (સ્ત્રીલિંગ), કાજુ- જાંબુ (નપુંસકલિંગ)

નીચેનાં વિશેષણો ત્રણેય લિંગમાં વાપરી શકાય, એમનાં અંગમાં પણ 'ઉ' અનુસ્વાર વગરનો જ હોય.

આળસુ, કમાઉ, ખેડાઉ, ગભરુ, ગરજાઉ, ચાલુ, ચોમાસુ, ચોરાઉ, ટકાઉ, ફાલતુ, ફળાઉ, બજારુ, ભાગેડુ, રખડુ, રઝળુ, વેચાઉ, શિખાઉ.

આ વિશેષણો પણ સર્વ પરિસ્થિતિમાં (વચન-લિંગ) એકસરખું જ અંગ ધરાવે.

અનુસ્વારનો ઉપયોગ ક્યાં-ક્યાં ? :

૧. માનાર્થે સ્ત્રીલિંગનાં રૂપોમાં :

બહેન, બા, શિક્ષિકા, દાદીમા, કુંવરીબા, કીડીબાઈ, જેવાં સ્ત્રીલિંગનાં અંગો માનાર્થે બહુવચનમાં વપરાય ત્યારે એમનાં વિશેષણો કે ક્રિયાપદો હમેશા નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં જ આવે. બંને પદોના રૂપમાં અનુસ્વાર આવે જ.

બહેન આવ્યાં. / મારાં મોટાં બહેન બહુ જ ભલાં છે.

બા કેમ બોલતાં નથી. મારા બા હમણાં અમેરિકા છે.

પેલાં શિક્ષિકાબેન શું ભણાવે છે. શિક્ષિકાબેન ખૂબ જ સારાં છે.

દાદીમા ઘરડાં છે. કુંવરીબા કાળાં છે કીડીબાઈ જાનમાં ગયાં છે.

૨. અવિકારી સંજ્ઞાઓ- વિશેષણો :

અવિકારી સંજ્ઞાઓનું લિંગ-વચન દર્શાવવા ખાસ વ્યવસ્થા હોય છે. સંજ્ઞાઓ વાક્યમાં વપરાય ત્યારે એમની પૂર્વના વિશેષણ ઉપરથી કે એમની સાથે સંબંધિત થયેલા ક્રિયાપદ ઉપરથી લિંગ-વચનની જાણ થાય

ફૂલ તોડ્યું ('ફૂલ' એકવચન) ફૂલ તોડ્યાં ('ફૂલ' બહુવચન)

ફાનસ ખરીદ્યું ('ફાનસ' એકવચન) ગામ જોયાં ('ગામ' બહુવચન)

રાતું ફૂલ (એકવચન) રાતાં ફૂલ (બહુવચન)

અહીં એકવચન-બહુવચનનાં બંને રૂપો વિશેષણ કે ક્રિયાપદ અનુસ્વારવાળાં જ હોય.

૩. હું અને તું -એ બે સર્વનામોમાં પણ અનુસ્વાર હોય જ. એમનાં 'એ' પ્રત્યયવાળા રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર હોય જ.

મેં/ તેં :

૪. અધિકરણનો અર્થ દર્શાવતો ‘માં’ પ્રત્યય પણ અનુસ્વારવાળો છે.

ઘરમાં કોઈ નથી. ગામમાં ઘર નહિ ને સીમમાં ખેતર નહિ

૫. ગુજરાતીનાં વર્તમાન કાળનાં ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદોમાં પણ ‘ઉ’ માં અનુસ્વાર હોય છે.

કરું છું / લખું છું. / વાચું છું.

૬. ગુજરાતીના સંબંધવાચક પ્રત્યયોમાં અનુસ્વાર

ગુજરાતીમાં સંજ્ઞાઓને ‘ન્’ અને સર્વનામોમાં ક્યાંક ‘આર્’ પ્રત્યય લાગે છે. આ બંને પ્રત્યયો વિકારી હોઈ એમની સાથે સંબંધ રાખતી વખતે સંજ્ઞાઓનાં લિંગ મુજબ પુંલિંગનો ‘ઓ’, સ્ત્રીલિંગનો ‘ઈ’ કે નપુંસકલિંગનો ‘ઉ’ પ્રત્યય લે છે.

છોકરાની ચોપડી / છોકરાનો સંચો / છોકરાનું દફતર / છોકરાનાં માબાપ

મારી ગાડી / મારો કોટ / મારું સ્કુટર / મારાં સંબંધીઓ

તારી તલવાર / તારો વટ / તારું તોફાન / તારાં અડપલાં

આવા બંને પ્રત્યયોનાં એકવચન-બહુવચનનાં (નપુંસકલિંગમાં જ) રૂપોમાં અનુસ્વાર હોય જ. જેમ કે, છોકરાનું / છોકરાનાં; મારું / મારાં; તમારું / તમારાં; આપણું / આપણાં

૭. પદસંવાદ અને અનુસ્વારની ઉપસ્થિતિ.

પદો વચ્ચે મેળના જે સંબંધો હોય તેને પદસંવાદ કહે છે. આ અંગે પદસંવાદમાં વિગતે ચર્ચા મળશે.

આમ છતાં, કર્તા-કર્મમાં વિવિધ લિંગની સંજ્ઞાઓ હોય ત્યારે ક્રિયાપદ, વિશેષણમાં કે ક્રિયાવિશેષણમાં ક્યાં અનુસ્વાર આવે તે જોઈએ.

સંજ્ઞાઓ ભિન્ન ભિન્ન લિંગની હોય અને સમુચ્ચવાચક સંયોજકોથી જોડાય ત્યારે ક્રિયાપદ નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં જ હોય. ક્રિયાપદમાં અનુસ્વાર હોય જ.

(૧) મેં કાગળ-પેન્સિલ જોયાં નથી.

- (૨) મેં રબર અને પેન ક્યારેય ખરીદ્યાં નથી.
- (૩) શિવપાર્વતી બેઠાં હતાં.
- (૪) રામસીતા પંચવટીમાં રહ્યાં હતાં.
- (૫) રાતાંપીળાં ફૂલ / કાળાંધોળાં કબૂતરો / મોટાંમોટાં મકાનો / માણસો
મોડાં મોડાં આવ્યાં ખરાં.

આમ તો એક સાર્વત્રિક વ્યવસ્થા તરીકે નપુંસકલિંગ એકવચન-બહુવચન દર્શાવતા કોઈ પણ અંગો-સંજ્ઞા, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, કૃદંત, ક્રિયાવિશેષણમાં અનુસ્વાર હોય જ. એ લિંગદર્શક તેમ વચનદર્શક છે.

ઉકારાંત અંગો એકવચન દર્શાવે. આકારાંત અંગો બહુવચન દર્શાવે એવી વ્યાકરણી વ્યવસ્થા છે. જેમ કે,

- (સંજ્ઞા) છોકરું, બકરું, સસલું, કારેલું (એ.વ.)
છોકરાં, બકરાં, સસલાં, કારેલાં (બ.વ)
- (સર્વનામ) પેલું, શું, (એ.વ.) પેલાં, શાં (બ.વ)
- (વિશેષણ) મોટું, નાનું, કડવું, ધોળું (એ.વ) મોટાં, નાનાં, કડવો, ધોળાં (બ.વ)
- (ક્રિયાપદો - હતું, દોડતું, ખાતું, જતું, બોલતું (એ.વ)
- કૃદંતો) હતાં, દોડતાં, ખાતાં, જતાં, બોલતાં, (બ.વ)
- (ક્રિયા વિશે) મોડું, વહેલું, પહેલું (એ.વ)
મોડાં, વહેલાં, પહેલાં (બ.વ)

પ્રકરણ -૪

શબ્દઘડતર

અહીં ગુજરાતીમાં વપરાતા કેટલાક અંગસાધક પ્રત્યયોનું વર્ગીકરણ કરી એ પ્રત્યયોની કામગીરી અંગે જાણકારી મેળવીશું.

ભાષામાં અંગો પાયાનાં ઘટકો છે. કેટલાક પાયાનાં ઘટકોને પ્રત્યયો લગાડી ભિન્ન ભિન્ન અર્થો કે કામગીરી કરતાં નવાં અંગોનું ઘડતર કરી શકાય છે. આને ‘અંગસિદ્ધિ’ કહે છે. કેટલાક આને શબ્દસિદ્ધિ કે શબ્દઘડતરની પ્રક્રિયા પણ કહે છે.

આપણે ‘પૂર્વ-પ્રત્યય’, ‘પરપ્રત્યય’ ઇત્યાદિ અંગસાધક પ્રત્યયો અંગે સમજ પામી ચૂક્યા છીએ. અહીં મુખ્ય-મુખ્ય પ્રત્યયો અને તેમની મદદથી બનતા વિવિધ અંગો વિશે જાણીશું.

પ્રત્યયો મુખ્યત્વે નીચે મુજબની કેટલીક કામગીરી કરે છે.

- (૧) પ્રત્યયો મૂળ અંગના અર્થમાં કશીક વિશેષતા લાવે છે. ‘સારું’, ‘ખરાબ’, ‘વધારે’, ‘થોડું’, ‘મુશ્કેલ’, ‘ઘણું’, ‘સાથે’, ‘સહેલું’ જેવા અર્થો દર્શાવે છે.
- (૨) કેટલાક પ્રત્યયો મૂળ અંગના અર્થથી તદ્દન ઊલટો જ અર્થ દર્શાવે છે.
- (૩) ક્યાંક મૂળ અંગનો માત્ર વિસ્તાર જ કરે છે. અંગની અક્ષર-સંખ્યા વધે છે.
- (૪) પ્રત્યયો લાગતાં અંગનો પદપ્રકાર બદલાય છે :
 - (ક) સંજ્ઞા હોય તો વિશેષણ બને,
 - (ખ) વિશેષણ ઉપરથી સંજ્ઞા બનાવે,

- (ગ) ક્રિયાપદને લાગી સંજ્ઞા બનાવે,
 (ઘ) ક્રિયાપદને લાગી વિશેષણ બનાવે.

ગુજરાતીમાં ઉપયોગમાં લેવાતા નોંધપાત્ર પ્રત્યયો : (પર-પ્રત્યયો)

- (ક) સંજ્ઞામાંથી વિશેષણ બનાવતા :

(સંસ્કૃત) અ, ઈક, ઈલ્, ઈ(ઈન્), ઈન, ઈય, આલુ, માન, વાન, વી, ય

(ગુજરાતી) આઉ, આળ, ઈય, ઈલ, ઈયાત, ઈયાળ, ઈ, વાળ

(ફારસી) ખોર, ગર, ચી, દાર, બાજ, મંદ, વાર

- (ખ) વિશેષણ પરથી સંજ્ઞા બનાવતા :

(સંસ્કૃત) અ, તા, ત્વ, ય

(ગુજરાતી) આશ, આણ, આઈ, પ, પણ, પણું, પો, મ, વટ, વાડ

(ફારસી) ગી, ઈ, ગીરી

- (ગ) ક્રિયાપદને લાગી સંજ્ઞા બનાવતા :

(સંસ્કૃત) અન/અના, અક, તા, તિ

(ગુજરાતી) અણ/અણા, આઈ, આટ, આણ, આવ, આવટ, આમણ, ટ, તર, ણ, ત

- (ઘ) ક્રિયાપદને લાગી વિશેષણ બનાવતા :

આઉ, આર, ઉ, કણ, ણ

- (ચ) સ્વાર્થિક કે અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો :

અ, ઈ, ઈકા, ઉ, ઓ, ક્, ખ્, દ્, ઙ્, લ્, ઈય્, લડ્, ળ્, ઈક્, ઊડ્, ઓળિય વગેરે.

પૂર્વ-પ્રત્યયો

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
અ-	અભાવ/નકાર	અન્યાય, અધર્મ, અનીતિ, અજ્ઞાન, અસત્ય, અસ્થિર, અશાંત
	- વધારે	અકર્મ, અક્ષત, અચલ, અહિત / અઘોર, અલોપ, અજડ
અધિ-	મુખ્ય/શ્રેષ્ઠ	અધિદેવ, અધિપતિ, અધિનાયક, અધિનિયમ, અધિનાથ
	અધિક/સંબંધી	અધિરાજ, અધિવેતન, અધિભાર અધ્યાતમ
અનૂ-	નકાર/વિરોધ	અનંત, અનાદિ, અનાદર, અનન્ય, અનાયાસ, અનેક, અનુપમ
	ઊલટાપણું	અનર્થ, અનશન, અનસૂયા, અનાચાર, અનિષ્ટ, અન્યાય
અનુ-	૧. પછી/પાછળ	અનુચર, અનુકરણ, અનુસરણ, અનુવાદ, અનુકૃતિ, અનુગમન
	૨. સાથે	અનુકંપા, અનુપાન, અનુલેખ, અનુસંધાન, અનુમતિ
	૩. -ને મળતું	અનુરૂપ, અનુસાર, અનુપ્રાસ, અનુદિત, અનુભવ, અનુવાદ, અનુમાન
	૪. એક પછી એક	અનુક્રમ, અનુસાર, અનુદિવસ
અપ-	૧. દૂર	અપહરણ, અપસરણ, અપાર્કર્ષણ, અપાદાન
	૨. ખરાબ	અપકીર્તિ, અપલક્ષણ, અપમાર્ગ, અપમૃત્યુ, અપમાન

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
અભિ-	૧. ખૂબ/ઘણું	અભિમાન, અભિજ્ઞાન, અભિનંદન, અભિરૂચિ, અભિવાદન, અભિતપ્ત, અભિવૃદ્ધિ
	૨. ઉપર	અભિષેક, અભિસિંચન, અભિવૃષ્ટિ.
	૩. તરફ, સામે	અભિગમન, અભિગામી, અભિકોણ, અભિમુખ, અભિશાપ, અભિસરણ, અભિનંદન
અવ -	૧. નીચે	અવતાર, અવતરણ, અવગાહન, અવનતિ, અવરોહ
	૨. ખરાબ	અવગુણ, અવદશા, અવકૃપા, અવગણના, અવમાન, અવગતિ
	૩. કાળજીપૂર્વક	અવલોકન, અવબોધ, અવધાન
આ -	-થી સુધી	આકંઠ, આમરણ, આજીવન, આબાલવૃદ્ધ, આપાદમસ્તક, આમૂલ, આજન્મ
	વિરોધી અર્થ	આગમન, આદાન, આવર્તન
	ઉપર	આરોહણ, આરોપ, આરૂઢ, આપત્તિ
	વધારે	આકંઠ, આકાંક્ષા, આસક્ત, આપાત
	થોડું	આશંકા, આકંપ, આભાસ
	પાસે તરફ	આકર્ષણ, આક્રમણ, આધાર
ઉદ્	૧. ઊંચે, ઉપર	ઉન્નત, ઉન્નતિ, ઉત્કર્ષ, ઉત્કાંતિ, ઉન્નેજન, ઉત્તુંગ
	૨. બહાર	ઉદ્ગાર, ઉચ્છ્વાસ, ઉચ્ચાર, ઉદ્ગમ, ઉદ્ભવ, ઉદ્ઘાટન
	૩. વિરુદ્ધ/ખરાબ	ઉન્માર્ગ, ઉત્પથ, ઉન્મૂલન, ઉત્થાપન

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
ઉપ -	૧. ગૌણ/નાનું	ઉપગ્રહ, ઉપવન, ઉપસાગર, ઉપાધ્યક્ષ, ઉપાચાર્ય, ઉપસચિવ
	૨. પાસે	ઉપવાસ, ઉપયોગ, ઉપનયન, ઉપદેશ
	૩. નહિ	ઉપેક્ષા
કુ -	૧. ખરાબ/હલકું	કુપાત્ર, કુપુત્ર, કુમતિ, કુબુદ્ધિ, કુવિચાર, કુસંસ્કાર, કુસંપ
	૨. નિંદિત	કુતર્ક, કુદૃષ્ટિ, કુમાતા, કુવચન
દુસ્	૧. ખરાબ	દુર્ગંધ, દુર્ગુણ, દુર્જન, દુરાચાર, દુષ્કાળ, દુર્બુદ્ધિ
	૨. મુશ્કેલ	દુર્લભ, દુઃસાધ્ય, દુઃસહ, દુર્બોધ, દુર્ગમ, દુર્જય, દુર્દમ્ય
	૩. ઓછું	દુર્બળ
નિસ્-નિર	નકારાર્થે, વગર	નિસ્તેજ, નિરંકુશ, નિઃસ્પૃહ, નિરપેક્ષ, નિરાકાર, નિર્જન
નિર્-નિ:	બહાર	નિર્મળ, નિષ્પક્ષ, નિષ્પાપ, નિષ્ફળ, નિષ્કામ, નિર્ગમન, નિષ્કમણ, નિષ્કંટક, નિઃશસ્ત્ર/ નિઃસંતાન
પરા -	૧. ઉત્તમ	પરામર્શ, પરાકાષ્ઠા, પરાવિદ્યા, પરાક્રમ
	૨. ઊલટું	પરાજય, પરાભવ, પરાવર્તન, પરાવૃત્ત
	૩. સામે	પરાક્રમ, પરાવર્તન
પરિ -	૧. ઘણું વધારે	પરિશ્રમ, પરિતોષ, પરિપૂર્ણ, પરિશીલન, પરિતાપ
	૨. ચારેબાજુ	પરિક્રમા, પરિભ્રમણ, પરિવાર, પરિજન, પર્યટન, પરીક્ષા, 'પર' રૂપે - પરક્રમા (પરિક્રમા)

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
પ્ર-	૧. અધિક/વિશેષ	પ્રકંપ, પ્રકોપ, પ્રગાઢ, પ્રતાપ, પ્રશાંત, પ્રબળ, પ્રવાહ
	૨. આગળ	પ્રગતિ, પ્રયાણ, પ્રસ્થાન, પ્રપૌત્ર, પ્રપિતામહ, પ્રાધ્યાપક
પ્રતિ -	૧. દરેક	પ્રત્યેક, પ્રતિદિન, પ્રતિનિધિ
	૨. ઊલટું	પ્રતિપક્ષ, પ્રતિવાદી, પ્રતિકાવ્ય, પ્રતિકૂળ, પ્રતિક્રિયા, પ્રતિકાર
	૩. -ની સામેનું	પ્રતિબિંબ, પ્રતિહિંસા, પ્રત્યુત્તર, પ્રત્યઘાત, પ્રત્યક્ષ, પ્રતિકાર
	‘પ્રતિ’ ‘નું’ ‘પડ’ રૂપ	પડવો, પડછાયો, પડકમણું, પડવો, (પ્રતિઘોષ, પ્રતિઘાયા, પ્રતિક્રમણ, પ્રતિપદા)
વિ -	૧. ઘણું/વિશેષ	વિજ્ઞાન, વિખ્યાત, વિશુદ્ધ, વિજય, વિજ્ઞાત, વિક્ષુબ્ધ, વિક્ષોભ
	૨. ઊલટું/વગરનું	વિસ્મૃતિ, વિસ્મરણ, વિસર્જન, વિમાર્ગ, વિગુણ, વિગ્રહ
સ -	સાથે	સજીવ, સનાથ, સજીવન, સકર્મક, સકંપ, સપરિવાર, સગુણ, સપ્રેમ, સફળ, સભાન, સરસ, સવિનય, સવિસ્તાર
સુ-	૧. સારું	સુવાસ, સુવાક્ય, સુપાત્ર, સુકન્યા, સુભાષિત, સુજન
	૨. વધારે	સુદૂર, સુદંઢ
	૩. સહેલું	સુગમ, સુલભ, સુબોધ, સુવાચ્ય

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
સમ્	૧. ઘણું/અતિશય	સંતાપ, સંતોષ, સંપૂર્ણ, સંન્યાસ, સંરક્ષણ, સંવર્ધન, સંબંધ, સંયોગ
	૨. સાથે	સંગમ, સંવાદ, સંમતિ, સંગઠિત, સંગ્રહિત, સંમિશ્રણ
	૩. સામે	સમક્ષ, સંપ્રદાન, સંભાષણ, સંમુખ, સંનિધિ
અધૂસ	(નીચે)	અધોગતિ, અધોમુખ, અધ:પતન
અતિ	(પુષ્કળ વધારે)	અતિજ્ઞાન, અતિલોભ, અત્યાચાર, અત્યુક્તિ
	-દૂર	અતિક્રમ, અતિકાન્ત, અતીત, અત્યંત
અ	અધિક્તા દર્શાવે,	અછૂત, અદીકું, અડગ, અદ્ભૂત
	નકાર દર્શાવે	અખૂટ, અજાણ, અદેખું, અભણ, અકળ
અણ-	વિરોધી અર્થ,	અણઘડ, અણસમજુ, અણઆવડત, અણજાણ, અણગમો
	નકાર કે અભાવ	અણનમ, અણબોટ, અણધાર્યું, અણમોલ
ક -	ખરાબ/અયોગ્ય	કપૂત, કમોત, કમોસમ, કવેળા, કટેવ, કપાતર
વણ -	નકાર કે અભાવ	વણલોભી, વણજોઈતું, વણથંભ્યું, વણમાગ્યું, વણનોતર્યું
સ -	સારું	સપૂત, સજાત, સકર્મી, સવેળા, સપરમું
	સાથે	સફળ, સજીવ, સબળ, સજોડે, સકોપ, સખેદ, સકટમ
કમ -	ખરાબ	કમજાત, કમનસીબ, કમબખ્ત, કમભાગ્ય
	ઓછું	કમજોર, કમઅક્કલ, કમતાકત, કમનજર

પ્રત્યય	અર્થ	ઉદાહરણ
ગેર -	નકાર કે ઊલટાપણું	ગેરકાયદે, ગરેફાયદો, ગેરહાજર, ગેરલાભ, ગેરરીતિ, ગેરવાજબી, ગેરઈન્સાફ
બદ -	ખરાબ	બદચાલ, બદદાનત, બદબૂ, બદહજમી, બદસૂરત, બદનામ
બિન -	વિના/વગર	બિનઉપયોગી, બિનજરૂરી, બિનપગારી, બિનસલામત, બિનઅનુભવી, બિનશરતી, બિનસાંપ્રદાયિક, બિનઆવડત
બે -	વિના/અભાવ	બેશરમ, બેભાન, બેશુદ્ધ, બેકાબૂ, બેઆબરૂ, બેકાળજી, બેહદ, બેચેન, બેતમા, બેઈમાન, બેદરકાર, બેસુમાર
ના -	ઊલટાપણું	નાપસંદ, નાપાસ, નાખુશ, નાઉમેદ, નાદુરસ્ત, નાછૂટકે, નાલાયક, નામર્દ
દર/હર	પ્રત્યેક	દરેક, દરરોજ, હરેક, હરરોજ, હરદમ, હરઘડી, હરકોઈ
લા -	નહિ	લાચાર, લાઈલાજ, લાપરવા
સર -	મુખ્ય	સરપંચ, સરપેચ, સરકાર, સરનસીન, સરનામું, સરમુખત્યાર, સરસૂબો, સરહદ

પર-પ્રત્યયો (નામિક)

(ક) સંસ્કૃત નામિક પરપ્રત્યયો :

૧. વિશેષણ ઉપરથી સંજ્ઞા બનાવતા : મૂળ કૌંસમાં દર્શાવ્યા છે.

- અ ગૌરવ (ગુરુ), માર્દવ (મૃદુ), લાઘવ (લઘુ), કૌશલ (કુશલ) સૌષ્ઠવ (સુષ્ટુ)
- તા ઉદારતા, નવીનતા, ગુરુતા, લઘુતા, મૃદુતા, કુશલતા, સુંદરતા, મધુરતા
(- તો પ્રત્યય કાઢી લેતાં જે બચે તે મૂળ અંગો છે.)
- ત્વ ગુરુત્વ, લઘુત્વ, વૃદ્ધત્વ, રસિકત્વ, હીનત્વ, મહત્વ,
(- ત્વ પ્રત્યય કાઢી લેતાં અંગ બચે છે.)
- ય (ઔદાર્ય (ઉદાર), કૌમાર્ય (કુમાર), સૌંદર્ય (સુંદર),
નાવીન્ય (નવીન), પાંડિત્ય (પંડિત), માધુર્ય
(મધુર)

૨. સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બનાવતા :

- અ શૈવ (શિવ)
- ઈક આર્થિક (અર્થ), દૈનિક (દિન), પાક્ષિક (પક્ષ),
માસિક (માસ), ધાર્મિક (ધર્મ), શારીરિક (શરીર),
નૈતિક (નીતિ), વાર્ષિક (વર્ષ), સામાજિક (સમાજ)
- ઈલ પંકિલ, (પંક), જટિલ (જય)
- (ઈન્) ઈ ભોગી, રોગી, સુખી, દુઃખી, ત્યાગી, ધની, યોગી
- ઈન કુલીન, મલીન, કાલીન
- ઈય કેન્દ્રીય, વર્ગીય, સ્વર્ગીય, રાષ્ટ્રીય, ભારતીય
- આલુ કૃપાલુ, દયાળુ, માયાળુ

- મત્ (મંત-માન) શ્રીમંત્, ધીમંત, નીતિમાન, બુદ્ધિમાન
- વત્ (વંત-વાન) ગુણવંત, રૂપવંત, કુલવાન, ધનવાન, લક્ષ્મીવાન, પ્રાણવાન, રૂપવાન
- વિન્ (વી) માયાવી, મેધાવી, તેજસ્વી, યશસ્વી
- ય ધર્મ્ય, ગ્રામ્ય, લક્ષ્ય, અન્ત્ય, ન્યાય્ય, પાશ્ચાત્ય

(ખ) ગુજરાતી (તદ્ભવ) પર પ્રત્યયો :

નામિક સંજ્ઞાસાધક (વિશેષણ ઉપરથી સંજ્ઞા બનાવતા)

- આશ કડવાશ (કડવું), ખારાશ (ખારું), મીઠાશ (મીઠું), હળવાશ (હળવું), ભીનાશ (ભીનું), બૂરાશ (બૂરું), તૂરાશ (તૂરું), ખટાશ (ખાટું)
- આણ ઊંડાણ, (ઊંડું), લંબાણ (લાંબું), ટૂંકાણ (ટૂંકું), ઊંચાણ (ઊંચું), પોલાણ (પોલું),
- આઈ ઊંડાઈ, લંબાઈ, ટૂંકાઈ, ઊંચાઈ, બૂરાઈ, (બૂરું)
- પ ઉણપ, (ઉણું), મોટપ (મોટું), ઓછપ (ઓછું), સારપ (સારું) ભોંઠપ (ભોંઠું)
- પણ નાનપણ, (નાનું), મોટપણ (મોટું), ડહાપણ (ડહાણું), ઘડપણ (ઘરડું), શાણપણ (શાણું), ગાંડપણ (ગાંડું)
- પણું ભારેપણું, નીચાપણું, જબરાપણું, હલકાપણું, સારાપણું, માણસપણું,
- પો ઘરડાપો, અંધાપો, ખાલીપો
- વટ ચોખવટ, (ચોખ્ખું), ઝીણવટ (ઝીણું)

- મ નાનમ (નાનું), મોટમ (મોટું)
- વાડ ગંદવાડ (ગંદું), મંદવાડ (માંદું), એંઠવાડ (એંઠું)

નામિક : વિશેષણસાધક (સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બનાવતા)

- આઉ ખેતરાઉ, વગડાઉ, સુતરાઉ, ફળાઉ
- આળ પ્રેમાળ, હેતાળ, રસાળ, રિસાળ, લોહિયાળ, હૂંફાળું, રૂપાળું
- ઈયૂ અંધારિયું, ધમાલિયું, ગામડિયું
ગામડિયો, આડતિયો, ખેપિયો, ફેરિયો, રસિયો
- ઈલ્ કોડીલું, ખોડીલું, ઘાટીલું, મોજીલું, રસીલું, દ્વેષીલું, ઝેરીલું, હઠીલું
- ઈયાળ રમતિયાળ, ઘુઘરિયાળ, અંતરિયાળ, કડિયાળી, ભમરિયાળો
- ઈયાત આંગળિયાત, લેણિયાત, ફરજિયાત, મરજિયાત, કબજિયાત
- ઈ દેશી, વિદેશી, પરદેશી, બંગાળી, મારવાડી, ગુજરાતી, શહેરી
- વાળૂ ઘટાવાળું, કાંટાવાળું, જટાવાળું, ઘેરવાળું, ફૂમતાંવાળું, દૂધવાળી, શાકવાળી, ફળવાળી, પટાવાળો

(ગ) ફારસી પરપ્રત્યયો :

નામિક : સંજ્ઞાસાધક (વિશેષણ પરથી સંજ્ઞા બનાવતા)

- ગ બંદગી (બંદો), માંદગી (માંદું), સાદગી (સાદું), તાજગી (તાજું), ખફગી (ખફા), રવાનગી (રવાના), પેશગી (પેશ), પસંદગી (પસંદ), સાદગી (સાદું)

- ઈ ખુશી (ખુશ), ખૂબી (ખૂબ), નાદાની (નાદાન), નેકી (નેક), દોસ્તી (દોસ્ત), ફકીરી (ફકીર), બેવકૂફી (બેવકૂફ) બેઈમાની (બેઈમાન)
- ગીરી ઉડાઉગીરી, નેતાગીરી, ગુલામગીરી, ગુંડાગીરી, ગુમાસ્તાગીરી, ચમચાગીરી

નામક : વિશેષણસાધક (સંજ્ઞા પરથી વિશેષણ બનાવતા)

- ખોર દગાખોર, નફાખોર, મસ્તીખોર, નશાખોર
- ગર સોદાગર, જાદુગર, ચૂડગર, કીમિયાગર, બાજીગર
- ચી તોપચી, મશાલચી, તબલચી, ખજાનચી
- દાર જમીનદાર, ચમકદાર, દાણાદાર, દુકાનદાર, પાણીદાર, પગારદાર, સમજદાર, અમલદાર, ધારદાર, તેજદાર, હવાલદાર
- બાજ કુસ્તીબાજ, કુનેહબાજ, હિંમતબાજ, નિશાનબાજ
- મંદ અકલમંદ, ફતેહમંદ, દોલતમંદ
- વાર ઉમેદવાર, તકસીરવાર, તરેહવાર

પર- પ્રત્યયો-આખ્યાતિક

આખ્યાતિક અંગોને લાગતા પ્રત્યયો આખ્યાત કે ક્રિયાપદ ઉપરથી સંજ્ઞા કે વિશેષણ બનાવે છે.

૧. ક્રિયાપદ ઉપરથી સંજ્ઞા બનાવતા :

(સંસ્કૃત)

- અન : વાચન, લેખન, ભજન, પૂજન
- અના : વાચના, વંદના, આરાધના, સાધના
- અક : જનક, પાલક, હિંસક, રક્ષક, ભક્ષક, વાચક, ધારક, પોષક, શોષક
- તા : શ્રોતા, વક્તા, નેતા, વિજેતા, હર્તા, ભોક્તા, કર્તા, ભર્તા
- તિ : કૃતિ, પ્રીતિ, ધૃતિ, ભક્તિ, શક્તિ, સૃષ્ટિ, દષ્ટિ, વૃષ્ટિ

સંસ્કૃત આખ્યાતિક પર-પ્રત્યયો મોટે ભાગે સંસ્કૃત-તત્સમ્ અંગોને જ લાગે છે. વચ્ચે લિખ્, ભજ્, પૂજ્, જન્, રક્ષ્, ભક્ષ્, જેવાં ક્રિયાપદો કે ધાતુને લાગે

(ગુજરાતી)

- અણ-અણા : જમણ, ભરણ, પોષણ, શોષણ, મરણ, નીરણ, પિરસણ, સુધારણા, ધારણા, વિચારણા
- આઈ : લડાઈ, ઘડાઈ, ચડાઈ, છપાઈ, ધોલાઈ, સિલાઈ, બંધાઈ, કંતાઈ
- આણ : ચઢાણ, ઉતરાણ, વેચાણ, કકળાણ, ધોવાણ, નાવણ
- આટ : ગભરાટ, ચળકાટ, મલકાટ, પથરાટ, તલસાટ, પછડાટ
- આવ : ચડાવ, ઢોળાવ, ઠરાવ, બનાવ, લગાવ
- આમણ : ગભરામણ, ચળામણ, દળામણ, અકળામણ, શિખામણ, નીંદામણ

- ણ : જોડાણ, લખાણ, વંચાણ, બંધાણ, માગણ, ફેડણ, ખેડણ
- ટ : ફાવટ, બનાવટ, લખાવટ, પતાવટ, સજાવટ
- તર : ભણતર, ગણતર, ચણતર, જીવતર, કળતર, ગળતર, જણતર
- ત : રમત, બચત, ખપત, આવડત, ભરત, ગમત

આખ્યાતિક પર-પ્રત્યયો :

વિશેષણસાધક : ક્રિયાપદને લાગી વિશેષણ બનાવતા.

- આઉ : શિખાઉ, કમાઉ, ચડાઉ, ટકાઉ, ઉપજાઉ, ઉડાઉ, વેચાઉ
- આર : ધૂતારો, પીંજારો, ચિતારો, લૂંટારો
- ઉ : ખેડુ, કાતરુ, ફોડુ
- કણ : બોલકણું, વઢકણું, કૂદકણું, નાચકણું, મારકણું, ભૂલકણું, બટકણું, છટકણું, લપસણું, કરડકણું, બીકણ

અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો :

અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માત્ર કોઈ અંગને લાગી એનો વિસ્તાર જ કરે છે. અંગના અર્થમાં ફેરફાર કરતા નથી. આવા પ્રત્યયોને કેટલાક સ્વાર્થિક પર-પ્રત્યયો કહે છે. 'સ્વ' એટલે પોતાના જ મૂળ અર્થને દર્શાવતા પ્રત્યયો.

આવા પ્રત્યયો ઘણી વાર લઘુતા, લાલિત્ય, લાડ, તિરસ્કાર, જેવા ભાવો દર્શાવે છે. આમ છતાં આવા પ્રત્યયો અંગે આટલું ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, સામાન્ય રીતે એ અર્થમાં કશો જ ફેરફાર લાવતા નથી, માત્ર મૂળ અંગને વિસ્તૃત કરે છે.

- અ બંધુ-બાંધવ, મનસ્- માનસ, રક્ષસ્-રાક્ષસ, વયસ્- વાયસ
- ઈ ડોક-ડોકી, માનવ-માનવી,
- ઈકા બાળા- બાલિકા, રાધા-રાધિકા, પ્રેમી-પ્રેમિકા, ગોપી-ગોપિકા, અંબિકા, ચંદ્રિકા, સૂચિકા
- ઈય્ ભાણો- ભાણિયો, બળદ- બળદિયો, આવળ-આવળિયો, ધોળું-ધોળિયું, કાળું-કાળિયું, કાગળ-કાગળિયો, રમણ-રમણિયો, મહેશ-મહેશિયો, શામળો-શામળિયો
- ઊ બાપ-બાપુ, નાક-નાકું, પાન-પાનું
- ઉલિય/ઓલિય મેહ-મેહુલિયો, સાપ-સાપોલિયું, બચ્ચું-બચોળિયું
- ઓ હાથ-હાથો, દાંત-દાંતો, ડુંગર- ડુંગરો, તંબૂર-તંબૂરો
- ક ક્યાંક, કંઈક, કશુંક, જરાક, થોડુંક, જરીક, કોઈક, બાલક, ઢોલક, બટક, ભિક્ષુક, છૂટક
- ક્ ઢોલકી-ઢોલકું, પડીકી-પડીકું, કણ-કણકી, ઝીણું-ઝીણકું, નાનું-નાનકું
- ખ્ ડાળ-ડાળખી, માળખું, લુમખું, ડાળખું
- ઙ્ ઢેલ-ઢેલડ, બેટડો, દિવડો, વેલડું-વેલડી, ગામડું, પારેવડું,

	બેનડી, વાતડી, રાતડી, પીલુડી, લિંબુડી, જીવડો, દરજીડો, માળીડો, દોશીડો, મોચીડો, જોગીડો, કાનુડો, જાંબુડો, બચુડો, મુખડું, દુઃખડું, વાંસડો
- લ્	નણદલ, જાણતલ, આભલું, ગાદી-ગાદલું, મૃગલું, મોરલો, તારલો, વીરલો, હંસલો, વડલો, પાટલી, ગાડલી
-લ+ઈય	મોરલિયો, તારલિયો
- લડ	આંખલડી, વાંસલડી, રાતલડી, વાતલડી, ગાવલડી
- ળ્	શ્યામ, -શામળું, વીજ-વીજળી, ગોટો-ગોટાળો
- વ્	છોડવો, લાડવો
- ઈક્	દંડીકો, પાંચીકો, મણીકો
- ઈડ્	દેરીડો
- ઊડ્	ઘંટી-ઘંટડી, દાંત-દાંતૂડી, ચાંચ-ચાંચૂડી, પટુ-પટૂડું

ભાષામાં કેટલાક રૂપો પ્રત્યયો ન હોય છતાં એ અન્ય કોઈ ઘટકની સાથે જોડાઈને સામાસિક-રૂપે જ આવતાં હોય છે, આવાં અંગો સામાન્યતઃ ભાષામાં સ્વતંત્રપણે આવતાં નથી.

અધસ્	: અધોગતિ, અધોમુખ, અધ:પતન, અધ:પાત
અન્તર	: અંત:કરણ, અંતરાત્મા, અંતર્યામી, અંતર્મુખ, અંતર્દષ્ટિ, અંત:સ્થ
અલમ	: અલંકાર, અલંકૃત, અલંકૃતિ
આવિસ્	: આવિર્ભાવ, આવિષ્કરણ, આવિષ્કાર, આવિષ્કૃત
ચિરમ્	: ચિરકાલ, ચિરકાલીન, ચિરનિદ્રા, ચિરસ્મરણીય, ચિરંતન, ચિરાયુ, ચિરંજીવ
પુરસ્	: પુરસ્કર્તા, પુરસ્કાર, પુરસ્કરણ, પુરોગામી, પુરોહિત, પુર:સર

पुनर्	: पुनरपि, पुनरवलोकन, पुनरागमन, पुनरावर्तन, पुनर्जन्म, पुनर्लग्न, पुनःस्थापन
पुरा	: पुराण, पुराणं, पुरातत्त्व/ पर (पारकुं), परभाषा, परलोक, परधर्म, पराधीन
पृथक्	: पृथक्करण, पृथग्जन, पृथक्पृथक्
प्रातर	: प्रातःकर्म, प्रातःकाल, प्रातःस्नान, प्रातःस्मरणीय
प्रादुर्	: प्रादुर्भाव
अडिर्	: अडिरंग, अडिर्गोण, अडिर्भुज, अडिष्कार, अडिष्करण, अडिष्कृत, अडिष्कोण
मिथ्या	: मिथ्यावादी, मिथ्यात्मिमान
तिरस्	: तिरस्कार, तिरस्करणीय, तिरस्कृत, तिरस्किया
द्विवा-	: द्विवाकर, द्विवास्वप्न, द्विवांध
नमस्	: नमस्कार, नमस्कृत, नमस्कृति, नमस्किया, नमस्ते
नाना-	: नानाविध, नानाभाती, नानारूप, / श्रुत्-श्रद्धा
सत्	: (सारुं) सत्कर्म, सत्संग, सदाचार, सद्गुण, सन्मित्र, सद्गुणेश, सदायरण
पश्चाद्	: पश्चात्ताप, पश्चाद्भू, पश्चाद्भूमि
स्वयं	: स्वयंपाक, स्वयंवर, स्वयंसेवक, स्वयंपूर्ण, स्वयंभू, स्वयंसिद्ध, स्वयंस्कृति
स्व	: स्वकीय, स्वगत, स्वजन, स्वजातीय
साक्षात्	: साक्षात्कार
स्वत	: स्वतःसिद्ध, स्वतःसिद्धि
सायं	: सायंकाल, सायंसंध्या

ભર : ભરરસ્તે, ભરયૌવન, ભરજુવાની, ભરબપોરે, ભરઉનાળે
અદ/અધ અધકચરું / અધગાઉ - અચ્છેર, / અધમૂઉ / અધમણ

બીજા કેટલાક આખ્યાતિક અંગો અને બીજાં કેટલાક અંગો એવાં છે જે અર્થ ધરાવે છે. અને પ્રત્યયો નથી જ. આવાં ઘટકો પણ બીજા ઘટકની સાથે જોડાઈ સામાસિક રૂપે જ આવે છે.

- કર હિતકર, સુખકર, દિનકર, વણકર, કાર્યકર, શ્રેયસ્કર (કરનાર)
- કાર ચિત્રકાર, વાર્તાકાર, કથાકાર, પત્રકાર, છબીકાર, આખ્યાનકાર (કરનાર)
- કારી કાર્યકારી, ગુણકારી, લાભકારી, હિતકારી
- ખાઉ વ્યાજખાઉ, મેલખાઉ, (ખાનાર)
- ગામી આકાશગામી, ગગનગામી, પાતાલગામી, ઊર્ધ્વગામી, અનુગામી (જનાર)
- ગ્રાહી ગુણગ્રાહી, સર્વગ્રાહી (ગ્રહણ કરનાર)
- દર્શી તત્ત્વદર્શી, દૂરદર્શી (જોનાર)
- દાયક સુખદાયક, દુઃખદાયક, કષ્ટદાયક, ફળદાયક (આપનાર)
- દાયી આરામદાયી, ફળદાયી, આનંદદાયી (આપનાર)
- ધર વિષધર, મણિધર, ફણાધર, હળધર, બંસીધર, ગિરિધર, કલાધર, યુગધર (ધરનાર)
- ધારી વેશધારી, નામધારી, ગદાધારી, ધનુર્ધારી, દેહધારી, ચક્રધારી (ધારણ કરનાર)
- ધારક કાર્ડધારક, પરવાનાધારક, પાસધારક (ધારણ કરનાર, ધરાવનાર)
- શાયી શેષશાયી, ધરાશાયી, ક્ષીરશાયી (ઊંઘનાર)

- ભૂત	આધારભૂત, પ્રમાણભૂત, અંગભૂત, ભસ્મીભૂત, મૂળભૂત (બનેલું)
- ભેદી	મર્મભેદી, ગગનભેદી (ભેદનાર)
- પ્રેરક	આશ્ચર્યપ્રેરક, કુતૂહલપ્રેરક, નવાઈપ્રેરક, ઉત્સાહપ્રેરક (પ્રેરનાર)
- કારક	નફાકારક, નુકસાનકારક, ફાયદાકારક, સુખકારક, હાનિકારક (કરનાર)
- ખેડુ	સાગરખેડુ, દરિયાખેડુ (ખેડનાર)
- ખોર	હરામખોર, કજિયાખોર, યુગલીખોર, નફાખોર, આદમખોર, શોષણખોર, ઘૂસણખોર, (ખાનાર કે કરનાર)
- રખું	દેહરખું, અંગરખું, પગરખું, ઘરરખું (રાખનાર)
- વેડા	લાગણીવેડા, વાંદરાવેડા, બાયલાવેડા, ચાંપલાવેડા, વેદિયાવેડા (ના જેવું વર્તન)
- હર	ચિત્તહર, કલેશહર, મનોહર (હરનાર)
- વેગું	પવનવેગું, મનવેગું (વેવાળું)
- વર્ણુ	કંકુવર્ણુ, કેસરવર્ણુ, શ્યામવર્ણુ, ઘઉંવર્ણુ (વરણું - પણ વપરાય) (રંગવાળું)
- માર	માછીમાર, કીડામાર (મારનાર)
- ગાળ	વસ્ત્રગાળ (-થી ગાળેલું)
- ઢાળ-	બીબાંઢાળ (માં ઢાળેલું)

પ્રકરણ -૫

ગુજરાતીની સમાસરચનાઓ

કેટલીક રૂપરચનાઓ કે શબ્દોમાં એક કરતાં વધારે સ્વતંત્ર રૂપો કે શબ્દો આવતા હોય છે. જેમકે હાથપગ, સુખદુઃખ, મનગમતું, કાચઘર, ઘરજમાઈ, નવરાત્રી, ચોપગું વગેરે

આમ, બે કે બેથી વધારે પદો (શબ્દો કે રૂપો) જોડાઈને જે રચના બને તેને સમાસ કહે છે. સમાસનાં અંગભૂત ઘટકો ભાષામાં અન્યત્ર સ્વતંત્રપણે વાપરી શકાય એવાં જ હોવાં જોઈએ. નીચેના શબ્દોમાં બે ઘટકો કે પદો છે. આનંદમય, અણઆવડત, વણજોઈતું, ગેરહાજર, એમાં આનંદ અને મય, અણ અને આવડત, વણ અને જોઈતું, ગેર અને હાજર વગેરે. એમાં ‘આનંદ’, ‘આવડત’, ‘જોઈતું’ અને ‘હાજર’ એ પદો જ ભાષામાં સ્વતંત્રપણે પ્રયોજાય છે, જ્યારે ‘મય’, ‘અણ’, ‘વણ’ અને ‘ગેર’ જેવા ઘટકો સ્વતંત્રપણે ક્યારેય વપરાતાં નથી.

સમાસમાં બે પદો (અંગો કે શબ્દો) સાથે આવે છે ત્યારે એમની વચ્ચેનાં સંબંધદર્શક તત્ત્વોનો લોપ થતો હોય છે. એથી સમાસનાં ઘટકોને છૂટાં પાડીએ કે એમનો વિગ્રહ કરીએ ત્યારે એ બે પદો વચ્ચે કઈ જાતનો સંબંધ છે. તે દર્શાવવું પડે છે. જેમ કે, ‘રામલક્ષ્મણ’ એમ વિગ્રહ થશે, ‘કાચઘર’ નો વિગ્રહ ‘કાચનું ઘર’ કે ‘કાચમાંથી બનાવેલું ઘર’ અહીં ‘રામ અને લક્ષ્મણ’ એમ બે રીતે થઈ શકશે. જ્યારે ‘વીજળીવેગ’ જેવા સમાસનો વિગ્રહ ‘વીજળી જેવો વેગ’ એમ જ થઈ શકશે.

સામાસિક શબ્દોમાં બંને ઘટકો હંમેશા ભેગાં જ લખાય. એમનો વિગ્રહ કરીએ ત્યારે જ સમાસનાં અંગભૂત ઘટકો જુદાં લખાય.

અહીં એક વાતનો નિર્દેશ કરી લઈએ. સમાસની ઓળખ આપતાં કેટલેક

ઠેકાણે ‘એકપદપ્રધાન’, ‘સર્વપદપ્રધાન’ કે ‘અન્યપદપ્રધાન’ સમાસ જેવી ઓળખ અપાય છે. સામાસિક શબ્દનાં પદો પૈકી ક્યાં ક્યાં પદો ક્રિયાપદ સાથે જોડાય છે એને લક્ષમાં રાખી આવું વર્ગીકરણ થતું હોય છે.

૧. જે સમાસનાં બંને પદોનો મોલો સરખો હોય અને એ દરેક પદ વાક્યમાંના ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ધરાવી શકતું હોય તો એવા સમાસને ‘સર્વપદપ્રધાન’ સમાસ કહે છે. જેમકે,

‘શિવપાર્વતી જતાં હતાં.’ એ વાક્યમાં ‘શિવપાર્વતી’ એ સામાસિક શબ્દનાં ‘શિવ’ -‘પાર્વતી’ બંને પદો ક્રિયાપદ સાથે સંબંધિત થઈ શકે છે. જેમ કે, ૧. શિવ જતા હતા. ૨. પાર્વતી જતાં હતાં.

ગુજરાતીનો દ્વંદ્વસમાસ આ કોટિનો છે.

૨. જે સમાસનાં બંને ઘટકોમાંથી કોઈ એક જ ઘટક વાક્યમાંના ક્રિયાપદ સાથે જોડાઈ શકતું હોય કે માત્ર એક જ પદ પ્રધાન કે મુખ્ય હોય તેવી સમાસરચનાને ‘એકપદપ્રધાન સમાસ’ કહે છે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ : દૂધપીતું બાળક તંદુરસ્ત હોય. અહીં ‘દૂધપીતું’ એ સામાસિક શબ્દ છે. એમાં ‘દૂધ’ અને ‘પીતું’ એમ બે પદો છે. એ પૈકી માત્ર એક જ પદ ક્રિયાપદ સાથે જોડાઈ શકે છે; (દૂધ) પીતું બાળક તંદુરસ્ત હોય. એવી રચના સંભવે પણ દૂધ બાળક તંદુરસ્ત હોય એવી રચના શક્ય નથી.

ગુજરાતીના ‘તત્પુરુષ’, ‘કર્મધારય’, ‘દ્વિગુ’ અને ‘મધ્યમપદલોપી’ સમાસો આ જાતના છે.

૩. જે સમાસમાં બંને પદો ગૌણ હોય અને કોઈ બહારના કે અન્યપદની પ્રધાનતા હોય અર્થાત્ સામાસિક પદ અન્ય પદની વિશેષતા બતાવતું હોય ત્યારે જે સમાસ બને તેને ‘અન્યપદપ્રધાન સમાસ’ કહે છે. જેમ કે, ‘માથાભારે’ અહીં ‘માથું’ કે ‘ભારે’ પદો ‘માણસ’ જે બહારનું પદ છે એની સાથે જ સંબંધિત થઈ અર્થ દર્શાવે છે.

આ માથાભારે છે. એ વાક્યનાં નીચે પ્રમાણે વાક્યો થઈ શકતા નથી. ‘આ

માથા છે.’ ‘આ ભારે છે.’ પણ ‘આ માથાભારે માણસ છે’ એમ રચના કરીએ ત્યારે જ અર્થ સ્પષ્ટ બને છે.

ગુજરાતીના ‘બહુવ્રીહિ’ અને ‘ઉપપદ’ સમાસો આ વર્ગમાં આવે છે.

હવે આપણે જે તે સમાસની લાક્ષણિકતાઓ અને એમનો વિગ્રહ કઈ રીતે થઈ શકે તે સદૃષ્ટાંત સમજાવે.

૧. દ્વંદ્વ-સમાસ :

દ્વંદ્વ એટલે જોડકું. આ સમાસ સમુચ્ચયનો કે વિકલ્પનો સંબંધ ધરાવે છે. આ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં બે પદો વચ્ચે ‘અને’, ‘ને’, ‘કે’, ‘અથવા’ એ સંયોજકો જ મૂકી શકાય છે. જેમ કે

માબાપ = મા અને બાપ રામલક્ષ્મણ = રામ અને લક્ષ્મણ

ભજનકીર્તન = ભજન અને કીર્તન વહેલોમોડો = વહેલો કે મોડો

રાતદિવસ = રાત કે દિવસ સુખઃદુઃખ = સુખ અથવા દુઃખ

જ્યાં સમુચ્ચયનો અર્થ હોય અર્થાત્ બંને વાનાં સાથે હોઈ શકે એવો ભાવ હોય ત્યાં સામાન્ય રીતે ‘અને’ કે ‘ને’ સંયોજકો આવે અને એ સમાસ ‘સમુચ્ચય દ્વંદ્વ’ સમાસ તરીકે ઓળખાય. દા.ત માબાપ, રામલક્ષ્મણ.

જ્યાં બે વસ્તુઓ કે ઘટનાઓ એક સાથે સંભવિત ન હોય ત્યાં વિકલ્પવાચક સંયોજકો ‘કે’ અને ‘અથવા’ મુકાય. આવા સમાસને વૈકલ્પિક દ્વંદ્વ સમાસ કહે છે. દા.ત. રાતદિવસ, સુખઃદુઃખ.

દ્વંદ્વ-સમાસનાં ઘટકો કે પદો તરીકે બે સંજ્ઞાઓ, બે વિશેષણો, બે ‘ક્રિયાપદો’ કે બે ક્રિયા વિશેષણો આવી શકે છે.

૧. માબાપ, હાથપગ, સુખઃદુઃખ, ભાઈબહેન, શિવપાર્વતી, ભજનકીર્તન, રાજારાણી, સેવાચારી, નોકરચારી, પાપપુણ્ય, રાતદિવસ (બંને સંજ્ઞાઓ)

૨. કાળુંધોળું, નાનુંમોટું, ગાંડુંઘેલું, સારુંનરસું, સસ્તુંમોંઘું, નરમગરમ, વતુંઓછું, આડુંઅવળું, હલકુંભારે, ખાટુંમીઠું (બંને વિશેષણો)

૩. ઊઠભેસ, આવજા, ઉઘાડવાસ, વધેઘટે, લખે-વાંચે, બોલચાલ, લેવેચ, શોધખોળ, ગણ્યુંગાંઠ્યું, ખાતુંપીતું, ચઢઊતર (બંને ક્રિયાપદો)
૪. ઉપરનીચે, આગળપાછળ, મોડુંવહેલું, અહીંતહીં, જ્યાંત્યાં, આઘુંપાછું, ખાતાંપીતાં, ઊઠતાંભેસતાં, જ્યારેત્યારે (બંને ક્રિયાવિશેષણો)

૨. 'તત્પુરુષ-સમાસ' :

આ સમાસમાં પ્રવેશતાં પદો વચ્ચે માત્ર વિભક્તિનો સંબંધ જ હોય છે. એમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે કોઈ ને કોઈ વિભક્તિ - સંબંધથી જ જોડાય છે. જેમ કે, દૂધપીતું = દૂધને પીતું, ઋણમુક્ત = ઋણમાંથી મુક્ત, દેવમંદિર = દેવનું મંદિર, વ્યવહારકુશળ = વ્યવહારમાં કુશળ વગેરે.

ગુજરાતીમાં કર્તા, કર્મ, કરણ, અધિકરણ, સંબંધ આદિ વિભક્તિ સંબંધો છે. એથી બે પદો વચ્ચે જે પ્રકારનો વિભક્તિ સંબંધ હોય તે પ્રકારે તત્પુરુષ- સમાસની ઓળખ અપાય છે. જેમ કે,

ઈશ્વરનિર્મિત	=	ઈશ્વરે નિર્મિત	કર્તાતત્પુરુષ
સૂર્યતેજ	=	સૂર્યનું તેજ	સંબંધતત્પુરુષ
કૃષ્ણાશ્રિત	=	કૃષ્ણને આશ્રિત	કર્મતત્પુરુષ
દેવદર્શન	=	દેવનું દર્શન	સંબંધતત્પુરુષ
કૃષ્ણાર્પણ	=	કૃષ્ણને અર્પણ	કર્મતત્પુરુષ
વહુઘેલો	=	વહુમાં ઘેલો	અધિકરણતત્પુ.
રત્નજડિત	=	રત્ન વડે જડિત	કરણતત્પુરુષ
કાર્યદક્ષ	=	કાર્યમાં દક્ષ	અધિકરણતત્પુ.
ઋણમુક્ત	=	ઋણમાંથી મુક્તિ	અપાદાનતત્પુરુષ
વ્યવહારકુશળ	=	વ્યવહારમાં કુશળ	અધિકરણતત્પુ.
ચિંતામુક્ત	=	ચિંતાથી મુક્ત	અપાદાનતત્પુરુષ

મધ્યમપદલોપી-સમાસ :

આ તત્પુરુષ સમાસનો જ એક પેટા-પ્રકાર ગણાય. એમાં પણ બે પદો વચ્ચે સંબંધ તો વિભક્તિનો જ હોય છે છતાં વિગ્રહ કરતી વખતે કોઈ ખૂટતું પદ (જેનો લોપ થયો હોય એવું) મૂકીએ ત્યારે જ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ કે,

‘હાથબત્તી’ સમાસનો હાથની બત્તી કે ‘હાથમાં બત્તી’ એવો વિગ્રહ કરતાં અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી, પણ હાથમાં (રાખવાની) બત્તી એમ વિગ્રહ કરીએ ત્યારે જ અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે.

આગગાડી, આગબોટ, ઘરજમાઈ, કૂતરાગાડી, કાચઘર, ઊંટલારી આ પ્રકારના સમાસો છે.

આગગાડી	= આગ વડે (ચાલતી) ગાડી
કૂતરાગાડી	= કૂતરા વડે (ખેંચાતી) ગાડી
આગબોટ	= આગ વડે (ચાલતી) બોટ
કૂતરાગાડી	= કૂતરાને (લઈ જનારી) ગાડી
ઘરજમાઈ	= ઘરમાં (રહેતો જમાઈ)
કાચઘર	= કાચમાંથી (બનાવેલું) ઘર
ઊંટલારી	= ઊંટ વડે (ચાલતી) લારી

અહીં ‘કાચઘર’ જેવા સમાસનું ‘કાચનો ઘર’ જેવો વિગ્રહ થઈ શકે. એટલે એ મધ્યમપદલોપી ન રહેતાં ‘તત્પુરુષ’ બને છે તે ખ્યાલમાં રાખો.

અર્થાત્ સમાસનો વિગ્રહ જે રીતે શક્ય હોય તે રીતે જ એની ઓળખ અપાય છે. હાથબત્તીનો હાથમાં બત્તી કે ‘હાથની બત્તી’ એમ કરતા અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી એથી એવો વિગ્રહ થઈ ન શકે.

મધ્યમપદલોપી સમાસમાં અધ્યાહાર રહેલું પદ ઉમેરવું જ પડે.

૩. ઉપપદ-સમાસ

આ જાતના સમાસમાં પણ સંબંધ તત્પુરુષ જેવો હોવા છતાં સમાસનું ઉત્તરપદ ક્રિયાપદ કે ક્રિયાદર્શક પદ હોય છે. જેમ કે,

ખીસાકાતરુ = ખીસાનો કાતરુ પણ 'કાતરુ' શબ્દ કાતર (વું) ક્રિયાપદ છે.

ચીલાચાલુ = ચીલામાં ચાલનાર તકસાધુ = તકને સાધનાર

આશાજનક = આશાને જન્માવનાર લેભાગુ = લઈને ભાગનાર

ઉપપદસમાસનું એકેય પદ સ્વતંત્ર રીતે વાક્યમાંના ક્રિયાપદ સાથે સંકળાતું નથી. વાક્યમાં એ સામાસિક શબ્દ વિશેષણ તરીકેની જ કામગીરી બજાવે છે. જેમ કે,

ખીસાકાતરુ (બાઈ કે ભાઈનું વિશેષણ છે.)

આશાજનક (સમાચાર કે ઘટનાનું વિશેષણ છે.)

ઘરરખુ (ગૃહિણીનું વિશેષણ છે.)

પાટલીબદલું(ધારાસભ્ય કે પ્રધાનનું વિશેષણ છે.)

૪. કર્મધારય - સમાસ :

આ સમાસમાં બે પદો વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યનો કે ઉપમાન-ઉપમેયનો સંબંધ હોય છે. સામાન્ય રીતે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદના વિશેષણ તરીકે કામગીરી કરે છે. જેમ કે,

મહેશ્વર = મહા (વિશેષણ) ઈશ્વર (વિશેષ્ય-સંજ્ઞા)

લઘુરેખા = લઘુ (વિશેષણ) રેખા (વિશેષ્ય-સંજ્ઞા)

દીર્ઘદૃષ્ટિ = દીર્ઘ (વિશેષણ) દૃષ્ટિ (વિશેષ્ય - સંજ્ઞા)

ક્યાંક બે પદો વચ્ચે ઉપમાન-ઉપમેયનો સંબંધ હોય છે. જેમ કે,

મુખચંદ્ર = ચંદ્ર જેવું મુખ; વીજળીવેગ = વીજળી જેવો વેગ

અહીં મુખની ચંદ્ર સાથે અને વેગની વીજળી સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે.

કર્મધારય સમાસમાં કેટલીકવાર ગુણવાચક વિશેષણને સ્થાને સંખ્યાવાચક વિશેષણો પણ આવતાં હોય છે. એટલે જે સમાસમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય અને ઉત્તરપદ સંજ્ઞા હોય ત્યારે બનતા સમાસને 'દ્વિગુ' સમાસ કહે છે. દા.ત

નવરાત્રિ, પંચપાત્ર, ચતુષ્કોણ, ષટ્દર્શન, ત્રિભુવન, અષ્ટકોણ, પંચમુખ, દ્વિગુસમાસનું વિશેષણ હંમેશા સંખ્યાવાચક જ હોય છે. આવો સમાસ મોટે ભાગે સંજ્ઞા તરીકેની કામગીરી કરે છે. એ સમૂહ દર્શાવે છે.

નવરાત્રિ = નવરાત્રિનો સમૂહ પંચપાત્ર = પાંચ પાત્રનો સમૂહ

ચતુષ્કોણ = ચાર કોણનો સમૂહ ચોમાસું = ચાર માસનો સમૂહ

જોકે ચોપગું, ચોખંડું જેવા સમાસોમાં પ્રથમ પદ સંખ્યાવાચક છે એ ખરું પણ સામાસિક શબ્દ અન્ય કોઈ પદનું વિશેષણ બને છે. જેમ કે,

ચોપગું = ચાર પગ છે જેને તે (પશુ)

ચોખંડું = ચાર છે ખંડ જેને તે (આકૃતિ)

આથી આવો સમાસ 'દ્વિગુ' ન રહેતાં બહુવ્રીહિ બને છે તે ધ્યાનમાં રાખો.

૫. બહુવ્રીહિ સમાસ :

આ સમાસ આમ તો કર્મધારય સમાસ જેવો છે. અહીં ફરક માત્ર એટલો જ છે કે બંને પદો મળી જે સામાસિક શબ્દ બને છે તે બહારના કોઈ પદના વિશેષણની કામગીરી કરે છે.

ટૂંકમાં, બે પદો વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, વિભક્તિ સંબંધ હોય અને સમસ્ત પદ બીજા કોઈ પદના વિશેષણ તરીકે વપરાય એવો હોય ત્યારે જ એ બહુવ્રીહિ સમાસ કહેવાય.

'મહાબાહુ' એ સમાસનો વિગ્રહ જુઓ :

મહા = મોટા (વિશેષણ) બાહુ (સંજ્ઞા કે વિશેષ્ય) = કર્મધારય. પણ 'મહા છે બાહુ જેના તે' - એમ વિગ્રહ કરીએ તો એ બહુવ્રીહિ-સમાસ બને.

બહુવ્રીહિ સમાસનો વિગ્રહ નીચે મુજબ થાય છે :

નમાયું = નથી મા જેને તે (એવું બાળક)

એકચિત્ત = એક છે ચિત્ત જેનું તે (એવી વ્યક્તિ)

ખુશમિજાજ = ખુશ છે મિજાજ જેનો તે (એવી વ્યક્તિ)

ચોપગું = ચાર છે પગ જેને તે (ઢોર-પશુ)

મુશળધાર = મુશળ જેવી ધાર છે જેની તે (વરસાદ)

એકધારું = એક છે ધાર જેને તે.

અહીં દર્શાવેલા બધાં જ સામાસિક પદો અન્ય કોઈનાં વિશેષણ જ હોય છે.

મહાવરા માટેના સમાસો :

તૂટફૂટ, કૂટનીતિ, ચીલઝડપ, હીણભાગ્ય, ગદાધર, કબૂલમંજૂર, ભોજનશાળા, પુરુષોત્તમ, હર્ષધેલું, વ્યોમવિહાર,

ઉપરના સમાસો અનુક્રમે દ્વંદ્વ, કર્મધારય, કર્મધારય, કર્મધારય, ઉપપદ, દ્વંદ્વ, તત્પુરુષ, તત્પુરુષ, અને તત્પુરુષ છે.

‘હીણભાગ્ય’ બહુવ્રીહિ બની શકે, માત્ર વિગ્રહમાં તફાવત હોય. જેમકે, ‘હીણ’ છે ભાગ્ય જેનું તે’ -એમ કરીએ તો જ બહુવ્રીહિ બને.

દીવાદાંડી, દીવાસળી - મધ્યમપદલોપી છે. દીવો (મૂકવા) માટેની દાંડી, દીવો (કરવા માટે)ની સળી.

નોંધ :- સામાસિક શબ્દોનાં બંને ઘટકો હંમેશા ભેગાં જ લખાય.

દ્વિરુક્ત-પ્રયોગો

આપણે સૌએ ગુજરાતીમાં વપરાતા નીચે દર્શાવેલા શબ્દો અવશ્ય સાંભળ્યા હશે.

સાફસાફ, થરથર, ટમટમ, લબલબ, વાસણકૂસણ, ચોપડી-બોપડી, આડોશીપાડોશી, માંડમાંડ, કૂદાકૂદ, મારામારી, મારંમાર વગેરે ગુજરાતી ભાષાના આ શબ્દોમાં કેટલાક ધ્વનિઓ કે શબ્દના ઘટકો બેવડાતા દેખાશે. આવા બેવડાતા ઘટકો કે દ્વિરુક્તિ પામતા ઘટકોને દ્વિરુક્તિ કહે છે. એને દ્વિરુક્ત-પ્રયોગો પણ કહે છે.

બંધારણની દૃષ્ટિએ દ્વિરુક્ત-પ્રયોગો લાક્ષણિક છે.

(ક) એક જ રૂપની દ્વિરુક્તિ હોય :

ઝબકઝબક, ખડખડ, કટકટ, કચકચ, ચપચપ, ફટફટ, થરથર, તમતમ, ભમભમ, બણબણ, ગણગણ, ભણભણ, લબલબ, લપલપ, ખદખદ, ઠેરઠેર, માંડમાંડ, વાહવાહ, કચૂડકચૂડ, છબછબ, ધમધમ

(ખ) ક્યારેક કોઈ એક ઘટકની ધ્વનિશ્રેણી બદલાતી હોય છે.

આડોશીપાડોશી, અદલબદલ, વાસણકૂસણ, અમુક્તમુક, તાજુંમાજું, વાડીબાડી, થીગડથાગડ, અડધુંપડધું, ઊથલપાથલ, ઊલટસૂલટ, અચકોમચકો, અડધોપડધો, અડખેપડખે, અરસપરસ, આચરકૂચર, ખેદાનમેદાન, અલપઝલપ

(ગ) સંયોજન પ્રત્યયો સાથેની દ્વિરુક્તિ

૧. ઉપરાઉપરી, ગરમાગરમ, કૂદાકૂદ, ખેંચાખેંચ, ગોતાગોત, દોડાદોડી, પડાપડી, મારામારી, ફેંકાફેંકી, ધડાધડી, ગાળાગાળી, અહીં બે ઘટકો વચ્ચે 'આ' સંયોજક છે.
૨. અડોઅડ, અડધોઅડધ, કાનોકાન, નજરોનજર, બારોબાર, ભવોભવ, રાતોરાત, વચ્ચોવચ, હાથોહાથ, ખીચોખીચ, જેવી 'ઓ' સંયોજકવાળી દ્વિરુક્તિ છે.

૩. ખરેખર, તારેતાર, પાનેપાનું, ગામેગામ, પૂરેપૂરું, આખેઆખું, સાચેસાચું, સીધેસીધું, પોકેપોક, ઘેરઘેર, ઢગેઢગ, નસેનસ, આ 'એ' સંયોજક પ્રત્યયવાળી દ્વિરુક્તિ છે.
૪. કૂંદંકૂં, ખુલ્લંખુલ્લા, મારંમાર, વારંવાર, લાતંલાતા, ધડંધડા, - 'અ' સંયોજકવાળી દ્વિરુક્તિ છે.
૫. આંશિક ઘટકની દ્વિરુક્તિ :
કેટકેટલું, આટઆટલું, ઠેકઠેકાણે, પોતપોતાનું, ભુલભુલામણી, જોતજોતામાં, બડબડાટ, ભડભડાટ, ગણગણાટ

(ઘ) બંને ઘટકો સાર્થ હોય એવી દ્વિરુક્તિ :

આવનજાવન, આવરોજાવરો, આવળબાવળ, ઉપજનીપજ, લટકોમટકો, હલનચલન, એકલદોકલ

(ચ) બેમાંથી કોઈ એક જ ઘટક અર્થવાળું હોય એવી દ્વિરુક્તિ :

આડોશીપાડોશી, અડખેપડખે, અદલોબદલો, વાસણકૂસણ, અમુક્તમુક, આજુબાજુ, આસપાસ, ડગુમગુ, અડધુંપડધું, કચ્ચાંબચ્ચાં, કાગળબાગળ, સોપારીબોપારી

(છ) બેમાંથી એકે ઘટક અર્થવાળું ન હોય પણ બંને મળી કશોક અર્થ દર્શાવે :

અરસપરસ, અવારનવાર, ચકળવકળ, આચરકૂચર, કચરપચર, અગડંબગડં, અડકોદડકો, અલપઝલપ, એલફેલ, ખસડપસડ, ખદબદ, રેબઝેબ, સડસડ

નોંધ : દ્વિરુક્ત-પ્રયોગોનાં બંને ઘટકો હંમેશા ભેગાં જ લખાય.

પ્રકરણ - ૬

સંધિ

સંધિ એટલે સાંધો કે જોડાણ. શબ્દોમાં પૂર્વેના શબ્દોનો અંત્ય વર્ણ એ પછીના શબ્દના પ્રથમ વર્ણ સાથે આવે ત્યારે એમની સંધિ કે જોડાણ થતાં સ્વર-વ્યંજનમાં જે ફેરફારો થાય કે પરિવર્તન પામે તેને સંધિ કહે છે.

સંસ્કૃતમાં સંધિના ચોક્કસ નિયમો હતા કે બે સ્વરો પાસપાસે આવતા ત્યારે એ અવશ્ય બદલાતા જ. જેમકે લોક + અપવાદ = લોકાપવાદ, ઇશ્વર + ઇચ્છા = ઇશ્વરેચ્છા, સૂર્ય + ઉદય = સૂર્યોદય, રવિ + ઇન્દ્ર = રવીન્દ્ર.

અહીં ક્યાંક બે સ્વરો મળી એક દીર્ઘ સ્વર બને છે તો ક્યાંક બે સ્વરો મળી 'એ' કે 'ઓ' બને છે.

ગુજરાતીમાં સંધિના આવા કોઈ નિયમો કામ કરતા નથી. અર્થાત્ બે શબ્દો જોડાય ત્યારે એમના શબ્દમાંના અંત્ય + આદ્ય અક્ષરમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી. બિનઅનુભવી, બિનઉપકારક, ભરઉનાળે, અણઆવડત એ શબ્દો જોતાં એની ખાતરી થશે. અહીં 'બિન' ઘટકનો અંત્ય 'અ' અને 'અનુભવી' ઘટકનો આદ્ય 'અ' પાસપાસે આવ્યા છતાં 'બિનાનુભવી' જેવી સંધિ પામતો નથી. એ જ રીતે બાકીના શબ્દોમાં પણ સંધિ થતી નથી.

આમ છતાં, ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષાનો વારસો મળ્યો છે. એમાં કેટલાક શબ્દઘટકોમાં, એક કરતાં વધારે શબ્દો ભેગા થયેલા હોય છે. એમાં ક્યાંક પ્રત્યયો હોય છે તો ક્યાંક સ્વતંત્ર શબ્દો પણ હોય છે એથી શબ્દનું બંધારણ જાણવા કે શબ્દસિદ્ધિનો પરિચય પામવા સંધિ વિશે થોડીક જાણકારી મેળવવી જરૂરી બને છે.

સંસ્કૃતમાં સંધિ વિવિધ પ્રકારે થતી : (૧) ક્યાંક બે સ્વરો પાસપાસે આવ્યા

હોય ત્યારે સંધિ પામતા. (૨) ક્યાંક બે વ્યંજનો પાસપાસે આવ્યા હોય ત્યારે સંધિ થતી. (૩) ક્યાંક વ્યંજન સાથે સ્વર મળી સંધિ થતી તો (૪) ક્યાંક વિસર્ગ પછી સ્વર-વ્યંજન આવતાં સંધિ થતી.

આથી સંધિને વિવિધ રીતે તપાસવામાં આવી છે : જેમ કે,

(૧) સ્વર સંધિ (૨) વ્યંજન સંધિ વગેરે.

પહેલા પ્રકારની સંધિમાં જોડાતા બંને વર્ણો સ્વરો જ હોય છે. જ્યારે બીજા પ્રકારની સંધિમાં સ્વર-વ્યંજન, વ્યંજન-સ્વર કે વિસર્ગ આદિ હોય છે.

(૧) કૃષ્ણ + અવતાર -માં પહેલા શબ્દને અંતે 'અ' સ્વર છે, તો બીજા શબ્દના પ્રથમાક્ષરમાં 'અ' સ્વર છે. બંને મળી 'કૃષ્ણાવતાર' જેવો સંધિજન્ય શબ્દ બનાવે છે.

(૨) અંતરૂ + આત્મા -માં પહેલા શબ્દને અંતે વ્યંજન (ર) છે, તો બીજા શબ્દના આરંભે સ્વર (આ) છે. બંને મળી 'અંતરાત્મા' શબ્દ બનાવે છે.

નિસ્ + તેજ -માં પહેલા ઘટકને અંતે અને બીજા ઘટકના પ્રારંભે વ્યંજનો જ છે. બંને મળી 'નિસ્તેજ' શબ્દ બનાવે છે. ક્યાંક પહેલા અક્ષરના વ્યંજનમાં સંધિજન્ય ફેરફાર પણ થાય છે. નિસ્ + અપરાધ = નિરપરાધ કે અધસ્ + ગતિ = અધોગતિ.

સંધિના નિયમો જાણતાં પૂર્વે કેટલીક સજજતા કેળવી લઈએ. આપણને સ્વર-વ્યંજન અંગે જાણકારી છે, પણ એમના કેટલાક ધર્મો અંગે જાણકારી નથી.

અ,આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, -એ સ્વરો પૈકી અ, ઈ, ઉ એ ત્રણ હ્રસ્વ સ્વરો છે, તો આ, ઈ, ઊ, -એ ત્રણ દીર્ઘ સ્વરો છે. બે હ્રસ્વ સ્વરો મળી એક દીર્ઘ સ્વર બને છે એ સમજવા માટે આ માહિતી જરૂરી બને છે.

સંધિમાં એવું પણ કહેવાતું હોય છે કે બે સજાતીય સ્વરો મળે ત્યારે કે બે વિજાતીય સ્વરો મળે ત્યારે થતી સંધિ આ પ્રમાણે હોય છે. એથી ક્યા ક્યા સ્વરો સજાતીય ગણાય અને ક્યા-ક્યા સ્વરો વિજાતીય ગણાય એ જાણવું પડે છે.

સજાતીય એટલે કે એક જ વર્ગના, અ, આ; / ઈ, ઈ; / ઉ, ઊ- એ સ્વરોનાં જોડકાં સજાતીય કે એક જ વર્ગનાં ગણાય.

વિજાતીય એટલે ભિન્ન વર્ગના. અ, આ,ની અપેક્ષાએ ઈ-ઈ કે ઉ, ઊ વિજાતીય ગણાય.

પરમ અને આનંદ શબ્દના સ્વરો-વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે જુદા પાડી શકાય :
પૂ અ રૂ અ મૂ અ અને આનૂંઅંદૂં. પહેલા શબ્દને અંતે ‘મ’ વ્યંજનમાં ‘અ’ સ્વર છે એ ભુલાવું ન જોઈએ.

જગત + આધાર માં પહેલા શબ્દને અંતે વ્યંજન છે, જ્યારે અધ: + પતન માં પહેલા શબ્દને અંતે વિસર્ગ (સ્) છે.

સજાતીય સ્વરો કોઈ શબ્દને છેડે તેમ આરંભે આવી શકે છે. ત્યારે એમની સંધિ કોઈ નિયમ પ્રમાણે એક જ પ્રકારે થાય છે. જ્યારે વિજાતીય સ્વરોનું પહેલા-બીજા અક્ષરનું સ્થાન બદલાતાં સંધિમાં પણ ફેરફાર થાય છે.

હવે આપણે સ્વર-સંધિના નિયમો અંગે જાણીએ.

સ્વર-સંધિ

૧. બે સજાતીય સ્વરો પાસપાસે આવે ત્યારે બંને મળી એક દીર્ઘ સ્વર બનાવે છે.

સજાતીય સ્વરો નીચે મુજબ જોડાતા હોય છે.

આ + અ; કે અ + આ; કે ઈ + ઈ; કે ઈ + ઈ કે ઉ + ઉ; કે ઉ + ઊ; કે એથી ઊલટી રીતે પણ જોડાય છે. અર્થાત્ આ + અ, કે આ + આ; ઈ + ઈ; કે ઈ + ઈ; કે ઈ + ઈ ઊ + ઉ કે ઊ + ઊ રૂપે.

(૧) અ + અ = આ

એક + અધિક = એકાધિક એક + અક્ષરી = એકાક્ષરી

કૃષ્ણ + અવતાર = કૃષ્ણાવતાર લાભ + અલાભ = લાભાલાભ

બ્રહ્મ + અસ્ત્ર = બ્રહ્માસ્ત્ર

શાસન + અધિકારી = શાસનાધિકારી
 લોક + અપવાદ = લોકાપવાદ રૂદ્ર + અક્ષ = રૂદ્રાક્ષ
 ઋણ + અનુબંધ = ઋણાનુબંધ ઉત્તર + અધિકારી = ઉત્તરાધિકારી
 એક + અંતર = એકાંતર એક + અંત = એકાંત
 'અં' + માં અનુસ્વારવાળો 'અ' છે.

(૨) અ + આ = આ

ગોળ + આકાર = ગોળાકાર વિવેક + આનંદ = વિવેકાનંદ
 પરમ + આનંદ = પરમાનંદ સત્ય + આગ્રહ = સત્યાગ્રહ
 વાત + આવરણ = વાતાવરણ દિવ્ય + આત્મા = દિવ્યાત્મા
 મહત્વ + આકાંક્ષા = મહત્વાકાંક્ષા સહજ + આનંદ = સહજાનંદ

(૩) આ + અ = આ

વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ શાળા + અંત = શાળાંત
 સેવા + અર્થ = સેવાર્થ ભાષા + અંતર = ભાષાંતર
 વિદ્યા + અર્થી = વિદ્યાર્થી આત્મા + અર્પણ = આત્માર્પણ

(૪) આ + આ = આ

મહા + આલય = મહાલય વાર્તા + આલાપ = વાર્તાલાપ
 વિદ્યા + આલય = વિદ્યાલય સદા + આનંદ = સદાનંદ
 મહા + આત્મા = મહાત્મા ચિંતા + આતુર = ચિંતાતુર

(૫) ઈ + ઈ = ઈ

રવિ + ઈન્દ્ર = રવીન્દ્ર હરિ + ઈન્દ્ર = હરીન્દ્ર
 જ્યોતિ + ઈન્દ્ર = જ્યોતીન્દ્ર અતિ + ઈન્દ્રીય = અતીન્દ્રીય
 શયિ + ઈન્દ્ર = શયીન્દ્ર મુનિ + ઈન્દ્ર = મુનીન્દ્ર

(૬) ઈ + ઈ = ઈ

અધિ + ઈક્ષક = અધીક્ષક કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
પરિ + ઈક્ષક = પરીક્ષક હરિ + ઈશ = હરીશ

(૭) ઈ + ઈ = ઈ

દેવી + ઈચ્છા = દેવીઈચ્છા

(૮) ઈ + ઈ = ઈ

રજની + ઈશ = રજનીશ લક્ષ્મી + ઈશ = લક્ષ્મીશ
અવની + ઈશ = અવનીશ

(૯) ઉ + ઉ = ઊ

સુ + ઉક્ત = સૂક્ત રઘુ + ઉત્તમ = રઘૂત્તમ
અનુ + ઉદિત = અનૂદિત

(૧૦) ઉ + ઊ = ઊ

સિંધુ + ઊર્મિ = સિંધૂર્મિ
અનુ + ઊર્મિલ = અનૂર્મિલ

૨. બે વિજાતીય સ્વરો પાસપાસે આવે ત્યારે નીચે મુજબ સંધિ થાય છે :

(૧) અ કે આ પછી ઈ કે ઈ આવે ત્યારે બંને મળી 'એ' થાય :

ગજ + ઈન્દ્ર = ગજેન્દ્ર સ્વ + ઈચ્છા = સ્વેચ્છા
ભૂપ + ઈન્દ્ર = ભૂપેન્દ્ર નર + ઈન્દ્ર = નરેન્દ્ર
પરમ + ઈશ્વર = પરમેશ્વર નર + ઈશ = નરેશ
દ્વારિકા + ઈશ = દ્વારિકેશ મહા + ઈશ = મહેશ

(૨) અ કે આ પછી ઉ કે ઊ આવે તો 'ઓ' થાય છે.

સૂર્ય + ઉદય = સૂર્યોદય પૂર્વ + ઉત્તર = પૂર્વોત્તર
સર્વ + ઉત્તમ = સર્વોત્તમ પરમ + ઉચ્ચ = પરમોચ્ચ

મહા + ઉદય = મહોદય	શાળા + ઉપયોગી = શાળોપયોગી
વિદ્યા + ઉત્તેજક = વિદ્યોત્તેજક	મહા + ઉત્સવ = મહોત્સવ
કલા + ઊર્મિ = કલોર્મિ	મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ
નવ + ઊઢા = નવોઢા	

૩. ક. ઈ કે ઈ પછી એના સિવાયનો કોઈ પણ સ્વર (અ, આ, ઉ, ઊ, એ, ઓ, પૈકી) આવે તો ઈ-ઈ નો યૂ થાય પછી એમાં એની પછી આવતો સ્વર ઉમેરાય :

ખ. ઉ કે ઊ પછી એના સિવાયનો કોઈ પણ સ્વર આવે ત્યારે ઉ-ઊનો 'વૂ' થાય અને એમાં એની પછી આવતો સ્વર ઉમેરાય.

(૧) ઈ- ઈ પછી અ - આ કે કોઈ અન્ય સ્વરો = યૂ

અભિ + અંતર = અભ્યંતર	સ્થિતિ + અંતર = સ્થિત્યંતર
પ્રતિ + અક્ષ = પ્રત્યક્ષ	અભિ + અર્થના = અભ્યર્થના
અતિ + આચાર = અત્યાચાર	અધિ + આત્મ = અધ્યાત્મ
અભિ + ઉદય = અભ્યુદય	પ્રતિ + ઉત્તર = પ્રત્યુત્તર
પ્રતિ + એક = પ્રત્યેક	

(૨) ઉ - ઊ પછી એના સિવાયનો કોઈ સ્વર = 'વૂ'

સુ + અચ્છ = સ્વચ્છ	સુ + અલ્પ = સ્વલ્પ
મનુ + અંતર = મન્વંતર	અનુ + ઈક્ષા = અન્વીક્ષા
અનુ + એષણા = અન્વેષણા	હેતુ + આભાસ = હેત્વાભાસ

૪. અ- આ પછી એ કે એ = ઐ

હિત + એષણા = હિતૈષણા	પુત્ર + એષણા = પુત્રૈષણા
સદા + એવ = સદૈવ	તથા + એવ = તથૈવ

રસ + એક્ય = રસૈક્ય આત્મા + એક્ય = આત્મૈક્ય

૫. અ- આ પછી ઓ કે ઔ = ઔ

ગુણ + ઓધ = ગુણૌધ જલ + ઓધ = જલોધ
 પરમ + ઔદાર્ય = પરમૌદાર્ય મહા + ઔદાર્ય = મહૌદાર્ય
 વન + ઔષધિ = વનૌષધિ

૬. અ- આ પછી 'ઋ' આવે તો 'અર્'

સમ + ઋષિ = સમર્ષિ મહા + ઋષિ = મહર્ષિ
 બ્રહ્મ + ઋષિ = બ્રહ્મર્ષિ દેવ + ઋષિ = દેવર્ષિ

વ્યંજન-સંધિ

વ્યંજન-સંધિને ચુસ્તપણે સ્વરસંધિની માફક કશાક સ્પષ્ટ નિયમોમાં બાંધવી અઘરી છે. છતાં કેટલીક નોંધપાત્ર સંધિઓ આ પ્રમાણે છે : 'ત', 'ક', 'ટ', પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે ત્યારે એમનો દ્વ, ગ્, ઙ્ થાય છે.

(ક) ક્ પછી સ્વર આવે તો ક્ નો ગ્

વાક્ + અવયવો = વાગવયવો કે વાગ્-અવયવો
 વાક્ + આંબર = વાગાંબર, વાક્ + ઈશ = વાગીશ,
 દિક + વિજય = દિગ્વિજય
 ક્ પછી જ આવતો ક્ નો ગ્ વાક્ + બાણ = વાગ્બાણ
 પૃથક્ + જન = પૃથગ્જન

(ખ) ત્ પછી ચ્, જ્, ન્, લ્ આવે ત્યારે પાછલો વર્ણ બેવડાય છે.

સત્ + ચરિત્ર = સચ્ચરિત્ર, સત્ + ચિદાનંદ, = સચ્ચિદાનંદ,
 ઉત્ + ચાર = ઉચ્ચાર
 ઉત્ + જવલ = ઉજ્જવલ,
 જગત્ + જનની = જગજ્જનની સત્ + જન = સજ્જન

જગત્ + નાથ = જગન્નાથ જગત્ + નિયંતા = જગન્નિયંતા
તત્ + લીન = તલ્લીન ઉત્ + લંઘન = ઉલ્લંઘન

(ગ) ત્ પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન = ત્ નો ઢ્ થાય.

તત્ + અનુસાર = તદનુસાર સત્ + આચાર = સદાચાર
તત્ + ઉપરાંત = તદુપરાંત સત્ + ભાગ્ય = સદ્ભાગ્ય
તત્ + ગુણ = તદ્ગુણ ભગવત્ + ગીતા = ભગવદ્ગીતા
શરત્ + કાલ = શરત્કાલ / શરદ્કાલ

(ઘ) 'સ્' ની પહેલાં અ કે આ સિવાયનો સ્વર આવે ત્યારે 'સ્' નો 'ષ્' થાય છે.

વિ + સમ = વિષમ અભિ + સિક્ત = અભિષિક્ત
અનુ + સંગ = અનુષંગ અભિ + સેક = અભિષેક

(ચ) 'ન્' ની પૂર્વે ર્ કે ઋ આવે તો ન્ નો ણ્ થાય છે.

પ્ર + નામ = પ્રણામ પરિ + નામ = પરિણામ
પરિ + નત = પરિણત પ્ર + નિપાત = પ્રણિપાત
પરિ + નીત = પરિણીત પરિ + નતિ = પરિણતિ
પરિ + નય = પરિણય

(છ) ટ્ નો ડ્ થાય છે.

ષટ્ + યંત્ર = ષડ્યંત્ર, ષટ્ + ગુણ = ષડ્ગુણ

વિસર્ગ-સંધિ

(ક) વિસર્ગ પછી ક્, ખ્, પ્, ફ્ આવે તો વિસર્ગનો 'ષ' થાય છે.

આમ તો 'નિસ્' ઉપસર્ગ છે પણ ક્યાંક એ 'નિઃ' રૂપે વપરાય છે.

નિઃ + કપટ = નિષ્કપટ નિઃ + ફળ = નિષ્ફળ
નિઃ + પાપ = નિષ્પાપ નિઃ + કારણ = નિષ્કારણ
નિઃ + પ્રાણ = નિષ્પ્રાણ નિઃ + પક્ષ = નિષ્પક્ષ

(ખ) વિસર્ગની પહેલાં અ હોય અને વિસર્ગ પછી ઘોષ વ્યંજન હોય તો વિસર્ગનો 'ઓ' થાય છે.

મનઃ + રથ	= મનોરથ	તપઃ + ધન	= તપોધન
મનઃ + હર	= મનોહર	રજઃ + ગુણ	= રજોગુણ
તમઃ + ગુણ	= તમોગુણ	મનઃ + રમ્ય	= મનોરમ્ય

(ગ) વિસર્ગની પૂર્વે અ, આ સિવાયનો સ્વર હોય અને પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો 'ર્' થાય છે.

નિઃ + અર્થક	= નિર્અર્થક	નિઃ + આધાર	= નિરાધાર
નિઃ + દય	= નિર્દય	નિઃ + દંભ	= નિર્દંભ
નિઃ + ધન	= નિર્ધન	નિઃ + લેપ	= નિર્લેપ
નિઃ + મમ	= નિર્મમ	નિઃ + બોધ	= નિર્બોધ
નિઃ + વચ્ચ	= નિર્વચ્ચ	નિઃ + બોધ	= દુર્બોધ

(ઘ) વિસર્ગ પછી ત્ આવે તો વિસર્ગનો 'સ્' થાય.

દુઃ + તર	= દુસ્તર	નિઃ + તેજ	= નિસ્તેજ
----------	----------	-----------	-----------

નોંધ : સંધિજન્ય શબ્દોનાં બંને ઘટકો હંમેશા ભેગાં જ લખાય

રજો ગુણ, તમો ગુણ, મનો રથ, તપો ધન, સદ્ ભાગ્ય, ભગવદ્ ગીતા એમ જુદાં ન લખાય.

સ્વરસંધિ થઈ હોય એવા શબ્દોનાં લેખનમાં બે સ્વરો મળી એક સ્વર બનતો હોઈ લેખનમાં કોઈ મુશ્કેલી નથી.

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ જેટલું સમૃદ્ધ છે, એટલું જ વૈવિધ્યસભર પણ છે. શબ્દો પ્રજાની સંસ્કૃતિના દ્યોતક હોય છે. ભાષાનું શબ્દભંડોળ જે-તે ભાષા બોલતી પ્રજાની રહેણીકરણી, ખાનપાન, વસ્ત્રાલંકાર, આદિ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

નીચે આપેલા વિભાગો ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવે છે.

૧. તત્સમ શબ્દો / તદ્ભવ શબ્દો :

ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી હોઈ એના શબ્દભંડોળમાં મૂળભાષાના શબ્દો સ્વાભાવિકપણે જ ઊતરી આવે. ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવકાળે ગુજરાતી ભાષાને બે પ્રકારે શબ્દવારસો મળ્યા છે : (૧) તત્સમ શબ્દો (સંસ્કૃત) (૨) તદ્ભવ શબ્દો (સંસ્કૃત)

(૧) તત્સમ એટલે મૂળના જેવા જ. ગુજરાતીની જનનીરૂપ ભાષા સંસ્કૃત હતી. એટલે સંસ્કૃતના કેટલાક શબ્દો એના ધ્વનિસ્વરૂપમાં જરાય ફેરફાર પામ્યા વિના ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે.

(૨) તદ્ભવ એટલે મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલા. કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતીને મળ્યા છે. ભાષાની અવાંતર ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થતા શબ્દોના ધ્વનિસ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો હોય કે વિકાર પામીને આવ્યા હોય એવા શબ્દોને તદ્ભવ શબ્દો કહે છે.

કેટલાક શબ્દો ગુજરાતીની ભૂમિકાએ સંસ્કૃતમાંથી થોડાક ફેરફાર સાથે પણ સ્વીકારાયા હોઈ કેટલાક ‘અર્વાચીન તદ્ભવ’ એવો એક વર્ગ પણ પાડે છે.

સંસ્કૃતના વારસારૂપ તત્સમ શબ્દો આ પ્રમાણે છે.

કર્મ, કાર્ય, અગ્નિ, અજ્ઞાન, અદૃશ્ય, અદ્ભુત, અદ્ય, અધિક, અધીન, અનાચાર, અનાદર, અનુકૂલ, અનુગ્રહ, અનુપસ્થિત, અપયશ, આચાર, આજ્ઞા, આવરણ, ઈચ્છા, ઉત્તીર્ણ, ઉદાત્ત, ઉદાર, ખાદ્ય, ગર્ભ, ગર્વ, ગ્રંથ, ગ્રંથિ, છિદ્ર, તંતુ, તીક્ષ્ણ, ધૂર્ત, ધૈર્ય, પરિગ્રહ, પુષ્ટ, પુસ્તક, પ્રક્ષેપ, પ્રાપ્ત, પ્રૌઢ, બલિષ્ઠ, બાષ્પ, બિંદુ, ભાનુ, ભીતિ, મદ્ય, મધુર, મૂર્ત, રજનિ, લક્ષણ, વર્ષા, વાયન, વિશુદ્ધ, વિસ્તૃત, વેષ, વ્યક્તિ, વ્યોમ, શિથિલ, શુષ્ક, શૂન્ય, શૌચ, શ્રમ, શિલ્પ, શ્વેત, સત્ય, સંગ્રહ, હર્ષ, હસ્ત, હૃદય, સ્વ, હ્રસ ઇત્યાદિ.

૨. સંસ્કૃત તદ્ભવ શબ્દો

અવાન્તર ભૂમિકામાંથી પસાર થતાં જેમના ધ્વનિસ્વરૂપમાં ફેરફાર થયો હોય એવા શબ્દો. કૌંસમાં સં. તત્સમ શબ્દ દર્શાવ્યો છે.

કામ (કર્મ), કાજ (કાર્ય), આગ (અગ્નિ), અજાણ (અજ્ઞાન), આજ (અદ્ય), આધીન (અધીન), અનૂકુળ (અનુકૂલ), અપજશ (અપયશ), આણ (આજ્ઞા), ખાજ (ખાદ્ય), ગાભ (ગર્ભ), ગાંઠ (ગ્રંથિ), છેદ (છિદ્ર), તાંતણો (તંતુ), તીખું (તીક્ષ્ણ), ધીરજ (ધૈર્ય), પોથી (પુસ્તક), બાફ (બાષ્પ), રેન (રજનિ), લખણ (લક્ષણ), વરસાદ (વર્ષા), ઢીલું (શિથિલ), સૂકું (શુષ્ક), સૂનું (શૂન્ય), સાચ (સત્ય), સંઘરો (સંગ્રહ), હાથ (હસ્ત), હૈયું (હૃદય) વગેરે.

અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દો :

કરમ, કારજ, ધરમ, ભરમ, મરમ, પરભુ, અપવાસ, અપાસરો, જમના, મગર, બગલો, કાગડો, વખ, ભાખે, વરસ, હરખ, દુરિજન, અનોપમ, અબરખ, અમરત, કઠણ, કિરપા, ગત, રીત, ચક્કર, પ્રગટ, મુગટ, મધ, વકરો, શુકન, શ્રાપ, સનાન, સમરમ, સલોક, સૂરજ, ભારજા.

૩. દેશ્ય કે અજ્ઞાતમૂળના શબ્દો :

ઉપર દર્શાવ્યા એ શબ્દોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે પણ કેટલાક એવા શબ્દો છે જેમનું મૂળ ક્યું તે જાણવા મળતું નથી. આવા શબ્દોને અજ્ઞાતમૂળના કે દેશ્ય શબ્દો કહે છે :

બાપ, કીધું, બાકી, ઝાડ, ઝાંખરું, ઢેકું, ઠીકરું, ડોળો, બોકડો, ગાઉ, ઘાસ, કોકડું, કોચલું, કાયલી, ખોખું, ગોબરું, ચિચોડો, ટાંગો, ટાંટિયો, ટેકો, ટંટો, ઠોઠ, ડબો, ડોઘલું, ડોબું, તોતડું, થોથું, ફાંફાં, ફોલ્લો, બણગું, બોદું, બોબડું, રીકું, રોડું, રોચું, હડકાયું, હેલી, ડુંગર, ઓઢવું, ખડકી, પેટ, પકડવું.

કેટલાક તળપદા શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે.

દેતવા, અંગારો, અગાડી, મોર્ય, વાયરો, અડાયું, ડંગારો, અબળખા, ઓરતા, દાખડો, હેડ્ય, અટાણે, પેટિયું, દુહાઈ, હરખપદૂડું, સંચોડું, લથરપથર, વાલમો, ભોમકા, ઓસાણ, વાવડ, જુહાર, અડવાણું.

૪. ભારતીય ભાષાઓમાંથી સ્વીકૃત શબ્દો :

ભારતના અન્ય પ્રદેશો સાથેના સાંસ્કૃતિક કે વાણિજ્યિક વ્યવહાર કે સંપર્કને પરિણામે ગુજરાતીમાં ભારતીય ભાષાઓ જેવી કે, કાનડી, તેલગુ, હિંદી, મરાઠી, બંગાળીમાંથી, પણ શબ્દો સ્વીકાર્યા છે :

ગુજરાત-કર્ણાટકના રાજદ્વારી સંબંધો જાણીતા છે. રાજા કર્ણદેવ સોલંકીની રાણી મીનળદેવી કર્ણાટકની રાજકુમારી હતી.

વકટ, લેણ, મૂર, નાર -એ રમતગમતના શબ્દો કાનડી છે, જ્યારે અબનૂસ, પાન, ઢબુ, જેવા તેલુગુ શબ્દો પણ છે.

ક. હિન્દી શબ્દો :

હિન્દી ભાષાના સંપર્કને કારણે ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક હિન્દી શબ્દો પણ સ્વીકૃત બન્યા છે. : ‘અપનાવવું’ હિન્દી છે.

અચાનક, અદ્ભૂત, કંગન, કાટણાંટ, કિસાન, ખટમલ, ખંજરી, ખિડકી, ગઠડી, ગલી, ગિનતી, ગિરદી, ગોલમાલ, ચમડી, ચલો, ચારપાઈ, તીનપાંચ, દાટી, દુલારી, દૂસરું, નઈતાલીમ, પનઘટ, પીછેહઠ, પ્યાસ, બલિહારી, બિલ્લી, મખ્ખીચૂસ, ભૈયા, મૈયા, રબડી, રોટી, લુંગી, સબરસ, બુઢો, બિરાજવું, બોજો, બત્તી, બાલ, બંસી, બડભાગી, બાદલ, બહાર, જોબન, નેન, ગહેરાઈ, આબાદી, આસાની, શહીદ, હસ્તી, જિંદગી, સિતમ, મંજિલ, શાયર, હમદર્દી, તમન્ના, આરજૂ, પનિહારી, ગાયકી.

ખ. મરાઠી શબ્દો :

મરાઠાઓ સાથેના સંપર્કને કારણે ગુજરાતીમાં નિદાન, વાટાઘાટ, ચળવળ, અટકળ, ફુટકળ, હલકટ, મવાળ, તાબડતોબ, નિમણૂક, લબાડ, જંજાળ, પંતૂજી, કાદંબરી, ટિળક, કુલકર્ણી, જાસ્તી વગેરે મરાઠી શબ્દો આવ્યા છે.

ગ. બંગાળી શબ્દો :

બંગાળીમાંથી અનુવાદો કરવાની પ્રવૃત્તિને લીધે અને ગુજરાતી વેપારીઓ બંગાળમાં વસતા રહ્યાં હોવાને કારણે બંગાળી ભાષાના કેટલાક શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ પામ્યા છે. બિપિન, રજની, મહાશય, શ્રીયુત, બાબુ, બાની, શિલ્પ વગેરે શબ્દો નોંધપાત્ર છે.

પ. સ્વીકૃત શબ્દો :

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં જૂનામાં જૂના વિદેશીય શબ્દો હોય તો તે અરબી-ફારસી છે. ઈ.સ.ની આઠમી સદીથી ગુજરાતીમાં અરબ-મુસ્લિમોએ વેપારાર્થે પ્રવેશ કર્યો. એથી ચીજવસ્તુના વાણિજ્યને લગતા, વહાણવટાના શબ્દો મળ્યા છે. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ શાસન સ્થપાતાં ફારસી રાજ્યવહીવટની ભાષા બની હતી. પરિણામે રોજબરોજના વ્યવહારના અનેક શબ્દો ફારસીમાંથી આવ્યા છે. અરબી શબ્દો ફારસી મારફતે જ ગુજરાતીમાં આવ્યા છે.

ક. અરબી શબ્દો.

અકરામ, અક્કલ, અખબાર, અદાલત, અદાવત, અફવા, અમલ, અમીન, અમીર, અસર, આદત, આદમી, આફત, આલમ, ઈજાજત, ઈજારો, ઈજજત, ઈનકાર, ઈનામ, ઈન્સાફ, ઈરાદો, ઈલાકો, ઈસમ, ઈસ્લામ, ઈજા, ઈદ, ઉમદા, ઉર્ફે, એશ, ઓરત, ઓલાદ, કબજો, કબૂલ, કરાર, કલમ, કસબ, કસબો, કસૂર, કાનૂન, કાયદો, કાયમ, કિતાબ, કિસ્સો, કેદ, ખજાનો, ખબર, ખમીર, ખસૂસ, ખુમારી, ગરીબ, ગુલામ, ગુસ્સો, જરૂર, જલસો, જવાબ, તકદીર, તકરાર, તકલીફ, દફતર, દીવાન, દુકાન, નકશી, નકશો, નસીબ, નસીબ, ફક્ત, ફના, ફિદા, બંદૂક, મકાન, મજબૂત, મના, મરજી, રવાના, રાજી, રાહત, વજન, વજીફો, વસૂલ, સગીર, સનદ, સલામ, સલાહ, સોગંદ, હકીકત, હકીમ, હક્ક, હજીરો વગેરે.

ખ. ફારસી શબ્દો :

અકલમંદ, અજમાયશ, અફસોસ, અંદાજ, આતશ, આફરીન, આબરૂ, આયનો, આરજૂ, આસમાન, આસાન, ઉમેદવાર, ઉસ્તાદ, કજિયો, કારંજ, કારકુન, કારભાર, કારીગર, કીમિયાગર, કુસ્તી, ખરીદ, ખાનગી, ખાનદાન, ખામોશ, ખાલસા, ખુવારી, ખુશ, ખુશબો, ગમગીન, ગરમી, ગિરદી, ઘુંઘટ, ચમન, ચરખો, જખમ, જમાનો, જબાન, જલદી, જાગીર, ઝરૂખો, ઝુંબેશ, તમાચો, તમાશો, તવંગર, તહેનાત, દગો, દરકાર, દરિયો, દંગલ, નજીક, નમાજ, નમૂનો, પરદો, પરવાનગી, પરેશાન, પસંદ, પાયમાલ, ફરમાન, ફરજંદ, ફુવારો, બક્ષિસ, બગીચો, બજાર, બદમાશ, બરતરફ, બાહોશ, બેચેન, બેહદ, બેશુમાર, મગજ, મજૂર, મહેમાન, મિજબાન, મેદાન, મેજ, મોરચો, યાદી, રવાનગી, રૂમાલ, વારસ, વેરાન, શક, શરમ, શાબાશ, શિરસ્તો, સજા, સરપાવ, સરભરા, સરંજામ, સામાન, સિપાઈ, સૂબેદાર, હપતો, હમેશ, હરગિજ, હોશિયાર.

ગ. પોર્ટુગીઝ શબ્દો :

૧૫મી સદીથી યુરોપના વેપારીઓનું આગમન થયું. એમણે ભારતમાં કેટલેક સ્થળે વસાહતો સ્થાપી. દીવ અને દમણમાં પોર્ટુગીઝો (ફીરંગીઓ)એ સત્તા જમાવી. એમના સંપર્કને કારણે નીચેના પોર્ટુગીઝ શબ્દો સ્વીકારાયા છે :

કપ્તાન, કોફી, તમાકુ, બટાટા, આફ્રૂસ, પાયરી, મોસંબી, પાદરી, પલટણ, પગાર, પાટલૂન, પિસ્તોલ, ચાવી, મેજ, બાલદી, પીપ, ફલાણું, ફાલતું, છીંટ, લિલામ, અનેનાસ, અલમારી, આયા, બારકસ, બૂચ, ઈસ્કોતરો, ઈસ્ત્રી, કાજુ, કારતૂસ, મજાગરું, મિસ્ત્રી, નાતાલ, પાંઉ, પુરાવો, સાબુ, તિજોરી, વરંડો જેવા શબ્દો પણ પોર્ટુગીઝ છે.

ઘ. અંગ્રેજી શબ્દો :

વિદેશી ભાષાઓમાંથી સૌથી વિશેષ પ્રભાવ અંગ્રેજી ભાષાનો છે. અંગ્રેજોના ભારત પરના આધિપત્યથી આપણે અંગ્રેજોના અને એમના દ્વારા અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા. પરિણામે એ ભાષાના ઘણાબધા શબ્દો આપણે સ્વીકાર્યા

છે. પરિસ્થિતિ એવી છે કે અંગ્રેજી શબ્દોના વપરાશ વિનાની શુદ્ધ ગુજરાતી આપણે બોલી શકતા નથી.

અકાદમી, એસિડ, એકર, એડમિરલ, એડવોકેટ, એજન્ટ, એજન્સી, એલાર્મ, આલ્બમ, અપીલ, આર્મી, એસ્ટેટ, એસેમ્બલી, આસિસ્ટન્ટ, ઓડિટ, ઓથોરિટી, બેચેલર, બેગ, બારકાઉન્સિલ, બેટરી, બેંચ, બ્લેકબોર્ડ, બોગસ, બોન્ડ, બોનસ, કેમ્પ, કેન્વાસ, કેન્સલ, કેપિટલ, કેશ, કેટેગરી, સેન્ટર, સેન્યુરી, સર્ટિફિકેટ, ચેરમેન, ચેમ્બર, ચાન્સેલર, ચાર્જ, ચેકપોસ્ટ, સિવિલ, કલાસ, કલાર્ક, કલબ, કોલેજ, કોલોની, કમિશન, કમિટી, કંપની, કંટ્રોલ, ડેરી, ડેમ, ડિબેન્યર, ડિગ્રી, ડેલિગેશન, ડિપોઝીટ, ડેપ્યુટી, ડુપ્લીકેટ, એજ્યુકેશન, ઈલેક્ટ્રિક, ઈલેકશન, એક્ષપોર્ટ, ફેક્ટરી, ફિલ્મ, ગેઈમ, ગેઝેટ, ગ્રાઉન્ડ, હીટર, હેલ્પર, હાઈકોર્ટ, હાઈવે, કોમ્પ્યુટર, ઈમ્પોર્ટ, ઈન્કમ, ઈન્ડસ્ટ્રી, ઈન્કવાયરી, ઈન્વેસ્ટ, જેલ, જોબ, જોઈન્ટ, જજ, જંકશન, જુનિયર, નોબ, લેબર, લેટ્રિન, લોયર, મશીન, મેગેઝિન, મેજિસ્ટ્રેટ, મેઈલ, મેલેરિયા, મેનેજર, ન્યૂઝ, નોટ, નંબર, નર્સ, ઓફિસ, ઓફર, ઓઈલ, પેકેટ, પાર્કિંગ, પાર્સલ, પાસપોર્ટ, પેન્શન, રેડિયો, રેલવે, રેલી, રીડર, રિબેટ, સ્કેલ, સ્કીમ, સ્કોલર, સ્કૂલ, સ્કોર, સ્કાઉટ, ટેબલ, ટેબલેટ, ટેંકર, ટેપ, ટેન્ડર, યુનિયન, યુનિટ, યુનિવર્સિટી, વિસા, વિઝીટ, વિટામિન, વોટ, વાઉચર, ચાર્ડ, ઝિરો, ઝોન, ઝેરોક્ષ.

સમાનાર્થી શબ્દો કે પર્યાયવાચી શબ્દો

એક શબ્દનો અર્થ બીજા શબ્દ સાથે મળતો આવતો હોય અને એ શબ્દો એકબીજાને બદલે વાપરી શકાતા હોય એવા શબ્દોને જ પર્યાયવાચક શબ્દો કહે છે. કેટલાક શબ્દો ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ પર્યાય જેવા દેખાતા હોય પણ એમની અર્થઘાટનામાં થોડાઘણો ફરક હોવાનો જ. નીચે બંને પ્રકારના શબ્દોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

૧. આ કાનૂન / ધારો / કાયદો / નિયમ બધાને લાગુ પડે છે.
૨. તપાસ / શોધ / ખોજને અંતે ઘડિયાળ મળ્યું.
૩. અહીં બહુ / ખૂબ / ઘણો પુષ્કળ વરસાદ પડે છે.

આ ત્રણેય વાક્યોમાં વપરાયેલા શબ્દો પર્યાયવાચક છે. જ્યારે નીચેના શબ્દો

જુઓ : ‘અકબંધ’ના પર્યાય તરીકે અક્ષત, અખંડ, સાબૂત, સીલબંધ, એટલા શબ્દો મળે પણ એ બધા જ એકબીજાના પર્યાય તરીકે આવી શકતા નથી. જેમ કે, મંદિરમાં અખંડ ધૂન ચાલે છે.

મંદિરમાં ‘અખંડ’ને સ્થાને અકબંધ/અક્ષત/સાબૂત/સીલબંધ/- જેવા શબ્દો નહીં આવી શકે. એટલે આવા શબ્દોને અંશત: સમાનાર્થી શબ્દો કહ્યા છે.

પર્યાયવાચી શબ્દો : ઉદાહરણાર્થ

અકબંધ / અક્ષત / સાબૂત / સીલબંધ	અર્થ / તાત્પર્ય/ મતલબ / હેતુ
અકસીર / રામબાણ / સચોટ	અલગ / જુદું / નોખું / દૂર / છેટું
અકસ્માત / એકાએક / ઓચિંતું / અણધાર્યું	અલાયદું / નોખું / જુદું / અલગ
અકસ્માત / દુર્ઘટના / હોનારત	અલ્પ / ક્ષુલ્લક / નજીવું
અંકુશ / નિયંત્રણ / પ્રતિબંધ	અલ્પ / ઓછું / થોડું / નજીવું
અખતરો / અજમાયશ / પરીક્ષણ / પ્રયોગ	અવગુણ / દુર્ગુણ
અખંડ / અતૂટ / સતત / નિરંતર	અવગુણ/અપકાર/ગેરફાયદો/ નુકસાન
અખિલ / આખું / સમગ્ર / સકલ / સમસ્ત	અવસ્થા / દશા / સ્થિતિ
અગત્ય / જરૂર / મહત્ત્વ / ખપ	અવસ્થા / ઉંમર / ઘડપણ
અઘટિત / અયોગ્ય / અણછાજતું / અનુચિત	અવળું / ઊંધું / વિપરીત / ઊલટું
અઘરું / મુશ્કેલ / કઠણ / કપરું	અવાજ / ઘોંઘાટ / શોર / બખાળો
અચરજ / આશ્ચર્ય / અચંબો / વિસ્મય	અવાજ / સાદ / ઘાંટો
અચાનક / એકદમ / એકાએક / સફાળું	અસત્ય / ખોટું / જૂઠું / જૂઠાણું
અજાણ્યું / અપરિચિત / અજાણ	અસત્ય / કાલ્પનિક / અવાસ્તવિક
અટકળ / અડસઢો / અંદાજ / આશરો	અસુર / રાક્ષસ / દાનવ / દૈત્ય
અટપટું / જટિલ / ગૂંચવણભર્યું /	અહંકાર / ગર્વ / અભિમાન /
આંટીઘૂંટીવાળું	મિજાજ

અડગ / દૃઢ / અણનમ / મક્કમ	અહેસાન / પાડ / ઉપકાર / ઋણ
અઢળક / પુષ્કળ / બેશુમાર / અમર્યાદ	અંજામ / અંત / પરિણામ / નતીજો
અણધાર્યું / અચાનક / એકદમ / એકાએક	અણીદાર / ધારદાર / તીક્ષ્ણ / અણિયાળું
અદાવત / વેર / ખાર / દુશ્મનાવટ / કિન્નો	અવર / ઈતર / અન્ય / બીજું
અધિકાર / સત્તા / હકૂમત	અવરોધ / અંતરાય / અડચણ / આડખીલી
અધીરું / ચંચળ / અધીર / ઉતાવળું	અવલંબન / આધાર / ટેકો / ઓથ
અનન્ય / અજોડ / બેનમૂન / અદ્વિતીય	અવશ્ય / જરૂર / નક્કી / ખચીત / ચોક્કસ
અનુગ્રહ / કૃપા / મહેર / ઉપકાર / અહેસાન	અવસર / પ્રસંગ / સમય / વખત / ટાણું
અનુપમ / અનોખું / અપૂર્વ / અતુલ / અદ્વિતીય	અવસર / તક / લાગ / મોકો
અનુમતિ / સંમતિ / મંજૂરી / બહાલી	આકરું / ઉગ્ર / જલદ / તેજ / તીવ્ર
અનુસાર / મુજબ / પ્રમાણે	આકરું / કઠણ / મુશ્કેલ / અઘરું
અનોખું / અપૂર્વ / વિલક્ષણ	આકાંક્ષા / ઈચ્છા / અપેક્ષા / આશા
અપમાન / માનભંગ / માનહાનિ	આખું / તમામ / સમસ્ત / સઘળું
અપરાધ / વાંક / ગુનો	આખું / અખંડ / સાબૂત / અભંગ
અભિમાન / ગર્વ/અહંકાર/ઘમંડ/ગુમાન	આદત / ટેવ / વ્યસન
અભૂતપૂર્વ / અજોડ / બેનમૂન / અદ્વિતીય	આંદોલન / ચળવળ / ખળભળાટ
અમથું / નિરર્થક / ફોગટ / નકામું / (અમસ્તું)	આનંદ / ઉમંગ / હર્ષ / હરખ

અમર્યાદ/પુષ્કળ/બેહદ/અનહદ/અપાર	આપત્તિ / આફત / સંકટ / હોનારત
અમર્યાદ / નિરકુંશ / નિર્લજ્જ	આબરૂ / કીર્તિ / નામના / શાખ
અમલ / સત્તા / અધિકાર / હકૂમત	આબાદ / રામબાણ / અચૂક / અમોઘ
અયોગ્ય / ગેરવાજબી / અજુગતું / અઘટિત	આબાદ / સમૃદ્ધ / સલામત / વસ્તીવાળું
અયોગ્ય / અપાત્ર / નાલાયક	આરોપી / પ્રતિવાદી / તહોમતદાર
અરજ / નિવેદન / વિનંતી	આળ / કલંક / લાંછન / તહોમત
એકરાર / સ્વીકાર / કબૂલાત	ગાઢ / ઘટ્ટ / ઘાટું / ઘણું / અત્યંત / ઘોર
એકધારું / સતત / અખંડ / લગાતાર / લાગલગાટ	ગાળો / અંતર / ફાંસલો / પહોળાઈ
એકદમ / જલદી / તાબડતોબ / તરત જ	ગેરહાજર / અનુપસ્થિત
એખલાસ / સંપ / દોસ્તી / મેળ / ભાઈચારો	ગુજરાન / ગુજારો / નિર્વાહ / નિભાવ
ઓળખાણ / પિછાણ / પરિચય / જાણકારી	ગુનો / અપરાધ / વાંક / તક્સીર
ઈચ્છા / મરજી / મનસૂબો	ગુમ્મ / છાનું / સંતાડેલું / છુપાવેલું / છૂપું
ઈચ્છા / કામના / અપેક્ષા / અભરખો	ગુમાન / ગર્વ / તોર / અભિમાન / અહંકાર
ઈનકાર / ના / મના / અસ્વીકાર	ગુલામી / તાબેદારી / પરાધીનતા / ચાકરી
ઈરાદો / આશય / ઉપદેશ / હેતુ	ગુલામી / પરાધીનતા / ચાકરી
ઈલાજ / ઉપચાર / ઉપાય	ગેબી / ગૂઢ / અદૃશ્ય / ગુમ્મ
ઈમાન / આસ્થા / શ્રદ્ધા	ગ્લાનિ / શોક / વિષાદ / દુઃખ
ઉકેલ / નિકાલ / નિર્ણય / ફેંસલો	ઘટના / બનાવ / પ્રસંગ / બાબત
ઉગ્ર / આકરું / તેજ / જલદ	ઘણું / ખૂબ / પુષ્કળ / બહુ / અપાર

ઉમેદ / આશા / ઈચ્છા / અરમાન / મુરાદ	ઘાટ / આકાર / દેખાવ / શોભા
કપટ / દગો / છળ / પ્રપંચ / ફરેબ	ઘાટ / તક / પ્રસંગ / લાગ
કસબ / હુન્નર / કારીગરી	ઘાટ / યુક્તિ / રીત
કસૂર / ખામી / ભૂલચૂક / વાંકગુનો	ઘેન / નશો / કેફ / સુસ્તી
કાણું / શાર / વેધ / છિદ્ર	ઘેરાવો / વિસ્તાર / ફેલાવો / ક્ષેત્રમર્યાદા
કાંઠો / પાળ / કિનારો / તટ	ઘૃણા / તિરસ્કાર / નફરત
કાનૂન / કાયદો / ધારો / નિયમ	ચુકાદો / નિર્ણય / ફેંસલો
કાયમ / હમેશ / સદા / નિરંતર	જમા / ઉપાર્જન / પ્રાપ્તિ
કાયમ / મંજૂર / બહાલ	જથ્થો / સંગ્રહ / સંચય / ભરાવો
કાળજી / ચીવટ / દરકાર / પરવા / સાવચેતી	ઝઘડો / ટંટો / કલહ / બખેડો
કાળજી / દેખરેખ / સંભાળ / તકેદારી	ટૂંકું / સંક્ષિપ્ત / મિતાક્ષરી
કમિશન / આડત / દલાલી	ઢગલો / સમૂહ / જમાવ / એકઠું
ખબર / સમાચાર / સંદેશ / બાતમી / જાણ	તકલીફ / મુસીબત / હેરાનગતિ
ખરાબ / દુષ્ટ / નઠારું / રાશી / વરવું	દર / કિંમત / ભાવ / મૂલ્ય
ખાતરી / પ્રતીતિ / વિશ્વાસ / ચોકસાઈ	દુર્બોધ / ગહન / જટિલ
ખામી / ઊણપ / મણા / કસૂર / અધૂરપ	ધમાલ / ધાંધલ / ગરબડ
ખુલ્લું / ઉઘાડું / પ્રગટ / પ્રત્યક્ષ	ધંધો / વેપાર / વ્યવસાય / ઉદ્યમ
ખુલ્લું / ચોખ્ખું / સ્પષ્ટ / અણઘેરાયેલું	ધ્યાન / લક્ષ / સાવધાની
ખોજ / તપાસ / શોધ / ખોળ	નબળાઈ / અશક્તિ / ક્ષીણતા / દૌર્બલ્ય

ખતરો / ભય / ડર / બીક / ભીતિ	નબળું / અશક્ત / ક્ષીણ / દુર્બળ / દૂબળું
ગપ / ગપ્પું / અફવા / ડિંગ	પર્યાપ્ત / પૂરતું / પરિપૂર્ણ
ગરજ / સ્વાર્થ / મતલબ	પરદેશ / વિદેશ / દેશાવર
ગરબડ / ઘોંઘાટ / અવાજ	પ્રતિકૂળ / વિરુદ્ધ / ઊલટું / વિપરીત
ગરબડ / ઘાલમેલ / ગોટાળો / અવ્યવસ્થા	પ્રવચન/ ભાષણ / સંબોધન/ ઉદ્બોધન
ગરીબ / નિર્ધન / કંગાળ	પ્રાપ્તિ / ઉપલબ્ધિ / સંપ્રાપ્તિ / સંપાદન
ગરીબ / સાલસ / રાંક	પ્રબંધ / વ્યવસ્થા / બંદોબસ્ત / ગોઠવણ
ગહન / ઊંડું / ગૂઢ / અકળ	ફેરફાર / પરિવર્તન / રૂપાંતર
ગંભીર / ઠરેલ / ઠાવકું / ધીર / પ્રૌઢ	બેપતા / ફરાર / લાપતા
ભયંકર / ભીષણ / કારમું / દારૂણ	રિવાજ / ધારો / દસ્તૂર / પ્રણાલિકા
ભયંકર / વિકરાળ / બિહામાણું / ભયાનક	લગભગ / એકંદર / અંદાજે / આશરે
ભાવ / રુચિ / લાગણી / વૃત્તિ	લાચાર/ મજબૂર/ નિરૂપાય / વિવશ
ભાવ / કિંમત / દર / મૂલ / આંક	લાભદાયી/ ફાયદાકારક / હિતકારક
ભૂલ / કસૂર / ખામી / ગફલત / સ્ખલન	લાભ / ફાયદો / હિત
મજબૂત / ટકાઉ / સંગીન / પોલાદી	વર્ગ / કક્ષા / શ્રેણી / પ્રકાર
મજબૂત / કદાવર / ધરખમ / લોખંડી	વર્તન/ આચાર/ આચરણ/ રીતભાત
મદદ / સહાય / કુમક	વધારે / અધિક વધુ / વિશેષ
મદદ / ઓથ / અવલંબન / હુંફ	વળતર / બદલો / નુકસાન/ભરપાઈ
મહેનત / શ્રમ / પરિશ્રમ / મંજૂરી	વિચાર / ખ્યાલ / ધારણા / કલ્પના

મહેનત / આયાસ / કોશિશ / જહેમત / પ્રયાસ	વિરોધી / પ્રતિપક્ષી / પ્રતિવાદી / પ્રતિસ્પર્ધી
મહેનત / ગડમથલ / મથામણ	વ્યસની / બંધાણી / નશાખોર / નશાબાજ
મંડળ / સંઘ / સંસ્થા / સમાજ	સખત / તીવ્ર / ઉત્કટ / ભારે
માન / આદર / ગૌરવ	સખાવત / દાન / ખેરાત / ધર્માદો
મુશ્કેલ / અઘરું / કઠણ / ભારે	સમર્થન / હિમાયત / પુષ્ટિ
મુશ્કેલ / કપરું / આકરું / દુષ્કર / દુઃસાધ્ય	સમૃદ્ધ / સંપન્ન / ધનાઢ્ય
મૂર્ખ / ગમાર / ગાંડું / ઘેલું	સલાહ / શિખામણ / શીખ
મૂર્ખ / અણઘડ / અડબંગ / અણસમજ	સહમતિ / સંમતિ / કબૂલાત
મૂર્ખ / અનાડી / અબૂઝ / નાદાન / ઠોઠ	સૌજન્ય / શિષ્ટતા / સભ્યતા / સૌહાર્દ
મૂર્ખ / બાધું / રાબું / રોચું	સંયમ / પરેજી / ચરી
મોભો / શાન / આબરૂ / દરજજો / મરતબો	સંયોજન / જોડાણ / એકીકરણ / મિશ્રણ
યાતના / કષ્ટ / વેદના / સંતાપ / વ્યથા	સંલગ્ન / સંબંધિત / અનુષંગી
યુક્તિ / કરામત / હિકમત / તરકીબ / તદબીર	સંવર્ધન / ઉછેર / પાલન
યોગ્ય / ઉચિત / વ્યાજબી / ઘટતું	સ્થિતિ / હાલત / અવસ્થા
રજા / છુટ્ટી / પરવાનગી / છૂટ	શત્રુતા / વેર / દુશ્મનાવટ / અદાવત
રજા / વિદાય / રુખસદ	શિબિર / મુકામ / છાવણી / પડાવ / કેમ્પ
રસ્તો / કેડો / માર્ગ / વાટ	શેતરજી / જાજમ / ગાલીચો
રસ્તો / ઉકેલ / નિરાકરણ / ફેંસલો	હદ / સીમા / સરહદ / મર્યાદા
રિવાજ / ચાલ / ચલણ / ચીલો / પ્રથા	હીન / પામર / અધમ / નીચ

અનેકાર્થી શબ્દો

અક્ષય	= અખૂટ / અવિનાશી	અંક	= સંખ્યા / ખોળો / નાટકનો વિભાગ
અક્ષર	= બોલ / અવિનાશી	અંગારો	= સળગતો કોલસો / કુલાંગાર / કપૂત
અખાડો	= વ્યાયામ શાળા / બાવાનો મઠ	અંત	= સમાપ્તિ / મરણ/ વિનાશ
અગર	= જો, અથવા / મીઠું પકવવાની ક્યારી	અંતર	= જુદાઈ, તફાવત / મન/ અંતઃકરણ
અઘોરી	= ઊંઘણશી/ એકજાતનો બાવો	અંબર	= વજ્ર / આકાશ / એક સુગંધી પદાર્થ
અજ	= બકરો / બ્રહ્મા	આદર્શ	= નમૂનો / ધ્યેય / દર્પણ
અડવું	= સ્પર્શ કરવો / શોભારહિત / ઉઘાડપગું	આભલું	= આભ, આકાશ / નાનું દર્પણ
અત્તર	= ફૂલોનો અર્ક / (અત્ર) અહીં	આમ	= આ પ્રમાણે / કાચો મળ / કેરી / સામાન્ય
આબ	= પાણી / નૂર, તેજ	આય	= આયુષ્ય / લાભ / પેદાશ / આવક
અદબ	= મર્યાદા / હાથવાળીને કરાતી એક મુદ્રા	આરો	= કિનારો / પૈડાનો પરિઘ / ઉપાય
અદલ	= બરાબર / (અ-દલ) પાંદડી વગરનું	આવરો	= આવક / નોંધપોથી
અદા	= ચૂકતે / અંગચેષ્ટા / દાદા	આશરો	= છત્રછાયા / અડસટ્ટો/ અંદાજ

અધર = હોઠ / હવામાં લટકે એમ	આશ્રમ = રહેઠાણ / છાત્રાલય / જીવનનો ભાગ
અધૂરું = અપૂર્ણ / ઊણું	આંક = ઘડિયા, પાડા/ ભાવ / મૂલ્ય
અપર = બીજું / સાવકું	આંકડો = સંખ્યા / છેડેથી વાળેલો સળિયો
અભંગ = આખું / અખંડ / એક (મરાઠી) છંદ	આંચ = ઈજા / અગ્નિની ઝાળ
અભ્યાસ = ભણવું તે / ટેવ / આદત	ઉગારો = બચાવ / નાના છોડનો સમૂહ
અમલ = સત્તા / અધિકાર / નશો / કેફ	ઉતરાણ = મકરસંક્રાન્તિ / ચઢાણનું વિરુદ્ધાર્થી
અમૃત = સુધા / અમર / મૃત નહિ તેવું	ઉત્તર = એક દિશા / જવાબ / પછીનું (મરણોત્તર)
અરજ = વિનંતી / ફરિયાદ / દોહદ / ભાવ	ઉપાધિ = પીડા / જંજાળ / પદવી- ડિગ્રી
અરબ = અરબી સમુદ્ર / અરબસ્તાન	ઉલ્લુ = ઘુવડ / મૂર્ખ - ગમાર
અરુણ = લાલ / સૂર્યનો સારથિ	ઊંડું = ગહન, ગંભીર / ન પામી શકાય એવું
અર્ક = સત્ત્વ, કશ / કિરણ / સૂર્ય	એકી = એક જ / પેશાબની હાજત
અર્થ = હેત / મતલબ / ધન, સંપત્તિ	એક્કો = રમવાનું પત્તું
અલક = વાળની લટ / અહાલેક / (અલકનિરંજન)	ઓડ = વણજારો / બોચી / ગરદન

અવધ	= અવધિ , મુદત / અયોધ્યા	ઓર	= અન્ય, બીજું / પાણીની ઓટ
અવેર	= કરકસર / વેરનો અભાવ	ઓળ	= પંક્તિ, હાર, ગલી / તણાઈ આવેલો કાદવ
અસર	= પ્રભાવ / પરિણામ	ઓળો	= પડછાયો / પોંક
અસીલ	= વકીલનો ગ્રાહક / જાતવાન / સાલસ	કટકી	= નાનો ટુકડો / ખાયકી/ ભ્રષ્ટાચાર
અળગું	= વેગળું / દૂર / નિરાળું / અનેરું	કટાર	= એક બેધારું શસ્ત્ર / વર્તમાનપત્રનું કોલમ

વિવિધાર્થી શબ્દો

કાઠી = એક અસલી જાત; બાળવાનું લાકડું	કેસરી = પીળાશ પડતું / સિંહ
કાઠું = કઠણ / આકરું; શરીરનો બાંધો	કોચ = સુખાસન, સોફા / રેલગાડીનો ડબ્બો
કાતર = (સં) બીકણ, ડરપોક; કાતરવાનું ઓજાર	કોટ = ડગલો / કિલ્લાની દીવાલ / ડોક-ગળું
કાનો = વાસણનો કાંઠલો; એક લિપિચિહ્ન	કોટી = કરોડ / આલિંગન / અંગરખું
કાપ = કાપવું તે; એક ઘરેણું	કોઠો = ખાનું, કોષ્ટક / વખાર / પેટ
કાફી = એક રાગિણી; / એક પીણું; પૂરતું / જરૂર જેટલું	કોરું = સૂકું / લખ્યા વિનાનું / વાપર્યા વિનાનું / રાંધ્યા વિનાનું
કામ = ઈચ્છા / વાસના / કર્મ-કૃત્ય	કોલ = વચન, કબૂલાત / ફોન પર વાત
કાર = કાર્ય / કામ / ધંધો; મોટરગાડી	કોશ = ખજાનો / કૂવામાંથી પાણી કાઢવાનું સાધન/ દોઢેક માઈલનું અંતર
કારી = ઘાતક / દારુણ / યુક્તિ / તદબીર	કોળી = એક કોમ/ કોળાનો વેલો
	કોસિંગ = રેલમાર્ગ ઓળંગવાનો ફાટક / ગાડીઓનું સામસામે આવીને મળવું

કાલ = આગલો-પાછલો દિવસ; કાળ / વખત / ઋતુ	ક્ષેત્ર = જમીન / ખેતર / સ્થાન-જગા / શરીર-દેહ
કાસ = ઉધરસ / આડખીલી પાણીમાં થતું ઘાસ	ખજૂરી = ખજૂરનું ઝાડ / ખંજવાળ, વલૂર
કાળ = સમય / દુકાળ / ક્રોધ	ખડિયો = શાહી રાખવાનું પાત્ર / ઘણાં પડવાળી ઝોળી
કાંકરો = ઝીણો પથ્થર / નડતર	ખલ = ખરલ, ઔષધ ઘૂંટવાનું સાધન / શઠ, ધૂર્ત
કાંટો = શૂળ / નડતર / વજન કરવાનું સાધન	ખંગ = ખડકલો, ઢગલો / લૂલું, ખાંગું
કાંડ = ડાળી / પ્રકરણ (અયોધ્યાકાંડ)	ખાખર = કેસૂડો, ખાખરો / તુવેરની સૂકી પાંદડી
કાંદો = ડુંગળી / લાભ-ફાયદો	ખાખરો = શેકીને કડક કરેલી વાની
કિત્તો = કલમ-લેખણ / ખેતરનો કકડો	ખાખી = ઘેરા પીળા રંગનું/નિર્ધન
કીટ = મેલ / કાટ / કીડો / જંતુ / પૂરું / માહિતગાર	ખાજ = ખાદ્ય (ખાજું) / ખૂજલી-ચળ
કુલ = એકંદર / તમામ / વંશ-કુટુંબ	ખાણ = ભંડાર / ઢોરનું ખાવાનું ગોતું
કૂકર = કૂતરો-શ્વાન / રાંધવાનું એક સાધન	ખાતર = સરભરા / માટે / રસાયણી પદાર્થ/ બાકોરું
કૂચ = લશ્કરી ચાલ	ખાર = ક્ષાર, ખારો / વેર, ઈર્ષ્યા
કેડો = પગરસ્તો / પીછો, સતામણી	ખાલી = ઠાલું / ગરીબ / ઝણઝણાટી / માત્ર

કેરું	= કેરડાનું ફળ / (સંબંધ વાચક)નું	ખાંચો	= કાપ કે ખાડો / વાંધો - વચકો
ખાંડું	= ખંડિત - ભાંગેલું / તલવાર / વર વગરની જાન	ગાળ	= અપશબ્દ / ગાળતાં નીકળેલું
ખૂલતું	= ઊઘડતું / ખુલ્લું કે પહોળું	ગાંઠનું	= ખાસ-પોતાનું / લોહીની ગાંઠ
ખેર	= કાથાનું ઝાડ / ખેરિયત / ભલે / હશે	ગોર	= ભૂકો / પુરોહિત / કુમારિકા (ગોરમા)
ખો	= ટેવ / આદત / એક રમત	ગોળ	= વર્તુળ / નાતનું જૂથ / શેરડીના રસમાંથી બનતું એક ખાદ્ય
ખોટું	= અસત્ય / બનાવટી / અન્યાય	ગોળી	= પાણી ભરવાનું સાધન/ બંદૂકની ગોળી/ દહીં વલોવવાની મટકી / ગોળ વસ્તુ
ખોલી	= ઓરડી / ખોળી-ઢાંકણ	ગ્રામ	= ગામડું / વજનનું માપ ગયેલી ગડાકું
ગજ	= લંબાઈનો એકમ / બંદૂકમાં દારૂ ઠાંસવાનું સાધન/ તંતુવાદ્ય વગાડવાનું સાધન / હાથી	ગલી	= ગલીપચી / સાંકડી શેરી
ખોળ	= ઢાંકણ / તપાસ / શોધ	ઘટ	= ખોટ / ઘટાડો / ઘાટું / હૃદય / ઘડો
ગણ	= ટોળું / મંડળ / શિવનો સેવક સમુદાય / છંદ શાસ્ત્રમાં ખંડ	ઘટતું	= ઓછું થતું / યોગ્ય

ગત = ગતિ / ગયેલું / વીતેલું / વાઘ સ્વરોની રચના	ઘર = ગૃહ / સોગઠીનું ખાનું / ચશ્માનું પાકીટ
ગમ = શોક / દુઃખ / બાજુ / સૂઝ	ઘંટ = ઝાલર / પાકો / ઉસ્તાદ
ગરમી = ઉષ્ણતા / ઉશ્કેરાટ / સુતારનું એક ઓજાર	ઘા = જખમ / રજ નંગ કાગળનો એકમ
ગલ = આંકડો / બત્તીનો મોગરો / કંઠ / ગળું / ચલમમાં બળી	ઘાલ = નુકસાન / ખાધ / જમણની પંગત

આપણા, રોજિંદા શબ્દ વ્યવહારમાં, ચાલુ ભાષા પ્રયોગમાં આપણે ચોકસાઈ, સચ્ચાઈ અને સાવધાની જાળવીએ તો ભાષા કાર્યસાધક બને, વ્યક્તિત્વને તે ઘડતી રહે અને અરસપરસ સમજ અને સંવાદ વધારનારું બળ બની રહે.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ન કળી શકાય એવું અગમ્ય	અકળ
ન કલ્પી શકાય એવું	અકલ્પ્ય
વિદ્યા કે વિદ્વાનોના મંડળનું ધામ	અકાદમી
કદી ક્ષીણ ન થાય તેવું	અક્ષય
જેમાંથી વસ્તુ ખૂટે નહિ એવું વાસણ	અક્ષયપાત્ર
સ્ત્રીના મરણ સુધી પતિ જીવતો હોય તેવું સૌભાગ્ય	અખંડસૌભાગ્ય
ન ખાવા જેવું કે ન ખાઈ શકાય તેવું	અખાજ / અખાદ્ય
કુસ્તી કરવા માટે બનાવેલી જગા	અખાડો
બાવાઓ રહેતા હોય એ જગા	અખાડો
જમીનની અંદર ગયેલો સમુદ્રનો ફાંટો	અખાત
જેનું એક પણ સંતાન મરી ન ગયું હોય એવી સ્ત્રી	અખોવન
અગાઉથી ભવિષ્યનો વિચાર કરી શકનારી બુદ્ધિ	અગમબુદ્ધિ
જ્યાં ન જઈ શકાય એવું	અગમ્ય
મીઠું પકવવાની ક્યારી કે જમીન	અગર
પારસી લોકોનું ધર્મસ્થાન	અગિયારી
ગાઈ ન શકાય એવું	અગેય
પગ મૂકી શકાય નહીં એવું	અગોચર
ગ્રહણ કે સ્વીકાર ન કરવા યોગ્ય	અગ્રાહ્ય
ખસે નહિ એવું સ્થિર	અચર
ચિંતવી ન શકાય કે ચિંતવવું અયોગ્ય	અચિંત્ય
માત્ર સપાટીને અડકીને પસાર થઈ જતું	અદ્વડતું

ગળામાં પહેરવાનો સોના કે રૂપાનો દોરો	અછોડો
જોતાં નવાઈ ઊપજે એવું	અજબ
સાયવી રાખવા સોંપેલી વસ્તુ	થાપણ/અમાનત
ટચલી આંગળી પાસેની આંગળી	અનામિકા
નિવારી ન શકાય એવું	અનિવાર્ય
કાંઈ જોઈને તેમ કરવું તે	નકલ
એક પછી એક આવવું તે	ક્રમ / અનુક્રમ
ઊતરતા વર્ષાની સ્ત્રી સાથેનો વિવાહ	અનુલોભ
આગળની વસ્તુ સાથેનું જોડાણ કે તેમ આવતી વસ્તુ	અનુસંધાન
પદોનો પરસ્પર યોગ્ય સંબંધ કે જોડાણ	અન્વય
નહિ ગદ્ય કે નહિ પદ્ય એવું	અપદ્યાગદ્ય
માપી ન શકાય એવું	અપરિમેય
ટાળી ન શકાય એવું	અપરિહાર્ય
સામાન્ય નિયમમાં બાધ કરવો તે /	
સામાન્ય નિયમ બહાર રાખવું	અપવાદ
જૈન તપસ્વીઓને રહેવાનું સ્થાન	અપાસરો/ ઉપાશ્રય
ભોજનને આરંભે અને અંતે આચમન કરવું તે	અપૂશણ
બોલી ન શકે એવું	અબોલ
શાસ્ત્રમાં જેને ખાવાનો નિષેધ છે એવું	અભક્ષ્ય
મનોભાવદર્શક હલનચલન કે મુદ્રા	અભિનય
સંકેત અનુસાર પ્રેમીઓનું મિલન	અભિસાર
આડખાલી કે વચ્ચે વિધન વિનાનું	નિષ્કંટક

કોઈ પણ તરફના ભય વિનાનું	નિર્ભય / અકુતોભય
મંગળ પ્રસંગે કોઈને વધાવવા વપરાતા અણીશુદ્ધ દાણા	અક્ષત
આળસુ કે વ્યસનીઓને માટે એકઠા મળવાની જગા	અડો
જેનો ભંગ નથી થયો એવું બ્રહ્મચર્ય	અખંડ બ્રહ્મચર્ય
ખોદ્યા વગર કુદરતી રીતે બનેલું જળાશય	અખાત
ઘરના ઉપલા માળે કરેલી છોબંધ ખુલ્લી જગા	અગાશી
જેમાં શરીર પર આછી ફોલ્લી નીકળતી હોય એવો રોગ	અછબડા
ચંદ્રની વધતી જતી કળાવાળું પખવાડિયું	અજવાળિયું / શુકલપક્ષ
જેને કોઈ સાથે દુશ્મનાવટ નથી એવું	અજાતશત્રુ
રોટલી વણવા માટે જોઈતો કોરો લોટ	અટામણ
દર આઠમે દિવસે પ્રગટ થતું પત્ર	અઠવાડિક
આઠ દિવસ ચાલતી એક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ	અઠાઈ
નામ જોડે મૂકવામાં આવતું ઉપનામ	અટક
આઠ આનાની કિંમતીનો ચલણી સિક્કો	અડધો
કહીએ કંઈ અને કરે કંઈ એવું	અડબંગ
ભય, ફિકર કે વિચાર રાખ્યા વિના કામ કરનારું	અવિચારી / બેફિકરું
પહેલી વાર સાસરે જતા વર સાથે જતો સાથીદાર	અણવર
વસ્તુનો ઝીણો, ભોંકાય એવો છેડો	અણી
પદાર્થના બધા જ ગુણધર્મો ધરાવનાર નાનામાં	અણુ /
નાનો એકમ	એટમ

ભળી જાય નહિ એવું માણસ	અતડું
પુષ્પાદિક સુગંધીદાર પદાર્થનો અર્ક	અત્તર
મીઠા કે મસાલામાં આથી રાખેલાં ફળ-મૂળ	અથાણું
બંને હાથને કોણીથી વાળી કરાતી એક મુદ્રા	અદબ
જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતા	અદ્વૈત
મુખ્ય કરીને સ્થાપ્યા હોય તે દેવ	અધિષ્ઠાતા
ટેકા વિના હવામાં લટકે એમ	અધ્ધર
અર્થ સમજવા અનુક્ત પદ અથવા પદનું ઉમેરણ	અધ્યાહાર
આહાર બંધ કરવો તે	ઉપવાસ / અનશન
અનાથોને પાળી-પોષી કેળવનાર સંસ્થા	અનાથાશ્રમ
સાયવી રાખવા સોંપેલું	અમાનત/થાપણ
કાંઈ જોઈને તેમ કરવું તે	અનુકરણ / નકલ
ઔષધિની સાથે લેવાતી મદદરૂપ વસ્તુ	અનુપાન
એક ભાષામાં કહેલી વસ્તુ બીજી ભાષામાં કહેવી તે	અનુવાદ
પાછળ પાછળ જવું કે ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવું	અનુસરણ
સ્વર પછી ઉચ્ચારાતો અનુનાસિક વર્ણ	અનુસ્વાર
રસોઈ અને જમવાની જગાને છાણમાટીથી લીંપવી તે	અબોટ
રિસાઈને અમુકની સાથે ન બોલવું તે	અબોલા
કોઈ પણ કામ સારુ નમ્રતાથી હકીકત કહી કરેલી વિનંતી	અરજ
પૃથ્વી પર ઊતરેલા દેવ કે ઈશ્વર	અવતાર
આયુષ્યના અમુક અમુક મુદતના ભાગ કે પેટા ભાગ	અવસ્થા
જેમાં ફેરફાર ન થાય તેવું	અવિકારી

વસ્તુનો સારો માઠો પ્રભાવ કે છાપ પડે તે	અસર
સાધી ન શકાય એવું	અસાધ્ય
જેનો ઈલાજ ન હોય તેવો (રોગ)	અસાધ્ય
શબને બાળતાં શેષ રહેતાં હાડકાં	અસ્થિ
ન અડકાય તેવું	અસ્પૃશ્ય
સ્પર્શ કરવો યોગ્ય ન હોય તેવું	અસ્પૃશ્ય
હાથીને હાંકવાનું કે કાબૂમાં રાખવાનું સાધન	અંકુશ
બે છેડે વળેલો ધાતુનો કડી જેવો સળિયો	અંકોડો / આંકડો
ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા આચરણના નિયમો	આચાર
એક કંદ જેની સૂંઠ બને છે	આદુ
આમંત્રણ આપવા માટે મોકલેલી પત્રિકા	આમંત્રણપત્રિકા
દેવની મૂર્તિ સમક્ષ દીવો ઉતારવો તે	આરતી
પધારો એમ કહેવું તે	આવકાર/સ્વાગત
દ્વિશાઓ ધૂળથી છવાઈ જાય એવું સખત વાવાઝોડું	આંધી
આંખોમાંથી દુઃખ કે હર્ષ વખતે ટપકતાં ટીપાં	આંસુ
બાંધકામ ઈત્યાદિની યોજના કરનાર નિષ્ણાત	ઈજનેર
ઠરાવેલી શરત પ્રમાણે કોઈ હક્કનો એકહથ્થુ ભોગવટો	ઈજારો
યોગ્યતાની કદરમાં મળતી ભેટ	ઈનામ
સફાઈ અથવા કડકપણું લાવવા માટે ધોયેલાં કપડાં પર	
ફેરવવાનું એક સાધન	ઈસ્ત્રી
ઘર ઈત્યાદિ ચણવામાં વપરાતું માટીનું ચોસલું	ઈંટ
ચોક્કસ સમય પછી પાછું આપવાની શરતે આપેલું/લીધેલું	ઉછીનું

નજર ચુકવી પારકી વસ્તુ ઉઠાવનારું	ઉઠાવગીર
ભૂતપ્રેતની અસર કાઢવા માટે માથેથી ઉતારેલું હોય તે	ઉતાર
કશામાંથી ઉતારેલું લખાણ	ઉતારો
પૈસા આપ્યા વિના / નામે લખાવીને	ઉધાર
સારું કરવા ઉપાય, સારવાર, ઓસડવેસડ ઈ. કરવાં તે	ઉપચાર
મૂકેલાં નાણાંમાંથી પાછું લેવું તે	ઉપાડ
ગયેલો મંદવાડ પાછો આવે તે	ઉથલો
ભાવતાલ કે વજન કર્યા વિના એમનું એમ આપેલું	ઉઘડ
ગણતરી વગેરે હેતુઓ માટે એક અને આખી પૂર્ણ માનેલી	
વસ્તુ અથવા સમૂહ	એકમ / યુનિટ
દર ત્રીજે દિવસે આવતું	એકાંતર
એક એક દહાડાને આંતરે આવતો તાવ	એકાંતરિયો
ગ્રહનો આકાશમાં ફરવાનો માર્ગ	કક્ષા
ઘટતી કિંમત કરવી તે	કદર
શબને ઓઢાડવાનું લૂગડું	કફન
લાકડાં વહેરવાનું એક ઓજાર	કરવત
તિથિ નક્કી કર્યા વિના આવનાર	અતિથિ
દેખાતું બંધ થઈ જવું તે	અદૃશ્ય
જેની આરપાર જોઈ ન શકાય તેવું	અપારદર્શક
પહેલાં કદી ન બન્યું હોય તેવું	અભૂતપૂર્વ
કિંમત ન કરી શકાય એવું	અમૂલ્ય
આ લોકમાં મળે નહિ તેવું	અલૌકિક

જેનો નાશ ન થાય એવું	અવિનાશી
કદી પણ ન બની શકે તેવું	અશક્ય / અસંભવિત
આવક તથા ખર્ચનો અડસટ્ટો	અંદાજપત્ર
પોતાના હાથે લખાયેલું પોતાનું વૃત્તાંત	આત્મકથા
સ્વાર્થ સાધવા ભક્તિનો ઢોંગ કરનાર	બગભગત
આંખ આગળ ખડું થઈ જાય તેવું	આબેહૂબ
જોઈએ તે કરતાં વધુ ખર્ચ કરનાર	ઉડાઉ
આકાશ અને પૃથ્વી જ્યાં મળતાં દેખાય છે તે રેખા	ક્ષિતિજ
આવેલી તકનો ઉપયોગ કરી સ્વાર્થ સાધનાર	તકસાધુ
એક જ સમયમાં થઈ ગયેલું	સમકાલીન
સરકાર તરફથી ખેતી માટે આપવામાં આવતાં નાણાં	તગાવી
કોઈની પણ મદદ ન લે તે	સ્વાશ્રયી / સ્વાવલંબી
જેના પર તહોમત મૂકાયું હોય તે	આરોપી / પ્રતિવાદી
ઝઘડાની પતાવટ માટે બંને પક્ષે સ્વીકારેલ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિ	લવાદ
લાગતા-વળગતાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરાતો પત્ર	પરિપત્ર
સમજ્યા વગરની ખોટી આસ્થા હોવી તે	અંધશ્રદ્ધા
સારા નરસાને પારખનારી શક્તિ	વિવેકબુદ્ધિ
સો વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	શતાબ્દી- મહોત્સવ
તાકીદની સખત ઉઘરાણી	તકાજો

પચીસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	૨૪તમહોત્સવ
પચાસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	સુવર્ણમહોત્સવ
ભવિષ્યની આગાહી કરનાર વાણી	ભવિષ્યવાણી
મૂલ્ય આપ્યા વિના જોવા લીધેલો માલ	જાંગડ
ધર્મ કે દેશને ખાતર પોતાનું બલિદાન દેનાર	શહીદ

भवतीष्टं सत्क्रिययाडनिष्टं तद्वि परीतया ।

शस्त्रतः सदसजडात्वा त्यक्त्वाडसत्यमाचरेत ॥

શુભ અર્થાત્ પુણ્ય કાર્યોથી ઉત્તમ ફળ મળે છે. ધારેલું સિદ્ધ થાય છે.
અશુભ અર્થાત્ પાપ કાર્યોથી અનિષ્ટ ફળ મળે છે. ન ધાર્યું હોય તેવું
બૂરું ફળ મળે છે. માટે વિદ્યા સંપાદન દ્વારા શુભ-અશુભ કર્મો વિશે
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી હંમેશા પાપ- કર્મોનો ત્યાગ કરવો.

પ્રકરણ - ૯

વિરામચિહ્નો

બોલતી કે લખતી વખતે ક્યાં ક્યાં અટકવું કે વિરામ લેવો તે દર્શાવતાં ખાસ ચિહ્નોને વિરામચિહ્નો કહે છે.

જોકે વિરામચિહ્નો માત્ર વિરામ દર્શાવી અટકી જતાં નથી. એ ક્યારેક કથયિતત્યનો મર્મ બદલવામાં પણ કારણભૂત બને છે. જેમ કે,

અહીં ગંદકી કરવી નહીં, કરનારને સજા થશે.

અહીં ગંદકી કરવી, નહીં કરનારને સજા થશે.

ચોરી કરવી નહીં, કરનારને સજા થશે.

ચોરી કરવી, નહીં કરનારને સજા થશે.

વિરામચિહ્નોનો બહુ જ સાવધાનીપૂર્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જ કથનના યથાર્થ મર્મને પકડી શકાય. એટલે તો પ્રા. મોહનભાઈ પટેલે કહ્યું છે કે, 'વિરામચિહ્નો અતંત્ર રીતે પ્રયોજવાં તે કરતાં તો વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ જ ન કરવો એ વધારે સારું છે', જો કે હમણાં હમણાં એક વલણ વિકસ્યું જણાય છે કે, વિરામચિહ્નો શક્ય એટલાં ઓછા વાપરવાં. જોકે તેનો અર્થ એવો નથી કે વિરામચિહ્નોનું મહત્ત્વ ઘટ્યું છે.

વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ લેખક અને વાચકને મદદરૂપ થવા માટે છે. લખનારના કથયિતવ્યને યથાતથ પામવા વિરામચિહ્નો યોગ્ય સ્થાને વપરાયાં હોય એ ખૂબ જ જરૂરી છે.

અભિવ્યક્તિની ચોકસાઈ માટે લેખનમાં પરિચ્છેદનું વાક્યોમાં; વાક્યનું પેટાવાક્યોમાં અને પેટાવાક્યોનું પદોમાં વિભાજન થયેલું જોઈ શકાય છે.

વિરામચિહ્નોનો પ્રયોગ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરી શકાતો નથી. પ્રયોગમાં નાની શી અતંત્રતા ઘણો મોટો અનર્થ કરી બેસે છે.

વિરામચિહ્નોના વિવિધ ઉપયોગો અને એના સારરૂપ કેટલાક નિયમો અહીં આપ્યા છે. એનો અભ્યાસ કરી વિરામચિહ્નો વિવેકપુર:સર વાપરવા અનુરોધ છે.

લેખનમાં વપરાતાં વિરામચિહ્નો-જે ખરેખરાં વિરામચિહ્નો છે તે તો માત્ર છ જ છે : (૧) પૂર્ણવિરામ (.) (૨) પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?) (૩) ઉદ્ગારચિહ્ન (!) (૪) અલ્પવિરામ (,) (૫) અર્ધવિરામ (;) (૬) ગુરુવિરામ (:)

આ છ વિરામચિહ્નો ઉપરાંત નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના બીજા કેટલાક ચિહ્નો પણ લેખનમાં પ્રસંગોપાત્ત પ્રયોજાતાં જોવા મળે છે : (૧) લઘુરેખા (-) (૨) ગુરુરેખા (-) (૩) અવતરણચિહ્ન ('-') (૪) કૌંસ () (૫) વર્ણલોપચિહ્ન (') (૬) ત્રણ ટપકાં કે ખંડવાક્ય-ચિહ્ન (...)

વિરામચિહ્નોના બે વર્ગો જોતાં એક વાતની ખાતરી થશે કે, વિરામચિહ્નોનો સંબંધ માત્ર 'વિરામ' સાથે નથી, પણ એમનો ક્યાંક ઉચિત ઉપયોગ થવો જરૂરી હોઈ એમનો પણ વિરામચિહ્નોમાં સમાવેશ થયો છે. અન્ય ચિહ્નોનો પણ કશોક અર્થસંકેત હોય છે. એટલે એનો વિનિયોગ પણ ઈચ્છાનુસાર ન જ થઈ શકે. એવા ચિહ્નો કોઈ શૈલી વિશેષને ઘાટ આપવા માટે પ્રયોજાતાં હોય છે.

ગુજરાતીમાં 'વિરામચિહ્નો' અને અન્ય 'સંકેતચિહ્નો' જે રીતે પ્રયોજાય છે એને અહીં ઉદાહરણ સાથે દર્શાવવાનો ઉપક્રમ છે.

(૧) પૂર્ણવિરામ (.) :

(ક) એક વિચાર કે હકીકતનું નિવેદન પૂર્ણ થતું હોય તેવાં વાક્યો (સાદા વાક્યો) ને અંતે પૂર્ણવિરામ વપરાય છે. જેમ કે,

(૧) અકબર મહાન બાદશાહ હતો.

(૨) તાજમહેલ શહેનશાહે બંધાવ્યો છે.

(૩) એ બનાવનું શબ્દો દ્વારા વર્ણન કરવું અઘરું છે.

(૪) સંપ ત્યાં જંપ.

(૫) બાવાને જોઈ બાળક ગભરાઈ ગયું.

(ખ) બે કે તેથી વધુ સાદાં વાક્યો મિશ્રવાક્ય કે સંયુક્તવાક્ય તરીકે જોડાતાં હોય ત્યારે છેક છેલ્લા વાક્યને અંતે જ પૂર્ણવિરામ આવે.

(૧) એ ક્યાં જવાનો છે એની મને જાણ નથી.

(૨) આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિક છે એ માન્યતા ખોટી ઠરી ચૂકી છે.

(૩) જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની.

(ગ) સંક્ષેપાક્ષરોને અંતે પૂર્ણવિરામનું ચિહ્ન મુકાય છે.

ક. દ. ડા. ; ર. મ. નીલકંઠ. ; ચો. મી. ; એ. એમ. ટી. એસ.,

ઈ. સ. પૂ.; કિ. ગ્રા.; ગુ. રા. ખા. ગ્રા. બો.; મું. રા. સે. નિ..

(ઘ) જે સંકેતો-આંકિક (આક્ષરિક) હોય એમને કૌંસમાં ન દર્શાવીએ ત્યારે એમની પછી પૂર્ણવિરામ મુકાય છે.

૧., ૨., ૩., ક., ખ., ગ. વગેરે.

સામાન્ય રીતે આમ પ્રચાર છે, છતાં હવે આંકિક કે આક્ષરિક સંકેતો પછી કોઈ ચિહ્ન ન મૂકવાનું વલણ પણ દેખાય છે;

૧ વિશેષણ / ૨ ક્રિયાપદ / ૩ નામયોગી / ; ૪ વાક્ય / ૫ કૃદંત વગેરે

પહેલાં, ગ્રંથનાં પ્રકરણનાં મથાળાં વગેરેને અંતે પૂર્ણવિરામનું ચિહ્ન મુકાતું પણ એ અનુચિત હતું. જેમ કે,

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા.

ભૂમિકા. / પ્રસ્તાવના. / ઉપોદ્ઘાત.

પૂર્ણવિરામ સામાન્ય રીતે વાક્યાંતે જ આવે છે.

૨. પ્રશ્નાર્થચિહ્ન (?):

(ક) જે વાક્યમાં પ્રશ્નનો કે કોઈ પૃચ્છાનો ભાવ હોય ત્યારે, એવાં વાક્યોને અંતે હંમેશા પ્રશ્નાર્થચિહ્ન જ મુકાય.

- (૧) તમે અત્યારે ક્યાંથી આવ્યા ?
- (૨) તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?
- (૩) કોણ - કોણ જમવા આવવાનાં છે ?
- (૪) આ કામ કોને સોંપીશું ?
- (૫) આપણે અમેરિકા જઈ શકીશું ખરાં ?

(ખ) ઉપવાક્યો રૂપે આવતાં પ્રશ્નાર્થક વાક્યોને અંતે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવતું નથી. મુખ્ય વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય તો છેક અંતે જ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવે.

- (૧) [શિક્ષકે શું પૂછ્યું] તે મને સંભળાયું નહીં.
- (૨) [એ ક્યારે આવશે] એની મને ખબર નથી.
- (૩) [એ ક્યાં જવાનો છે] તેની મને ખબર નથી.
- (૧) મને કેમ ખબર પડે કે તમારે સ્કુટર જોઈએ છે ?
- (૨) તમે બધા વહેલા કેમ નથી આવતા એમ શિક્ષકે પૂછ્યું.
- (૩) હું કેમ આવ્યો તે તું જાણતો નથી ?

(ગ) અસ્પષ્ટ જણાતા કે ખોટા લાગતા શબ્દની બાજુમાં કૌંસમાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય છે.

- (૧) બધા જ તત્ત્વજ્ઞાન (?) સમજી શકતા હશે ?
- (૨) કેટલાકમાં (?) સ્વાભાવિક બુદ્ધિ થોડી હોય છે.

૩. ઉદ્ગારચિહ્ન (!):

જે વાક્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી-ભય, દુઃખ, શોક હર્ષ, તિરસ્કાર, આનંદ, આશ્ચર્ય વગેરેનો ઉદ્ગાર હોય તેવાં વાક્યોને અંતે આ ચિહ્ન મુકાય છે :

૧. ધન્ય છે એની બહાદુરીને !
૨. કેવો રૂપાળો મોર !
૩. સાબરમતી, કેટલી ગંદી નદી !
૪. અંતે તેં આવું જ કર્યું !

કેટલીક વાર ઉદ્ગારવાચકો જ વાક્ય તરીકે આવતાં હોય ત્યાં એમને અંતે પણ આ ચિહ્ન મુકાય છે.

ફટ ભૂંડા !, અધધધ !, વાહવાહ !, શાબાશ !, હાશ !

આવાં ઉદ્ગારવાચકો પછી કોઈ વિધાન હોય તો અંતે ઉદ્ગારચિહ્ન આવે જ.

૧. અરેરે, બિચારાનું આવી બન્યું !
૨. શાબાશ ! બહુ સરસ કામ કર્યું !
૩. હાશ ! હવે નિરાંત થઈ !

ઉત્પેક્ષાનો અર્થ વ્યક્ત થતો હોય ત્યારે પણ આ ચિહ્નનો પ્રયોગ થતો હોય છે :

૧. જાણે છાતી પર હથોડા ટિપાતા ન હોય !
૨. હૈયું જાણે હિમાલય !
૩. જાણે સામે સ્વંય કાળ ઊભો ન હોય !

૪. અલ્પવિરામ (,) :

કોઈ પણ વિરામચિહ્નનો અત્યંત વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો પડતો હોય તો તે છે અલ્પવિરામ.

(ક) આ ચિહ્ન ક્યારેય વાક્યાંતે આવતું નથી. આ ચિહ્ન વાક્યના અંશો પદ, પદસમૂહ કે ઉપવાક્યનું વિભાજન કરે છે.

- (૧) ગંગા, ગોદાવરી, કાવેરી, બ્રહ્મપુત્રા, નર્મદા આદિ ભારતની નદીઓ છે.

(૨) ‘પોસ્ટઓફિસ’, ‘જુમો ભિસ્તી’, ભૈયાદાદા એ ધૂમકેતુની ખૂબ જ જાણીતી વાર્તાઓ છે.

(૩) શૈક્ષણિક દષ્ટિએ, સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ, રાજકીય દષ્ટિએ કે સામાજિક દષ્ટિએ આજનું વાતાવરણ ખૂબ જ ક્ષુબ્ધ છે.

વાક્યમાં ‘અને’, ‘આદિ’, ‘વગેરે’, ‘તથા’, ‘તેમજ’, પદો પૂર્વે આવેલા પદને અંતે અલ્પવિરામ નથી આવતું.

(ખ) અવતરણ પૂર્વેની ઉક્તિ પછી અલ્પવિરામ મુકાય.

કહેવાય છે, ‘સંપ ત્યાં જંપ’.

તે કહે, ‘સિનેમા જોવા જઈશું ?’

ચંદ્રકાન્ત કહે, ‘શેઠજી, તમારા કુટુંબનો દીવો હોલવાઈ ગયો !’

(ગ) સંબોધનવાચક શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મૂકવામાં આવે છે.

છોકરા, આમ આવ.

બેટા, સાચવીને જજે.

બેન, ભગવાન તમારું ભલું કરે.

એય, સાંભળે છે કે નહીં ?

(ઘ) ‘હા’, ‘ના’, ‘જી’, ‘ભલે’, ‘કાં’, ‘કેમ’, જેવા શબ્દો વાક્યારંભે હોય ત્યારે એ શબ્દો પછી અલ્પવિરામ જ આવે.

૧. હા, હું જરૂર આવીશ.

૨. ના, એ કામ હું નહીં કરું.

૩. કેમ, કાલે આવશો ને ?

૪. જી, જરૂર આવીશ.

(ચ) સંયોજક ‘કે’ ની પહેલાં કેટલીક વાર અલ્પવિરામ મુકાય છે :

૧. મેં એને કહ્યું કે, તારે જવાની જરૂર નથી.

૨. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે, એણે તો ઘર બદલ્યું છે.

અહીં ‘કે’ પછી અલ્પવિરામ ન મૂકીએ તો પણ ચાલે. જેમ કે,
લેખક એક પાત્ર પાસે કહેવડાવે છે કે મારો ધણી કોણ છે એ જ પ્રશ્ન મારે માટે અગત્યનો છે.

‘પણ’, ‘પરંતુ’, ‘કિંતુ’, ‘કેમકે’ ‘છતાં’, ‘કારણ કે’ જેવા સંયોજકો પૂર્વે અલ્પવિરામ જરૂરી બને છે. જેમ કે,

૧. મેં એને બોલાવ્યો, પણ એ આવ્યો જ નહીં.
૨. હું ત્યાં આવવા ઈચ્છું છું, પરંતુ આવી શકીશ નહીં.
૩. કહ્યું, છતાં માનતો નથી.
૪. એ ઓફિસ આવતો નથી, કેમકે/કારણ કે એ માંદો છે.

(૫) અર્ધવિરામ (;) :

(ક) વાક્યમાં સંયોજકનો ઉપયોગ કર્યા વગર ઘણાં વાક્યો જોડાયાં હોય ત્યારે એમનું વિભાજન કરતાં અર્ધવિરામનો ઉપયોગ થાય છે.

(૧) પોલીસ આવી; ટોળું વિખરાઈ ગયું; ફરી વ્યવસ્થા સ્થપાઈ ગઈ.

(૨) પ્રશ્નપત્ર જોઈ વિદ્યાર્થીઓ મૂંઝાયા; એમને કાંઈ સૂઝ પડી નહીં; ઉત્તરપત્રો મૂકી દઈને ચાલતી પકડી.

(ખ) એક જ પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરતાં ઘણાં વાક્યો જોડાતાં હોય ત્યારે એમનું વિભાજન દર્શાવવા અર્ધવિરામ મુકાય છે ; જેમ કે,

માણસો દોડાદોડ કરતા હતા; સામાન અહીંતહીં મૂકતા હતા; છોકરા રડતાં હતાં; કૂતરાં ભસતાં હતાં; નોકરો ગાળાગાળી કરતાં હતાં; ગાડીવાળો નિરાંતે ઊંઘતો હતો અને કેટલાક માણસો અંદરોઅંદર લડતા હતા.

(૬) ગુરુવિરામ (:) :

આને કેટલાક ‘મહાવિરામ’ પણ કહે છે. હમણાં હમણાં લેખનમાં આ ચિહ્ન વ્યાપક બન્યું હોવાનું જણાય છે. ગુરુ એટલે મોટો વિરામ, પૂર્ણવિરામ તો નહીં જ.

(ક) મુખ્ય વાક્ય પછી આવતા પેટા-વાક્યને જોડતું કોઈ સંયોજક ન વપરાતું હોય ત્યારે મુખ્ય વાક્યના ક્રિયાપદ પછી ગુરુવિરામ મુકાય છે.

- (૧) એણે છત્રીવાળાને કહ્યું : આ છત્રી રિપેર થઈ શકશે ?
- (૨) મેં જાણ્યું : મારાં લખાણો એને ગમતાં નથી.
- (૩) કહેવત છે : ન બોલ્યામાં નવ ગુણ.
- (૪) કહ્યું છે : બોલે એનાં બોર વેચાય.

(ખ) મુખ્ય હકીકતનું વિધાન થયા પછી સમર્થન માટે કહેવાતા શબ્દો કે વાક્ય પૂર્વે ગુરુવિરામ આવે છે.

- (૧) વ્રતો પાંચ છે : સત્ય, અહિંસા, અચોર્ય અને બ્રહ્મચર્ય.
- (૨) વર્ણ ચાર છે : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર.
- (૩) એણે કહ્યું : હું ત્યાં ક્યારેય આવીશ નહીં.

આથી ઊલટું હોય તોપણ વચ્ચે ગુરુવિરામ આવે જ.

- (૧) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ : એ ચાર વેદો છે.
- (૨) કોઈએ લોભ કરવો નહિ : લોભ પાપનું મૂળ છે.
- (૩) ભાષા સજ્જતા : આજના વક્તવ્યનો વિષય છે.
- (૪) આજના વક્તવ્યનો વિષય છે : આજની રંગભૂમિ

પ્રકીર્ણ ચિહ્નો કે વિરામચિહ્નેતર ચિહ્નો :

અગાઉ દર્શાવ્યા એ છ વિરામચિહ્નો ઉપરાંત બીજા કેટલાક ચિહ્નો લેખનમાં પ્રસંગોપાત્ત યોજાતા હોય છે, આવા ચિહ્નો છે :

(૧) લઘુરેખા (-) વિગ્રહ ચિહ્ન

(ક) સામાસિક શબ્દોમાં જ્યાં બે ઘટકો જુદાં દર્શાવવાની જરૂર જણાય ત્યાં લઘુરેખા (-) વપરાય છે :

કરમ-ધરમ, સેવક-મંડળ, સેવ-કમંડળ, શી-શી, બાપ-દાદા,

અધમ-ઉદારણ, પતિત- પાવન, ઉત્પેક્ષા - આશ્ચર્ય, વિરામ-ચિહ્નો

(ખ) છપાઈમાં લીટીને છેડે કોઈ શબ્દને તોડવો પડે એમ હોય તો એના વિભાગો પાડી લઘુરેખા કરી બાકીનો અંશ નવી લીટીમાં લખાય છે, જેમ કે,

અમદા-	મુંબઈ-	નવીનતા-
વાદ	વાસીઓ	વાળું

(૨) ગુરુરેખા (-)

વાક્યમાં ક્યાંક વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર કોઈક ઉમેરણ કરવાનું હોય ત્યારે એ ઉમેરણની પૂર્વે ગુરુરેખા દોરવામાં આવે છે.

(૧) આજે તમારા મહેમાન - મુંબઈથી આવનારા ----- આવશે નહીં.

(૨) હું કહેતો હતો - કહેતાં ભૂલી ગયો કે - તમે ત્યાં આવવાના છો ?

(ખ) કોઈ હકીકતની પ્રસ્તાવના કરતાં

(૧) આજે શિક્ષણમાં પ્રભાવ છે - રાજકારણનો.

(૨) મને ખાવાં ગમે - દાળભાત અને લાડુશાક.

(૩) ન્હાનાલાલે ગાયું છે કે -

(૩) અવતરણ ચિહ્ન ('....')

કોઈ ઉક્તિને બંને બાજુથી આવરી લેવા આનો ઉપયોગ થતો હોય છે.

(૧) 'સરસ્વતી ચંદ્ર', 'માનવીની ભવાઈ' 'અનુસ્વાર અને અનુનાસિકો'

(૨) 'વાવે તેવું લણે'.

(૩) 'બોલે એનાં બોર વેચાય'.

કોઈ વિશે એના વિષયમાં જે કંઈ કહેવામાં આવે તેને પણ અવતરણમાં મૂકવામાં આવે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ‘ગોવર્ધનરામની નવલકથા’ કોણે વાંચી છે ?

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ‘પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય’ કહ્યું છે.

(૪) કૌંસ ()

(ક) વાક્યમાં કોઈ વાર કાંઈ સ્પષ્ટતા કરવાની હોય ત્યારે આ ચિહ્નનો પ્રયોગ થાય છે.

ગોવર્ધનરામની એ કથા (સરસ્વતીચંદ્ર)

કાવ્યમાં વપરાયેલા આ શબ્દ (કર્મ)ની પણ સમજ નથી.

(ખ) અંકો કે આક્ષરિક સંકેતોને પૂર્ણવિરામના ચિહ્ન વગર વાપરવા હોય તો એમનું આવરણ કરવા કૌંસ વપરાય છે;

(૧), (૨), (૩), (ક), (ખ), (ગ), (A), (b), (c) વગેરે.

(ગ) નાટકમાં અભિનયની સૂચના માટે કશુંક સૂચવવાનું હોય ત્યારે એવું સૂચન કૌંસમાં મુકાય છે.

ભીમ (અર્જુન તરફ પીઠ કરી) કહે છે :

રામે (હસીને) કહ્યું.

(૫) વર્ણલોપ ચિહ્ન

(ક) લેખનમાં શબ્દમાંના કોઈ અક્ષરનો લોપ દર્શાવવા.

(૧) એ ગઈ કાલે જ મળ્યો’તો.

(૨) મા’રાજ, આ માટે શું જોઈશે ?

(૩) ઊંચક્યો’તો પહાડને

(૪) ન’તું જોઈતું તોપણ...

(ખ) સાલવારીનાં બધાં જ વર્ષ ન દર્શાવવા કેટલાક અધ્યાહાર રખાતા અંકો માટે.

૨ - ૮ - '૩૫ ; ૧૭ - ૧૨ - '૮૮ વગેરે

(દ) ખંડ ચિહ્ન (ત્રણ ટપકાં...)

(ક) કોઈ કથન અધૂરું છે તે દર્શાવવા.

(૧) તમે તો ...

(૨) તેમને પૂછ્યા વિના તો હું ...

(ખ) કોઈ નામનો ઉલ્લેખ ટાળવા.

(૧) ... તો મારો દુશ્મન છે.

(૨) રમેશ અને ... તો ખાસ મિત્રો છે.

(ગ) અપશબ્દ જણાતાં એને ટાળવા.

(૧) સા ... ની વાત જ ન કરતા.

કાકપદ ચિહ્ન અને ફૂદડી (̂ અને *)

લેખનમાં રહી ગયેલું ઉમેરવા માટે ̂ આવું જે ચિહ્ન પ્રયોજાય છે તેનો આકાર કાગડાના પગ જેવો હોઈ એને કાકપદ ચિહ્ન કે ઘોડી કહે છે. જેમ કે,

પુષ્પકુંજો

વિગતો

એ ̂ બહુ સુંદર છે.

એવી કોઈ ̂ નથી દેખાતી.

કોઈ વસ્તુ તરફ વિશેષ ધ્યાન દોરવા કે કોઈનો સંદર્ભ આપવાનો થાય ત્યાં સંદર્ભસૂચક ચિહ્ન તરીકે ફૂદડી મુકાય છે.

આ કૃતિની પ્રકાશન સાલ * ના વર્ષની છે. * જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' અંક ... વર્ષ.

- આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે વિરામચિહ્નો પૈકી
- (૧) કેટલાંક હંમેશા વાક્યાંતે જ આવે છે ;
પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થચિહ્ન, ઉદ્ગારચિહ્ન
- (૨) ઉપરના સિવાયનાં અન્ય ચિહ્નો વાક્યાંતે આવતાં નથી.
- (૩) કેટલાંક ચિહ્નો સમાપનની કામગીરી કરે છે.
પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થચિહ્ન, ઉદ્ગારચિહ્ન જેવાં.
- (૪) કેટલાંક ચિહ્ન આવરણની કામગીરી કરે છે.
અવતરણ ચિહ્ન, કૌંસ જેવા.
- (૫) કેટલાંક વિભાજનની કામગીરી કરે છે.
અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, લઘુરેખા.
- (૬) કેટલાંક પ્રસ્તાવની કામગીરી કરે છે.
— ગુરુરેખા.

પ્રકરણ - ૯

વાક્યરચનામાં પદક્રમ

વાક્યમાં નામપદ ક્રિયાપદનું કામ કરતાં પદો જોડાય છે. વાક્યમાં માત્ર નામપદ અને ક્રિયાપદ જ હોય તો એમનો ક્રમ નિશ્ચિત છે. ગુજરાતીની વાક્યરચનાઓમાં નામપદ પહેલું આવે, ક્રિયાપદ એની પછી. નામપદમાં કર્તા-કર્મ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારની કામગીરી કરતાં પદો પણ હોય; એમ ક્રિયાપદમાં પણ ક્રિયાપદ સિવાયનાં પદો હોય. આમ, વાક્યમાં જ્યારે બે કરતાં વધારે પદો આવતાં હોય છે ત્યારે એમની અન્યોન્યની ઉપસ્થિતિનો ક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવો પડે છે.

વાક્યમાં ‘ક્યું પદ’, ‘ક્યાં આવે’ એના જે નિયમો કે વ્યવસ્થા હોય એને ‘પદક્રમ’ કહે છે. અર્થાત્ ‘કોણ પહેલું’, ‘કોણ પછી’ જેવી વ્યવસ્થા તે પદક્રમ. જગતની ભાષાઓ ઉપર નજર નાખીએ તો પદક્રમ અંગે વિવિધતા દેખાશે. ચીની-અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં પદક્રમ સુનિશ્ચિત છે. જે ભાષાઓમાં પદરચનાનું પ્રમાણ કે પદરચના માટેના પ્રત્યયો ઓછા હોય ત્યાં પદક્રમ નિયત જ હોય. વાક્યમાં પ્રવેશતાં પદોના ક્રમ ઉપરથી જ આપણને એ નામપદ છે કે ક્રિયાપદ છે તેની જાણ થાય છે. અંગ્રેજીમાં કર્તા પછી તરત જ ક્રિયાપદ આવે છે. ક્રિયાપદ પછી આવે તે કાં તો કર્મ હોય કે ક્રિયાવિશેષણ. કર્મ તરીકે આવતું પદ સંજ્ઞા જ હોય જેમ કે, I saw fire. અહીં saw ક્રિયાપદ પછી જે પદ (fire) આવ્યું તે કર્મ જ છે. હવે એમનો ક્રમ બદલી વાક્ય બનાવીએ. [you] Fire ! અહીં fire પદ કર્તા પછી તરત જ આવેલું હોઈ ક્રિયાપદ છે. આમ, જે ભાષાઓમાં પદરચનાનું પ્રમાણ નહિવત્ હોય એમને Analytic કે વિશ્લિષ્ટ ભાષાઓ કહે છે. આવી ભાષાઓમાં પદપ્રકારનો નિર્ણય વાક્યમાં એમના સ્થાન ઉપરથી જ

થાય. આવી ભાષાઓમાં પદોનું વર્ગીકરણ એમના વાક્યમાં સ્થાનને આધારે થાય છે.

કેટલીક ભાષાઓમાં પદક્રમનું મહત્ત્વ હોતું નથી. આવી ભાષાઓ મોટે ભાગે પ્રત્યાત્મક કે રૂપાખ્યાનાત્મક હોય છે. વાક્યમાંના બધાં જ પદો કોઈ ને કોઈ પ્રત્યય લેતાં હોવાથી એમના પદવર્ગો પ્રત્યયોથી નક્કી થાય છે, અર્થાત્ કર્તા-કર્મનો નિર્ણય કરવામાં પ્રત્યયો જ ઉપકારક નીવડે છે. આવી વાક્યરચનામાં પદોનો ક્રમ બદલીએ તોપણ અર્થને કશો જ બાધ આવતો નથી. નીચેનું સંસ્કૃત-વાક્ય જોતાં એની ખાતરી થશે.

વર્ષાકાલે આકાશે બહવઃ ઘનાનિ ભવન્તિ ।
 આકાશે વર્ષાકાલે બહવઃ ઘનાનિ ભવન્તિ ।
 બહવઃ ઘનાનિ ભવન્તિ વર્ષાકાલે આકાશે ।
 ઘનાનિ ભવન્તિ આકાશે બહવઃ વર્ષાકાલે ।
 ભવન્તિ વર્ષાકાલે ઘનાનિ બહવઃ આકાશે ।

જ્યાં માત્ર પ્રત્યયોને આધારે જ વાક્યઘટકના પદપ્રકારોનો નિર્ણય થઈ શકે તેવી ભાષાઓને શિલ્ષ કે Synthetic કહી છે.

હવે નીચેનાં બે ગુજરાતી વાક્યોમાં પદક્રમ જુઓ.

(૧) રમા ઉમા કરતાં નાની. (૨) ઉમા રમા કરતાં નાની.

પહેલા વાક્યમાં 'રમા' નાની છે, એવું સૂચવાય છે, તો બીજામાં 'ઉમા' નાની છે એવું સૂચવાય છે. આ વાક્યને સંસ્કૃતમાં દર્શાવીએ તો એમાં પદક્રમ બદલાશે તોપણ અર્થ નહિ બદલાય. રમાયા: ઉમા જ્યેષ્ઠા | ઉમા રમાયા: જ્યેષ્ઠા ।

હવે ગુજરાતીમાં વાક્યમાં પ્રત્યયવાળાં પદો હોય, તેનો ક્રમ જુઓ.

શેઠે નોકરને લાફો માર્યો ('શેઠ' કર્તા, 'નોકર' કર્મ)

નોકરને શેઠે લાફો માર્યો (સંબંધ બદલાતો નથી)

આ વાક્યોમાં કર્તા-કર્મનો નિર્ણય પ્રત્યયો દ્વારા થયો છે તેથી અર્થ બદલાતો નથી, ગુજરાતીની વાક્યરચનાઓમાં સામાન્ય ક્રમ આવો છે : કર્તા ® ગૌણ કર્મ ® મુખ્ય કર્મ ® ક્રિયાવિશેષણ ® ક્રિયાપદ

(૧) વાક્યમાં મોટે ભાગે ‘કર્તાપદ’ પહેલું હોય છે.

(૧) રામ લક્ષ્મણને સલાહ આપે છે. (કર્તા)

(૨) માળી બગીચામાં ઝાડને પાણી પાય છે.

(૨) વાક્યમાં ક્રિયાપદ સામાન્ય રીતે છેલ્લે જ આવે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘આપે છે’, ‘પાય છે’ જેવાં ક્રિયાપદ છેલ્લાં છે.

(૩) કર્મપદ કે કરણ, અધિકરણ આદિ સંબંધ દર્શાવતાં પદો હંમેશા કર્તાપદ અને ક્રિયાપદની વચ્ચે જ આવે છે.

[રાજાનો] માળી ડોલ વડે ઝાડને પાણી પાય છે.

‘ડોલ’ કરણવાચક, ઝાડ કર્મવાચક, પાણી (મુખ્યકર્મ)

માળી રોજ સવારે બગીચામાં ઝાડને પાણી પાય છે

કર્તા ક્રિયાવિશે. અધિકરણ કર્મો ક્રિયાપદ

(૪) કર્તા-કર્મ આદિ સંબંધો સિવાયના સંબંધો દર્શાવતાં પદોનો ક્રમ સામાન્ય રીતે નીચે મુજબ હોય.

(ક) વિશેષણ-વિશેષ્ય હંમેશા જોડે જ હોય. વિશેષણ હંમેશા વિશેષ્યની પૂર્વે જ આવે, એનો ક્રમ બદલાતાં અર્થ બદલાય જ. વાક્યમાં સૌથી મહત્ત્વનો ક્રમ હોય તો તે આ છે, વિશેષણ-વિશેષ્યનો ક્રમ સ્થાનથી નિયત જ હોય છે, વિશેષણનું સ્થાન બદલાતાં અર્થ બદલાય છે.

૧. અહીં ભેંસનું ચોખ્ખું ઘી મળશે

વિશેષણ/વિશેષ્ય

અહીં ચોખ્ખી ભેંસનું ઘી મળશે.

૨. ભજિયાંના સો વર્ષ જૂના વેપારી
વિશેષણ વિશેષ્ય
સો વર્ષ જૂના ભજિયાંના વેપારી
૩. મને સરસ વાર્તાઓની ચોપડી આપો.
વિશેષણ વિશેષ્ય
મને વાર્તાઓની સરસ ચોપડી આપો.
વિશે. વિશેષ્ય
૪. ગામમાં અનાજ વેચતો એક ફેરિયો દેખાયો.
વિ. વિશેષ્ય

ગામમાં એક અનાજ વેચતો... (એક અનાજ અસ્વીકૃત)

(ખ) વિશેષણો હંમેશા જે પદ કર્તા-કર્મ-કરણ-નો વિશેષ દર્શાવતાં હોય એની જ પૂર્વે આવે.

રાજાનો ઘરડો માળી નગરના બાગમાં વહેલી પરોઢે નવાં રોપેલાં ઝાડને પિત્તળની ડોલ વડે ધીરજપૂર્વક પાણી પાય છે.

‘માળી’ કર્તા; ‘રાજાનો’ અને ‘ઘરડો’ કર્તાપદનાં વિશેષણો

‘બાગ’ અધિકરણ : ‘નગરનો’ અધિકરણપદનું વિશેષણ

‘પરોઢે’ અધિકરણ : ‘વહેલી’ અધિકરણપદનું વિશેષણ

ઝાડને કર્મપદ : ‘નવાં’, ‘રોપેલાં’ કર્મપદનાં વિશેષણો

‘ડોલ’ કરણપદ : ‘પિત્તળની’ કરણપદનું વિશેષણ

આ વાક્યમાં ‘ધીરજપૂર્વક’ રીતિવાચક હોઈ ક્રિયાપદ સાથે જોડાઈ એના વિશેષણનું કામ કરે છે, ક્રિયાપદનો વિશેષ બતાવતાં પદોને ક્રિયા વિશેષણ કહે છે.

(ગ) વિધેયરૂપે (વાક્યમાં નામપદ કે સંજ્ઞાને વિશે જે કહ્યું હોય તે) આવતાં વિશેષણાત્મક પદો વિશેષ્યની પછી જ આવે છે.

આ કડિયાનું કામ સારું છે. ('કામ') ના વિધેય તરીકે 'સારું' પદ મારી કોલેજ સવારની છે. (સવારની કોલેજ)નું વિધેયપદ.

(ઘ) વિશેષણો સંખ્યાવાચક, ગુણવાચક કે પ્રમાણવાચક હોય. એમાંથી કોઈ એક જ વિશેષણ હોય તો એ વિશેષ્યની પૂર્વે જ આવે.

(૧) મેં એક બેગ ખરીદી. (સંખ્યાવાચક)

(૨) મેં નાનકડી બેગ ખરીદી. (ગુણવાચક)

(૩) બરણીમાં ઘણું દૂધ છે. (પ્રમાણવાચક)

જો વાક્યમાં એક સાથે ત્રણેય વિશેષણો આવતાં હોય તો ? એમનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોય.

૧. મેં આજે જ આટલાં બધાં સુંદર પક્ષીઓ જોયાં.

'પક્ષીઓ' વિશેષ્ય

'સુંદર' ગુણવાચક વિશેષણ.

'આટલાં' પ્રમાણવાચક.

૨. મેં આજે ચામડાની, એક, નાનકડી બેગ ખરીદી.

ગુણવાચક (સંખ્યા) (ગુણવાચક) (વિશેષ્ય).

જો કે એમાં ક્રમપરિવર્તનને અવકાશ છે, જેમ કે,

કાયની બરણીમાં આટલું બધું ગરમ ઘી ન ભરાય.

કાયની બરણીમાં ગરમ ઘી આટલું બધું ન ભરાય.

પણ અહીં પદપરિવર્તનનો પણ અવકાશ છે.

પહેલા વાક્યમાં 'આટલું, બધું,' ગરમ, ના વિશેષણો છે.

પ. વાક્યમાં બીજો એક નોંધપાત્ર ક્રમ તે ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાપદનો છે :

(૧) રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ સામાન્ય રીતે ક્રિયાપદની 'તરત જ પૂર્વે' આવે છે.

વ્યાયામવીરો રોજ સવારે મેદાનમાં ઝડપથી દોડતા હોય છે.

રીતિ. ક્રિયાવિશેષણ

(૨) સ્થળવાચક અને સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણો રીતિવાચકનીય પૂર્વે આવે.

એ ઓફિસમાં યા પીતો નથી. (અન્ય પીણું પીએ છે.)

એ યા ઓફિસમાં પીતો નથી. (બહાર પીએ છે.)

આમ, ક્રિયાવિશેષણના સ્થાનફેરને અવકાશ છે. એનાથી અર્થછાયા બદલાતી દેખાય છે.

(૧) એ રોજ કોલેજ ચાલતો આવે છે (બીજી રીતે આવતો નથી.)

(સમય) (સ્થળ) (રીતિ)

એ કોલેજ રોજ ચાલતો આવે છે. (એકેય દિવસ વાહનમાં આવતો નથી.)

એ ચાલતો રોજ કોલેજ આવે છે. (એકે દિવસ પાડતો નથી.)

(૨) નોકર ઓફિસે સવારે ચાલતો આવે છે.

(બપોરે બીજી રીતે આવે છે.)

નોકર સવારે ઓફિસે ચાલતો આવે છે.

(બીજે વાહનમાં જાય છે.)

જો કે કર્તા-કર્મના ક્રમમાં બધા જ પ્રકારનો હેરફેર થઈ શકે છે ખરો. અલબત્ત, એમ કરવાથી ક્યાંક અર્થભાર બદલાતો જણાશે.

મેં તેને આ વાર્તા કહી હતી.
 તેને મેં આ વાર્તા કહી હતી.
 આ વાર્તા મેં તેને કહી હતી.
 આ વાર્તા તેને મેં કહી હતી.

૬. સંબોધનાત્મક પદ હોય તો એ કર્તાનીય પૂર્વે આવે છે :

દાદાજી, હું ઘેર જાઉં ?
 બેટા, (તું) સાચવીને જજે.
 પ્રભો, (તમે) મારા પર દયા કરો !

૭. ઉદ્ગારવાચકો વાક્યમાં પહેલાં કર્તાપૂર્વે આવે. (કર્તાપદ અધ્યાહાર પણ હોય)

શાબાશ ! (તેં) બહુ સરસ કામ કર્યું !
 વાહવાહ ! એ કેવું સરસ ગાય છે !

૮. નામયોગીઓ નામપદની તરત જ પાછળ આવે છે :

પેટ ખાતર વેઠ કરવી પડે. / ઘર પાછળ વાડામાં ફૂવો છે.

૯. અન્ય પ્રકારની કામગીરી કરતાં ઘટકોનો ક્રમ :

(ક) નિપાતો (ખ) પ્રશ્નાર્થક પદો (ગ) નિષેધવાચકો (ઝ) સંયોજકો.

‘જ’ નિપાત : વાક્યમાં જે પદનું મહત્ત્વ દર્શાવવું હોય તેની પછી જ આવે.

મને જ સફેદ ફૂલો બહુ ગમે. (મારા સિવાય બીજાને નહીં)
 મને સફેદ જ ફૂલો બહુ ગમે. (સફેદ સિવાયનાં ન ગમે)
 મને સફેદ ફૂલો જ બહુ ગમે. (બીજું ગમે તે રંગનું હોય તે ચાલે)
 મને સફેદ ફૂલો બહુ જ ગમે. (વધારે પડતાં ગમે)
 મને સફેદ ફૂલો બહુ ગમે જ. (ન ગમે એમ નહીં.)

‘પણ’ ભારસૂચક હોઈ ‘જ’ પ્રમાણે વર્તે.

હું પણ પાસ થયો. હું પાસ થયો પણ (સંયોજક)

‘ખરું’ એણે મને કહ્યું ખરું. (નિપાત) (ખાતરી દર્શાવે)

એણે ખરું કારણ કહ્યું નહીં (‘ખરું’ વિશેષણ વિશેષ્ય ‘કારણ’)

‘તો’ એ પાસ તો થયો. (નિપાત) (વિશેષ નહીં, પણ પાસ)

વાંચશો તો પાસ થશો (સંયોજક) (શરતવાચક)

હું તો જવાનો. (બીજું કોઈ જાય કે ન જાય)

એ સ્વમાની તો હતો. (બીજું કંઈ હોય કે ન હોય)

પ્રકરણ - ૧૦

ગુજરાતી વાક્યરચનામાં પદસંવાદ

વાક્યમાં એક કરતાં વધારે પદો આવે છે ત્યારે વાક્યમાંનું કયું પદ અન્ય કયા પદ સાથે સંબંધ રાખે છે તે પણ જાણવું જરૂરી છે. વાક્યમાં આવતાં કોઈ પણ બે પદો વચ્ચે લિંગ કે વચનની બાબતમાં મેળ કે એકવાક્યતા હોય છે. મેળના આવા નિયમો કે વ્યવસ્થાને ‘પદસંવાદ’ કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને ‘Agreement’ કહે છે.

ગુજરાતીની વાક્યરચનાઓમાં જ્યાં પદસંવાદનું તત્ત્વ કામ કરતું હોય ત્યાં, એક પદ અનુસાર બીજું પદ લિંગના પ્રત્યયો લે કે વચનના પ્રત્યયો લે. બીજી રીતે કહીએ તો ક્યાંક કર્તાનું જે લિંગ હોય તે ક્રિયાપદનું પણ હોય; ક્યાંક વિશેષ્યનું જે લિંગ હોય તે વિશેષણનું પણ હોય. વચનની બાબતમાં પણ આવો જ મેળ હોય.

ગુજરાતીની વાક્યરચનાઓમાં નીચેની બાબતે પદસંવાદનું તત્ત્વ કામ કરે છે.

(૧) કર્તા અને ક્રિયાપદ વચ્ચે લિંગ વચન-બાબતે મેળ હોય છે.

વાક્યમાં આવતા કર્તાનાં લિંગ અને વચન પ્રમાણે જ ક્રિયાપદ ચાલે છે. આવાં વાક્યોમાં કર્તાની પ્રધાનતા હોઈ ક્રિયાપદ કર્તા પ્રમાણે જ લિંગ અને વચનના પ્રત્યયો લે છે.

- (૧) છોકરો દોડ્યો. (પું.) છોકરી દોડી.
(સ્ત્રી) છોકરું દોડ્યું. (નપું.)
- (૨) છોકરા દોડ્યા (બ.વ.) છોકરીઓ દોડી. (બ.વ.)
છોકરાં દોડ્યાં. (બ.વ.)

પંખી ઊડ્યું. / નપું. / પંખીઓ ઊડ્યાં. (નપું. બ.વ.) / કૂતરો દોડતો હતો. (પું.એ.વ.)

કૂતરા દોડતા હતા (પું.બ.વ.) કૂતરું દોડતું હતું. (નપું. એ. વ.)
કૂતરાં દોડતાં હતાં (નપું. બ.વ.)

એક સસલું હતું. (નપું.એ.વ.) / એક કાચબો હતો. (પું.એ.વ.) /
એક ખિસકોલી હતી. (સ્ત્રી એ.વ.)

પદસંવાદ અવિકારી સંજ્ઞા-વિશેષણોનાં લિંગ-વચન જાણવામાં ઉપકારક નીવડે છે. અહીં સંજ્ઞાનું કે વિશેષણનું લિંગ કે વચન કાં તો વિશેષ્ય દ્વારા કે ક્રિયાપદ દ્વારા સૂચવાય છે.

‘ફૂલ તોડ્યું’, ‘તોડ્યું.’ ક્રિયાપદ ભૂતકાળ અને નપુંસકલિંગ એકવચનનું હોઈ ‘ફૂલ’ સંજ્ઞા એકવચન જ દર્શાવે છે; જ્યારે ‘ફૂલ તોડ્યાં’ - અહીં ક્રિયાપદ નપું. બ.વ.માં હોઈ ‘ફૂલ’ સંજ્ઞા બ.વ. દર્શાવે છે. સાથે લિંગ પણ દર્શાવે છે.

સફેદ, શુદ્ધ જેવાં વિશેષણો અવિકારી છે. એ વિશેષ્યનાં લિંગ-વચન પ્રમાણે જ પદસંવાદ દર્શાવે.

‘સફેદ ટોપી’ સફેદ સ્ત્રીલિંગ / ‘સફેદ કોટ’ સફેદ પુંલિંગ

(૨) કર્મ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે મેળ :

વાક્યમાં આવતાં ક્રિયાપદો કર્મ પ્રમાણે લિંગ કે વચનના પ્રત્યયો લે. જેમ કે,

મેં ગોળ ખાધો. / મેં કેરી ખાધી. / મેં કેળું ખાધું.

વાર્તા લખી. / પાઠ વાંચ્યો. / લેસન કર્યું.

ચણા ખાધા. / કેળાં ખાધાં / થાક ખાધો.

આ સંવાદ પણ અવિકારી સંજ્ઞાઓનાં લિંગ-વચન જાણવામાં ઉપકારક નીવડે છે. જેમ કે,

સૂતર કાંત્યું / પૂણી કાંતી / ઊન કાંત્યું. /

પત્ર લખ્યો. / પાઠ વાંચ્યો. / અર્થ કર્યો. / આંધણ મૂક્યું.

નીચે જેવી કેટલીક રચનાઓમાં સામાન્ય રીતે 'સંવાદ'ની બાબતમાં ભૂલો થતી જોવા મળશે. નીચેનાં વાક્ય યુગ્મો જુઓ :

(ક) મહેશ ભવાઈમાં સ્ત્રી બન્યો. / મહેશ ભવાઈમાં સ્ત્રી બની.

(ખ) રેખા નાટકમાં નોકર બન્યો. / રેખા નાટકમાં નોકર બની.

આ બંને વાક્યોમાંથી કયું વાક્ય સાચું એનો નિર્ણય કેમ કરવો ? નિર્ણય કરવો સહેલો છે.

અહીં ક્રિયાપદને 'કોણ' પૂછો અને જવાબરૂપે જે પદ મળે તે પદ મુજબ જ ક્રિયાપદ ચાલે. આ રચનાઓ કર્તાપ્રધાન છે, એમાં કર્તાની જ પ્રધાનતા હોઈ ક્રિયાપદ કર્તા પ્રમાણે જ હોય.

મહેશ.... બન્યો અને રેખા.... બની. એ દર્શાવતાં વાક્યો જ સાચાં.

(૩) વિશેષણ-વિશેષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ :

વાક્યમાં વિશેષણ તરીકે આવતાં પદો એના વિશેષ્યનાં લિંગ-વચન પ્રમાણે જ સંવાદ ધરાવે. વિશેષ્યનું જે લિંગ એ જ વિશેષણનું લિંગ હોય કે વિશેષ્યનું જે વચન તે જ વિશેષણનું વચન હોય. જેમ કે,

રાતું' વિ. / રાતો ઘોડો / રાતી ગાય / રાતું ફૂલ / રાતા મિનારા/ રાતાં કપડાં વગેરે.

કુદંતો વિશેષણોની કામગીરી કરે ત્યાં પણ આવો જ સંવાદ હોય.

દોડતો છોકરો / રડતી છોકરી / રમતું બાળક / ભસતાં કૂતરાં/ રખડતાં ઢોર.

એક છોકરો / બે છોકરા / એક સસલું / બે સસલાં
હાર્યો જુગારી / માગ્યા મેહ / લખેલો કાગળ / વાંચેલી વાર્તા/
કરેલું કામ.

નીચેનાં વિશેષણો એકવચન જ દર્શાવે એથી એની સાથે જોડાતી સંજ્ઞા પણ એકવચનમાં જ આવે.

હરેક માણસ આનો અમલ કરે તો... 'હરેક માણસો' ખોટું.

દરેક વિદ્યાર્થી લેસન કરીને આવે. દરેક વિદ્યાર્થીઓ ખોટું.

પ્રત્યેક કર્મચારી ધ્યાનમાં રાખે કે. પ્રત્યેક કર્મચારીઓ ખોટું.

'જે' અને 'તે' એ બે સંયોજકો વિશેષણની કામગીરી કરે ત્યારે એમનો સંબંધ વિશેષ્ય સાથે હોઈ, વિશેષ્ય પ્રમાણે જ 'તે' પદ આવે. એટલે કે જરૂર મુજબ 'તેને' કે 'તેમને' પદ આવે.

જે ઉમેદવાર (એકવચન) બેઠો છે તેને (એકવચન) અંદર મોકલો.

જે ઉમેદવારો (બહુવચન) બેઠા છે તેમને (બહુવચન) અંદર મોકલો.

વિશેષણ હમેશાં વિશેષ્યની પૂર્વે જ આવે. મુખ્ય અને ગૌણના સંબંધે જોડાતાં વાક્યોમાં, મુખ્ય વાક્યમાં વિશેષ્ય અધ્યાહાર રહી શકે છે અને ત્યાં ગૌણ વાક્યનો વિશેષ્ય મૂકી શકાય છે.

'ચોખ્ખું' : ભેંસનું **ચોખ્ખું ઘી**. (સ્વીકાર્ય) ચોખ્ખી ભેંસનું ઘી.

(અસ્વીકાર્ય)

ઘોળાં કબૂતરો / સારાં કેળાં / મોટાં માણસો

આમ છતાં, વાક્યમાં વિધેયપદ તરીકે આવતાં વિશેષણો વિશેષ્યની પછી આવે છે. જેમ કે,

કબૂતરો ઘોળાં છે / કેળાં મોટાં અને સારાં છે.

નિશાળ સવારની છે.

નીચેનો પદ સંવાદ ખોટો છે :

અડધી કલાક : 'કલાક' પુંલિંગ હોઈ વિશેષણ 'પુંલિંગમાં' હોય. 'અડધો કલાક' એમ જોઈએ.

શું વાત કરી : 'વાત' સ્ત્રીલિંગ માટે 'શું' સ્ત્રીલિંગમાં હોય. 'શી વાત કરી' એમ જોઈએ.

શું ઈલાજ / ઉપાય : 'શો ઈલાજ', 'શો ઉપાય' એમ જોઈએ.

ગુજરાતીમાં 'શું' સર્વનામ છે, છતાં એ સંજ્ઞાની પૂર્વે આવે ત્યારે વિશેષણની જ કામગીરી કરે છે અને વાક્યમાં 'વિશેષ્ય' સાથે જ સંવાદ ધરાવે છે.

શો ફાયદો / શા ફાયદા / શી કામગીરી / શું કામ / શો જવાબ
આ જ રીતે 'કશું' પણ સંવાદ ધરાવે.

કશી વાત કરી નથી. / કશું [જ] કામ થયું નહીં. / કશો જ જવાબ નથી.

(૪) ક્રિયાવિશેષણ-કર્તાનાં લિંગ-વચન લે.

વાક્યમાં આવતાં 'ક્રિયાવિશેષણ'ની જ કામગીરી કરતાં હોય ત્યારે એ કર્તાનાં લિંગ અને વચન મુજબ પદસંવાદ દર્શાવે છે.

મહેમાનો ગાડીમાં **ઊભા ઊભા** આવ્યા.

ઉમંગ સવારે વહેલો આવ્યો. **ઉમા છેલ્લી** આવી.

સિંહ સફાળો જાગ્યો. **સસલું ઓચિંતું** દોડયું.

છોકરો દોડતો આવ્યો. **છોકરી દોડતી** આવી.

નોકર મોડો આવ્યો / કામવાળી મોડી આવી / દૂધ મોડું આવ્યું. / બાળકો મોડાં જાગ્યાં.

(૫) કૃદંતો એ ક્રિયારૂપો છે, પણ એ ક્રિયાપદ તરીકે; ક્રિયાવિશેષણ તરીકે; કે વિશેષણ તરીકે પણ વપરાતાં હોય છે. એથી એમનો સંવાદ ઉપર દર્શાવેલી બાબતો પ્રમાણે જ હોય.

કૃદંતો ક્રિયાપદ તરીકે : સંવાદ ૧લા મુદ્દાનુસાર

કૃદંતો ક્રિયાવિશે. તરીકે : સંવાદ ૪થા મુદ્દાનુસાર

કૃદંતો વિશેષણ તરીકે : સંવાદ ૩જા મુદ્દાનુસાર

ઉદાહરણ : છોકરો દોડતો હતો / સસલાં દોડતાં હતાં (કૃદંતો ક્રિયાપદ તરીકે)

છોકરો દોડતો આવ્યો. / છોકરી દોડતી આવી (કૃદંતો ક્રિ. વિ. તરીકે)

ભસતો કૂતરો / ભસતા કૂતરા (કૃદંતો વિશે. તરીકે)

સંયોજકોથી જોડાતાં પદો અને પદસંવાદ

વાક્યમાં પ્રવેશતાં પદો પૈકી અમુક પદો વાક્યમાંનાં બીજાં અમુક પદો પ્રમાણે જ લિંગ-વચન દર્શાવે છે. એ બે પદો વચ્ચે લિંગની બાબતમાં કે વચનની બાબતમાં એકરૂપતા કે મેળ હોય છે. મેળના આવા નિયમોને પદસંવાદ કહે છે. પદસંવાદ દ્વારા વાક્યમાંનું કયું પદ અન્ય બીજા કયા પદ સાથે મેળ દર્શાવે છે તે જાણી શકાય છે. વાક્યમાં મેળના નિયમો કઈ-કઈ બાબતે અને કયાં-કયાં પ્રવર્તે છે એ અંગે વાક્યતંત્રમાં વિચારણા થઈ છે.

અહીં નામિક પદો સંયોજકથી જોડાય ત્યારે ક્રિયાપદ સાથે કે અન્ય કોઈ બાબતે કેવો સંવાદ દર્શાવે છે તે જાણવાનો ઉપક્રમ છે.

ગુજરાતી વાક્યરચનાઓમાં (૧) કર્તા-ક્રિયાપદ (૨) કર્મ-ક્રિયાપદ (૩) વિશેષણ-વિશેષ્ય (૪) કર્તા-ક્રિયા વિશેષણ વચ્ચે મેળ હોય છે. જેમ કે,

- (૧) છોકરો દોડ્યો. છોકરી દોડી. છોકરું દોડ્યું. છોકરા દોડ્યા.
છોકરાં દોડ્યાં. આ વાક્યોમાં કર્તાપદ ક્રિયાપદ સાથે લિંગ-
વચનની બાબતે મેળ ધરાવે છે.
- (૨) મેં કેળું ખાધું. કેરી ખાધી. ગોળ ખાધો. ચણા ખાધા. બોર
ખાધાં. અહીં કર્મ અને ક્રિયાપદની વચ્ચે મેળ છે.
- (૩) વિદ્યાર્થી મોડો આવ્યો. ગાડી મોડી આવી. દૂધ મોડું આવ્યું.
પત્રો મોડા આવ્યા. ફૂલો મોડાં આવ્યાં. આ બધાં વાક્યો
કર્તાનો ક્રિયાવિશેષણ સામેનો મેળ દર્શાવે છે.
- (૪) ધોળો ધોડો, ધોળી ગાય, ધોળું ફૂલ, ધોળા ડગલા, ધોળાં
બગલાં. આ પદ સમૂહો વિશેષણ-વિશેષ્ય વચ્ચે મેળ બતાવે છે.

ઉપરની રચનાઓમાં કર્તા-કર્મ-વિશેષ્ય આદિ એક-એક જ છે, પણ કેટલીક વાક્યરચનાઓ એવી પણ હોવાની કે એમાં કર્તાપદ તરીકે સામાસિક પદ હોય, કર્તા તરીકે બે સંજ્ઞાઓ અને એ કોઈ સંયોજકથી જોડાઈ હોય, એમ કર્મ તરીકે પણ બે કે બેથી વધારે પદો કોઈ સંયોજકથી જોડાયાં હોય ત્યારે એમની વચ્ચે સંવાદ કેવો હોય તે અહીં દર્શાવ્યું છે.

૧. કર્તા તરીકે સામાસિક પદ હોય, જેવાં કે,

રામલક્ષ્મણ, શિવપાર્વતી, ફળફૂલ.

(ક) આ સમાસોની બંને સંજ્ઞાઓ સમુચ્ચયનો અર્થ આપે છે એટલે ક્રિયાપદ સ્વાભાવિકપણે બહુવચનમાં જ હોય અને નીચે મુજબ સંવાદ દર્શાવે.

(ક) ‘રામલક્ષ્મણ’ સમાસની બંને સંજ્ઞાઓ પુલિંગની હોય તો તેની સાથે સંબંધિત ક્રિયાપદ પુલિંગ બહુવચનમાં જ હોય. જેમ કે, રામલક્ષ્મણ જતા હતા. નોકરચાકર જતા રહ્યા.

(ખ) ‘શિવપાર્વતી’ સમાસની સંજ્ઞાઓ જુદા જુદા લિંગની છે. ભિન્ન લિંગની સંજ્ઞાઓ હોય ત્યારે ક્રિયાપદ નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં જ આવે.

શિવપાર્વતી જતાં હતાં. રામસીતા વનમાં ગયાં.

(ગ) અહીં બંને સંજ્ઞાઓ નપુંસકલિંગની હોય તો ક્રિયાપદ નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં જ આવે. ફળફૂલ

આ વર્ષે ફળફૂલ સારાં આવ્યાં.

(ઘ) નીચેની રચનાઓ આવી રીતે પદસંવાદ ધરાવે છે :-

૧. શીરોપૂરી ખાધાં. ૨. કેરીપપૈયું બંને સારાં હતાં.

૩. ગોળચણા ખાધા. ૪. આદુહળદર ખાવાં જોઈએ.

કર્તા-કર્મ દર્શાવતાં પદો : સંયોજકથી જોડાય ત્યારે

(૧) ‘ને’, ‘અને’, ‘તથા’, ‘તેમજ’ આ ચાર સંયોજકો સમુચ્ચય-વાચક હોવાથી કર્તા-કર્મ બહુવચન દર્શાવે છે, એથી એમનો સંબંધ દર્શાવતું ક્રિયાપદ બહુવચનમાં જ આવે. પણ એમની વચ્ચે સંવાદ નીચે મુજબ હોય :

(ક) બંને પુલિંગની સંજ્ઞાઓ હોય ત્યારે ક્રિયાપદ પુલિંગ બહુવચનમાં જ આવે. જેમ કે,

રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં ગયા. (કર્તા-ક્રિયાપદનો સંવાદ)

મેં શીરો અને મગ ખાધા. (કર્મ-ક્રિયાપદનો સંવાદ)

(ખ) બંને સ્ત્રીલિંગની સંજ્ઞાઓ હોય ત્યારે ક્રિયાપદ સ્ત્રીલિંગ બહુવચનમાં હોય. જેમ કે,

માયા અને મમતા જતી હતી. / માનાર્થે : ‘જતાં-હતાં’ એ રૂપે પણ આવે.

પેન અને ચાવી જડ્યાં નહીં.

બીજી રચના પ્રમાણમાં વધુ વપરાય છે.

પેન અને ચાવી કયાં મૂક્યાં છે ?

પેન અને પેન્સિલ નથી જડતાં ?

મા અને દીકરી કયાં ચાલ્યાં ?

(ગ) બંને નપુંસકલિંગની સંજ્ઞાઓ હોય ત્યારે ક્રિયાપદ નપુંસકલિંગ બહુવચનમાં જ આવે. જેમ કે,

કૂતરું અને સસલું દોડતાં હતાં. (કર્તા-ક્રિયાપદનો સંવાદ)

મેં ચીકુ અને કેળું ખાધાં નહીં. (કર્મ-ક્રિયાપદનો સંવાદ)

(ઘ) બંને સંજ્ઞાઓ ભિન્ન ભિન્ન લિંગની હોય ત્યારે ક્રિયાપદ નપું. બ.વ.માં આવે છે.

મેં ઠરાવ અને યાદી વાંચ્યાં નથી.

ઊંટ અને ગાય દોડતાં હતાં.

શિવ અને પાર્વતી બેઠાં હતાં.

મેં શીરો અને પૂરી ખાધાં.

આવી જ રીતે ને, તથા તેમજ સંયોજકથી જોડાયેલી સંજ્ઞાઓ પણ ઉપરની રીતે જ પદસંવાદ ધરાવે છે.

૨. કર્તા-કર્મ દર્શાવતાં પદો નીચે જેવાં વિકલ્પવાચક સંયોજકથી જોડાય ત્યારે.

‘કે’, ‘અથવા’ ‘યા’, ‘અગર’ એ ચાર સંયોજકોથી જોડાતી સંજ્ઞાઓ નીચે મુજબ પદસંવાદ દર્શાવે છે :

સંયોજક વિકલ્પવાચક હોઈ ક્રિયાપદ સંયોજક પછીની સંજ્ઞા પ્રમાણે લિંગ- વચનના પ્રત્યયો લે.

મેં ઠરાવ કે યાદી વાંચી નથી.

મેં યાદી કે ઠરાવો વાંચ્યા નથી.

ખેતરમાં બકરું કે ઊંટ પેઠો નથી.

ખેતરમાં ઊંટ કે બકરું પેઠું નથી.

મેં ચપ્પુ કે પેન્સિલ લીધી નથી.

મેં ચાવી કે તાળું જોયું નથી.

૩. હરેક / દરેક / પ્રત્યેક / એકેએક

આ પદો વિશેષણની કામગીરી કરે છે અને એકવચન જ દર્શાવે છે પરિણામે વિશેષ્ય હમેશાં એકવચનમાં જ આવે છે.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પરીક્ષા આપે જ.

દરેક નાગરિકની એ ફરજ છે.

હરેક માણસે શરીર સાચવવું જોઈએ.

વર્ગના એકેએક વિદ્યાર્થીએ ફાળો આપ્યો.

૪. વિધેય તરીકે આવતાં વિશેષણો.

વિધેય તરીકે આવતા વિશેષણ સાથે કયા લિંગની અને કયું વચન દર્શાવતી સંજ્ઞા છે એ પદસંવાદ માટે નોંધપાત્ર છે.

(ક) વિધેયરૂપે આવતા વિશેષણ પૂર્વે સંજ્ઞા પુલ્લિંગની હોય અને એ જે વચન દર્શાવતી હોય એ રીતે જ વિધેયપદ લિંગ-વચન દર્શાવે.

છોકરો સારો છે. / છોકરી જરા મોટી છે.

મકાન મોટું હતું. / બંગલા ખૂબ જ મોટા છે.

માણસો ખૂબ જ ભલાં હતાં. / ભલા હતા.

બાપદીકરો ભોળા હતા. / દીકરોવહુ વાંકાબોલાં છે.

(ખ) બંને સંજ્ઞાઓ એક જ લિંગની હોય ત્યારે વિધેયપદ એમનાં લિંગ-વચન પ્રમાણે આવે. વિધેયપદ બહુવચનમાં જ હોય.

(ક) પુલ્લિંગની સંજ્ઞાઓ - વિધેયક પુલ્લિંગ બ.વ.માં

(ખ) નપુંસકલિંગની સંજ્ઞાઓ : વિધેય નપુંસકલિંગ બ.વ.માં

(ગ) ત્વિન્ન લિંગની સંજ્ઞાઓ : વિધેય નપુંસકલિંગ બ.વ.માં

વડ અને પીપળો બહુ ઊંચા છે.

ચીકું અને કેળું તાજાં નથી.

ડુંગળી અને દૂધ મોંઘાં છે.

સોનું અને ચાંદી સસ્તાં નથી.

(ખ) સંબંધદર્શક 'ન્' કે આર્ પ્રત્યય અને સંજ્ઞાનો પદસંવાદ

'ન્' પ્રત્યય લિંગવચનના પ્રત્યયો લે છે તેથી એ કઈ સંજ્ઞાના લિંગ-વચન પ્રમાણે આવે છે તે પણ પદસંવાદ માટે નોંધપાત્ર છે.

'ન્' પ્રત્યય પાછલી સંજ્ઞાના લિંગ-વચન પ્રમાણે જ રૂપો ધારણ કરે.

રાજાનો મહેલ / રાજાની રાણી

હુકમનું પતું / આપણાં ઘર / ગામનાં માણસો

ઘરની દીવાલ / ઘરનો ઓટલો / ઘરનાં નળિયાં

તમારું પુસ્તક / તમારાં પુસ્તકો / તમારી ચોપડીઓ

પદસંવાદને આધારે વાક્ય રચનાઓ :

પદસંવાદ આધારે વાક્યરચનાના મુખ્ય બે પ્રકારો પાડી શકાય :

(૧) કર્તરિ રચનાઓ અને (૨) કર્મણિ રચનાઓ.

આપણે 'પદસંવાદ'માં જોઈ ગયા કે વાક્યમાં પ્રવેશતાં પદો પૈકી અમુક પદ બીજા અમુક પદ સાથે મેળ ધરાવે છે. પદસંવાદ દ્વારા વાક્યમાંના કયા પદનો અન્ય કયા પદ સાથે સંબંધ છે તે જાણી શકાય છે. અહીં બે પ્રકારની રચનાઓ આપી છે તે જુઓ.

૧.

હરણ દોડ્યું. કૂતરો દોડ્યો.

ગાય દોડી. ગધેડાં દોડ્યાં.

૨.

કેળું ખાધું. કેરી ખાધી.

છૂંદો ખાધો. ચણા ખાધા.

ઉપર પહેલા વિભાગની રચનાઓમાં ક્રિયાપદ એના કર્તાનાં લિંગવચન મુજબ સંવાદ દર્શાવે છે; જ્યારે બીજા વિભાગની રચનાઓમાં ક્રિયાપદ કર્મ પ્રમાણે ચાલે છે.

આમ, વાક્યોમાં કર્તાની કે કર્મની પ્રધાનતા હોય છે. **કર્તા કે કર્મની પ્રધાનતાને 'પ્રયોગ' કહે છે.**

(૧) વાક્યમાં કર્તાની પ્રધાનતા હોય તે કર્તરિ-પ્રયોગ. એને કર્તા-કેન્દ્રી કે કર્તાપ્રધાન રચનાઓ પણ કહે છે.

કર્તાકેન્દ્રી કે કર્તાપ્રધાન રચનાઓમાં ક્રિયાપદ હમેશાં કર્તા સાથે જ સંવાદ ધરાવે છે. આવી રચનાઓમાં કર્તા બદલાતાં ક્રિયાપદ બદલાય; અને ક્રિયાપદ બદલાતાં કર્તા બદલાય જ.

ઘોડો દોડ્યો. હરણ દોડ્યું. - આ બે વાક્યોના કર્તા બદલાતાં ક્રિયાપદ બદલાય જ. 'દોડ્યો' પદ 'હરણ' સાથે અને 'દોડ્યું' પદ 'ઘોડો' સાથે સંવાદ નહીં જ દર્શાવે.

(૨) વાક્યમાં કર્મની પ્રધાનતા હોય તે કર્મણિ-પ્રયોગ. એને કર્મકેન્દ્રી કે કર્મપ્રધાન રચનાઓ પણ કહે છે.

કર્મકેન્દ્રી રચનાઓમાં ક્રિયાપદ હમેશાં કર્મ સાથે જ સંવાદ ધરાવે છે. આવી રચનાઓમાં કર્મ બદલાતાં ક્રિયાપદ બદલવું પડે કે ક્રિયાપદ બદલાતાં કર્મ બદલવું પડે છે.

મેં શાક વઘાર્યું. મેં ખીચડી વઘારી.

(કર્મ) (ક્રિયાપદનો સંવાદ)

મે લેંઘો પહેર્યો. મેં બંડી પહેરી.

અહીં પહેલા વાક્યના કર્મની કે ક્રિયાપદની બીજા વાક્યના કર્મ-ક્રિયાપદની સાથે બદલી થઈ શકતી નથી.

પ્રકરણ - ૧૧

ઘટકો ભેગાં-જુદાં લખવા અંગે

આપણે ભાષાની ત્રણ મહત્ત્વની રચનાઓ અંગે માહિતી મેળવી ગયા છીએ. ‘અંગ’, ‘પદ’ અને ‘ઉક્તિ’ -એમ ત્રણ મહત્ત્વની રચનાઓ છે. રચના તરીકે અંગ, પદ અને ઉક્તિ એક કરતાં વધારે ઘટકોની પણ હોય છે. અંગની સાથે અંગરચના માટેના કે પદરચના માટેના પ્રત્યયો પણ હોય છે. ઉક્તિમાં પણ બે કે બેથી વધારે પદો આવતાં હોય છે. આથી કયા-કયા ઘટકો ભેગા લખવા અને કયા કયા ઘટકો જુદા લખવા એ અંગે દ્વિધા પ્રવર્તે છે. અંગ, પદ અને ઉક્તિમાં જ્યાં જ્યાં બે કે બેથી વધારે ઘટકો આવે ત્યાં ત્યાં એમના પરસ્પર જોડાણનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

કેટલાક એમ માને છે કે અમુક ઘટકો ભેગાં લખીએ કે જુદાં લખીએ એનાથી શો ફરક પડે ? ભાષાની વ્યવસ્થામાં ભેગું-જુદું લખવા અંગે કોઈ જ વ્યવસ્થા ન હોત તો આવો પ્રશ્ન ઊભો જ ન થાત. અહીં ભેગાં-જુદાં લખવાથી અભિવ્યક્તિમાં કે અર્થમાં ફરક પડે છે કે નહીં તે જુઓ.

વિભાગ -૧

૧. એ નદીકિનારે ફરવા ગઈ. એ નદી કિનારે ફરવા ગઈ.
૨. પોલીસ પર પથ્થરમારો. પોલીસ પર પથ્થર મારો.
૩. બેજવાબદાર માણસોને બે જવાબદાર માણસોને છૂટા છૂટા કરો.
૪. ગઈ કાલે વડનગરમાં હતો. ગઈ કાલે વડ નગરમાં હતો.
૫. જા, સુભાષચોકમાં બેઠા હશે. જા, સુભાષ ચોકમાં બેઠા હશે.

વિભાગ-૨

૬.	<u>કરસનકાકા</u> કહેશે તો જ જઈશ.	કરસન કાકા કહેશે તો જ જઈશ.
૭.	તમારે <u>આજ</u> કામ કરવાનું નથી.	તમારે આ જ કામ કરવાનું નથી.
૮.	<u>રામને</u> લક્ષ્મણ કશું કહેતા નથી.	રામ ને લક્ષ્મણ કશું કહેતા નથી.
૯.	<u>શિવપાર્વતીની</u> આરતી ઉતારે તો...	શીવ પાર્વતીની આરતી ઉતારે તો...
૧૦	<u>ગાંધીટોપી</u> પહેરતા તેથી ઝટ ઓળખાતા.	ગાંધી ટોપી પહેરતા તેથી ઝટ ઓળખાતા.

ઉપરના વિભાગ-૧ અને વિભાગ-૨ની રચનાઓ તપાસતાં એટલું જણાશે કે ભેગી લખાતી અને જુદી લખાતી રચનાઓ જે અર્થો દર્શાવે છે એમાં ઘણો મોટો ફરક દેખાઈ આવશે.

ભાષાના બંધારણ કે પ્રકૃતિ અનુસાર અમુક ઘટકો ભેગાં જ લખાય અને અમુક ઘટકો જુદાં જ લખાય. અહીં ભેગાં-જુદાં લખાતાં ઘટકો અંગે માહિતી આપવાનો ઉપક્રમ છે.

અંગરચનાઓ

૧. અંગરચનાનાં બંને ઘટકો ભેગાં જ લખાય :

અંગ, પ્રકૃતિ કે ધાતુને પ્રત્યયો લગાડી આપણે નવાં નવાં અંગો બનાવી શકીએ છીએ. જેમ કે, ‘સમજ’ અંગને પ્રત્યયો લાગીને સમજુ, સમજણ, સમજાવટ, નાસમજ, ગેરસમજ, અણસમજ જેવાં નવાં અંગો બને છે. એમાં ‘અંગ’ને કશોક પ્રત્યય લાગ્યો છે.

અંગરચના માટેના જે પ્રત્યયો હોય એને અંગસાધક પ્રત્યયો કહે છે.

અંગસાધક પ્રત્યયો હમેશાં આધારવર્તી ઘટકની સાથે જોડાઈને જ લખાય.

જેમ કે, ઉપપ્રમુખ, કમનસીબ, અપલક્ષણ, અવગણના, અતિવૃષ્ટિ, પરાવર્તન, વણજોઈતું, અણમાનીતું, બિનશરતી, જબરાપણું, ઘટાવાળું, ગુલામગીરી, હરામખોર, હિંમતબાજ, અકલમંદ.

આવા પ્રત્યયો અંગની પૂર્વે આવે કે અંગની પાછળ આવે. એ અંગની સાથે જોડાઈને જ લખાય.

ભાષામાં પ્રત્યય એક એવું ઘટક છે જેનો સ્વતંત્રપણે પ્રયોગ થતો નથી. માત્ર પ્રત્યયો જ નહીં, જે-જે ઘટકો ભાષામાં સ્વતંત્રપણે પ્રયોજી શકાય એવાં ન હોય એ બધાં જ કાં તો પ્રત્યયરૂપે, કાં તો સામાસિક રૂપે, કાં તો દ્વિરુક્ત બનીને વપરાતાં હોય છે.

૨. પદરચનાનાં બંને ઘટકો ભેગાં જ લખાય :

અંગો જ્યારે વાક્યમાં વપરાય અને પરસ્પર કશોક સંબંધ દર્શાવે ત્યારે એને પદ કહે છે.

વાક્યમાં અંગ કશાય પ્રત્યય વગર પદ બની શકે; તેમ પદરચના માટેના પ્રત્યયો પણ હોય. વાક્યમાં મુખ્ય ઘટકો બે હોય છે.

૧. નામપદ અને ૨. આખ્યાત કે ક્રિયાપદ

નામપદમાં સંજ્ઞા, સર્વનામ અને વિશેષણોનો સમાવેશ થાય છે, તો

આખ્યાતિક પદ કે ક્રિયાપદમાં ક્રિયાપદ; ક્રિયાપદનું કામ કરતાં કૃદંતો; ક્રિયાવિશેષણો અને ક્રિયાવિશેષણનું કામ કરતાં અન્ય પદોનો સમાવેશ થતો હોય છે.

નામપદ કે ક્રિયાપદ વાક્યરચનામાં પ્રવેશે ત્યારે પરસ્પર સંબંધ દર્શાવતા પ્રત્યયો લેતાં હોય છે.

નામપદને વચનસૂચક અને વિભક્તિસૂચક પ્રત્યયો લાગે છે, જ્યારે ક્રિયાપદને કાળ, અર્થ, પુરુષવચન આદિ દર્શાવતા પ્રત્યયો લાગે છે. આવા બધા જ પ્રત્યયો નામિક કે આખ્યાતિક અંગની પાછળ જ લાગે છે. નામિક અને આખ્યાતિક પદસાધક પ્રત્યયો પણ જે-તે પદની સાથે જોડાઈને જ લખાય. આમ, કોઈ પણ પદરચનામાં પ્રત્યય હમેશાં ભેગો જ લખાય. જેમ કે,

છોકરાઓએ, છોકરાઓને, છોકરાઓથી, છોરકરાઓનું,
કારખાનામાં, બહારગામથી, તમારામાંનું, આપણામાંથી (નામિક)
લખનારાઓ, બનાવનારાઓનું, લખાવવામાં, લખશોજી,

૩. સામાસિક શબ્દોમાં બંને ઘટકો ભેગાં જ લખાય :

બે કે બેથી વધુ અંગો રચનામાં પ્રવેશી સમાસરચના બનાવે છે. સમાસરચનાનાં બંને ઘટકો ભાષામાં સ્વતંત્રપણે વાપરી શકાય એવાં હોય છે. સમાસનાં ઘટકો જોડાય ત્યારે એમના સંબંધદર્શક તત્ત્વનો લોપ થતો હોય છે. આથી બંને ઘટકો જોડીને જ લખાય. બે અંગો વચ્ચેના સંબંધો જુદા જુદાઈ હોઈ, જુદા જુદા પ્રકારના સમાસો બને છે.

ભરતગૂંથણ, ભાઈબહેન, ગઈગુજરી, સુખદુઃખ, રાતદિવસ,
શિવપાર્વતી, રામલક્ષ્મણ, ઊઠબેસ, ભાંગ્યું-તૂટ્યું, બોલચાલ,
અધમૂઓ, નવરાત્રિ, ચોખંડું, બેપગું, કેળવણીવિષયક,
પીડાશામક, દર્દનાશક, વેશધારી, માથાભારે, ભારેપગી,
લખતાંવાંચતાં, ફાટ્યુંતૂટ્યું, ભૂખ્યુંતરસ્યું, અષ્ટકોણ, નવનિધિ વગેરે.

સમાસ કોઈ પણ પ્રકારનો હોય, એમનાં સંબંધક તત્ત્વો લુપ્ત થયાં હોઈ સામાસિક બનતાં પદો ભેગાં જ લખાય.

સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરીએ અને એમની વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવીએ ત્યારે જ એ પદો વિભક્ત કે છૂટાં લખાય.

ઉદા. ભરત અને ગૂંથણ; સુખ કે દુઃખ; રામ કે લક્ષ્મણ; અધ (અડધો) મૂએલો; નવ રાત્રિનો સમૂહ; ચાર છે ખંડ જેમાં તે (ચોખંડું); દર્દનું નાશક; પીડાનું શામક; વેશને ધારણ કરનાર વગેરે.

૪. દ્વિરુક્તિમાં કે દ્વિરુક્ત-પ્રયોગોમાં બંને અંગો ભેગાં જ લખાય :

આ પ્રકારની રચનાઓમાં કેટલાંક અંગો-રૂપો કે એમના કોઈ અંશનું પુનરાવર્તન થતું હોય છે. રૂપોનો બેવડાયેલો પ્રયોગ તે દ્વિરુક્તિ.

(૧) કેટલીક વાર કોઈ આખા ઘટકની દ્વિરુક્તિ થતી હોય છે :

ફટફટ, ચપચપ, લબલબ, હમહમ, ભમભમ, ધબધબ, ટપટપ, ઘટકઘટક, લપકલપક.

(૨) કેટલીક વાર કોઈ એક ઘટકના અંશની દ્વિરુક્તિ હોય છે :

ખસડપસડ, ઢસડપસડ, અરસપરસ, આડોશીપાડોશી, વાસણકૂસણ, અમુક્તમુક, ચોપડીબોપડી, અદલબદલ વગેરે.

(૩) કોઈક વાર કોઈ એક જ ઘટક અર્થવાળું હોય છે. કાં તો આગલું અથવા પાછલું. નીચે લીટી દોરેલું ઘટક સાર્થ છે.

આડોશીપાડોશી, વાસણકૂસણ, અમુક્તમુક, આજુબાજુ

(૪) કેટલીક વાર બે ઘટકોની વચ્ચે સંયોજક પ્રત્યય હોય છે.

ગરમગરમ=ગરમાગરમ, અડધોઅડધ, વચ્ચોવચ્ચ, ઘેરઘેર, મારંમાર, ફેંકાફેંક, કૂદાકૂદ, ખેંચાખેંચ, મારામારી, ફેંકાફેંકી વગેરે.

(૫) કોઈ વાર બંને ઘટકો સાર્થ હોય છે.

ચમકચમક, તબડકતબડક, ઝબકઝબક, લાલ-લાલ, કાળું-કાળું,
ઉપર-ઉપરથી, કોણ-કોણ, શું-શું.

વાક્યના ઘટકો તરીકે અંગો કે પદો છૂટાં લખાય

અંગો વાક્યમાં પ્રવેશી પરસ્પર સંબંધ દર્શાવે ત્યારે ‘પદ’ તરીકે ઓળખાય છે. બે કે બેથી વધારે પદો મોટી રચનાઓમાં પ્રવેશે ત્યારે એમની સ્પષ્ટ લેખનપદ્ધતિ હોય જ.

(ક) વાક્યાંશ કે પદસમૂહ : (Phrase)

બે કે બેથી વધારે પદો જોડાય પણ એનાથી બનતી રચના ક્યારેક સ્વતંત્ર ઉક્તિ તરીકે વાપરી શકાય એવી ન હોય એને વાક્યાંશ કહે છે. આવી વાક્યરચનાના કોઈ ખંડ, અંશ કે ભાગ તરીકે જ આવી શકે છે. જેમ કે,

પેલો લાલ ઘોડો/ બપોરે આ મેદાનમાં / સાગના લાકડાની એક ખુરશી / રાજાનો ઘરડો માળી / અહીં ભાગમાં સવાર-સાંજ / નવાં રોપેલાં ઝાડને વગેરે.

આવી રચનાઓનાં બધાં જ ઘટકો છૂટાં લખાય. સામાસિક શબ્દો એક જ ઘટકનું પદ ગણાય.

(ખ) ઉપવાક્ય (Clause) :

ઉપવાક્ય એક દષ્ટિએ જોઈએ તો વાક્યખંડ કે વાક્યાંશ જ છે પણ એનું બંધારણ વાક્યાંશ કે પદસમૂહ કરતાં જુદું છે.

ઉપવાક્યમાં કર્તા-ક્રિયાપદ બંને પદો હોવા છતાં એનાથી બનતી રચનાઓનો સ્વાયત્ત કે સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. એ મુખ્ય વાક્ય સાથે ગૌણ-વાક્યના સંબંધથી જોડાય છે. જેમ કે,

ધરતીકંપ ક્યારે આવશે એની / આગાહી થઈ શકતી નથી.

[ગૌણ વાક્ય]

[મુખ્ય વાક્ય]

ઉપવાક્યનાં બધાં જ ઘટકો છૂટાં-છૂટાં જ લખાય.

(ગ) વાક્યરચના :

બે કે બેથી વધારે પદો કોઈ સંબંધ (નામપદ-ક્રિયાપદ)થી જોડાય અને એ સ્વતંત્રપણે વાપરી શકાય એવી ઉક્તિ હોય તો જ એને વાક્ય કહેવાય. જેમ કે,

ઘોડો ચરે છે. 'ઘોડો'-નામપદ- 'ચરે છે' ક્રિયાપદ.

ટૂંકમાં, નામપદ-ક્રિયાપદવાળી રચનાને વાક્ય કહે છે. અલબત્ત, ગુજરાતીની બધી જ વાક્યરચનાઓ આ એક જ પ્રકારની નથી.

વાક્યના નામપદ તરીકે એક કે એકથી વધુ પદો આવી શકે છે. નામપદમાં સામાન્ય રીતે કર્તા-કર્મ-કરણ-સંપ્રદાન-અપાદાન, સંબંધ અને અધિકરણ આદિ સંબંધો દર્શાવતી પાંચેક જેટલી સંજ્ઞાઓ વાક્યમાં આવી શકે છે. ક્રિયાપદ તરીકે પણ એક કે એક કરતાં વધારે પદો આવતાં હોય છે.

નામિક-પદોને 'સંજ્ઞા', 'સર્વનામ', 'વિશેષણ' તરીકે ઓળખીએ છીએ. આખ્યાતિક-ખંડમાં આવતાં પદો ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાપદ તરીકે ઓળખાય છે. આથી ભાષામાં પદના મુખ્ય પ્રકારો આટલા : સંજ્ઞા, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાપદ.

તદુપરાંત અન્ય પ્રકારની કામગીરી કરતાં પદો જેવાં કે, નામયોગીઓ, સંયોજકો, ઉદ્ગારવાચકો અને નિપાતો પણ હોઈ શકે.

વાક્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની કામગીરી કરતાં પદો હમેશાં જુદાં જ લખાય.

એકથી વધુ સંજ્ઞાઓ, વિશેષણો આવતાં હોય ત્યારે વચ્ચે અલ્પવિરામ મુકાય. જેમ કે,

ગંગા, ગોદાવરી, કાવેરી, સરયૂ, યમુના વગેરે ભારતની નદીઓ છે.

ટૂંકમાં, વિભક્તિ દર્શાવતાં કોઈ પણ જાતનાં પદો જુદાં જ લખાય.

આપણે સૌ ભારતમાતાનાં સંતાન છીએ.

કાળી, ધોળી, રાતી, ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય.

સત્તાનો દોર સંભાળી લેતા મુખ્ય મંત્રી.

હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.

વાક્યમાં એક કે એકથી વધુ ક્રિયાપદો પણ આવતાં હોય છે. એ મુખ્ય હોય; સહાયક હોય કે સંયુક્ત હોય- જુદાં જ લખાય :

રમેશ આવ્યો અને જમ્યો પણ ખરો.

અમે તો ક્યારનાંય જમી રહ્યાં હતાં.

અમે સાંજે ઘેર હોઈશું. / અમે બપોરે ઘેર હોતાં નથી.

મહેશ કેળું ખાઈ ગયો. નોકર મુંબઈથી આવી ગયો.

વિભક્તિ દર્શાવતાં તત્ત્વો પૈકી 'અનુગો' ભેગા જ લખાય. પણ નામપદની સાથે આવી વિભક્તિ વગેરે અર્થો દર્શાવતાં 'નામયોગી' હમેશાં નામપદ પછી જુદાં જ લખાય.

નામયોગી એટલે નામપદની સાથે જોડાઈ વિભક્તિ જેવું કાર્ય કરતાં પદો.

સ્કૂટર ઉપર વાંદરો બેઠો છે.

ઘર આગળ મોટો બગીચો છે.

દીવા તળે અંધારું હોય.

લવિંગ કેરી લાકડીએ.

રાજા તણાં વચન સાંભળી.

ઉપરની વાક્યરચનાઓમાં સ્કૂટર, ઘર, દીવા, લવિંગ અને રાજા એ સંજ્ઞાઓ નામપદ છે. એમની પછી અનુક્રમે ઉપર, આગળ, તળે, કેરી અને 'તણાં' એ નામયોગીઓ છે.

સંયોજક તરીકે આવતાં પદો પણ છૂટાં જ લખાય :

પદો, પદસમૂહો કે વાક્યોને સંયોજવાનું કે જોડવાનું કામ કરતાં પદોને સંયોજક કહે છે.

ને, યા, કે, અને, અથવા, વા, તથા, જો... તો, આવાં સંયોજકો છે.

આમ ને આમ ઘણો સમય થયો.

એક યા બીજી રીતે પ્રજા લૂંટાય જ.

યા કે કોફી પીતો નથી.

ભાખરી અથવા બિસ્કીટ હશે તો ચાલશે.

કપડાં તથા રમકડાં લાવ્યાં.

હું અને મારો મિત્ર મુંબઈ જઈ આવ્યા.

કહ્યું પણ માનતો નથી. માંદો છે એટલે દેખાતો નથી.

'ને' અનુગ પણ છે અને સંયોજક પણ છે.

'ને' અનુગ તરીકે ભેગો અને સંયોજક તરીકે છૂટો લખાય.

સંયોજકો કોઈ પણ જાતનાં રૂપાખ્યાનોમાં પ્રવેશતાં નથી.

અવતરણ રજૂ કરતો 'કે' સંયોજક પણ જુદો જ લખાય.

એણે કહ્યું કે એ કોલેજ આવશે નહીં.

'ઉદ્ગારવાચકો' પણ મુક્ત કે છૂટાં જ લખાય.

શાબાશ ! બહુ સારું કામ કર્યું.

હાશ ! ગંગા નાહ્યા.

અરરર ! બિચારાનું આવી બન્યું.

અરે, ઓ, હે, રે, જેવાં ઉદ્દગારવાચકો સંબોધનની કામગીરી કરે ત્યારે એ છૂટાં જ લખાય.

રે પંખીડાં ! સુખથી ચણજો....

ઓ ઈશ્વર ! ભજીએ તને....

હે ભગવાન ! તું ક્યાં સંતાયો છે ?

અરે ! તમે આવી ગયા.

ઓરે, બાપરે, મારે, માડીરે, હાયરે જેવાં ઘટકો અંગે દ્વિધા પ્રવર્તતી જણાય છે.

કેટલાક એમને ઓ રે, બાપ રે, મા રે, માડી રે, હાય રે, એમ જુદા લખે છે.

નિપાતો : ભાર, આગ્રહ, વિનંતી, સીમા-મર્યાદા જેવા અર્થો દર્શાવતાં ઘટકો છે. ય/યે, પણ, સુદાં, સિખ્યે, જ, જી, તો, ફક્ત, માત્ર, કેવળ, તદ્દન, સાવ, છેક-આ બધાં નિપાતો છે.

આ ઘટકો વાક્યમાં બે પ્રકારે આવતાં દેખાય છે : ૧. ભેગાં ૨. જુદાં

ય/યે, જી, - ભેગાં જ લખાય છે.

તમેય આવજો. / આમેય તે ક્યાં આવે છે ?

બહેનજી ઘરમાં છે. / દાદાજી, ચોકલેટ આપોને.

આ પત્રનો જવાબ આપશોજી.

જો કે તોપણ, કેમ કે, નહીં તો અંગે મતભેદ છે.

લખાણમાં એકવાક્યતા લાવવા એમને ભેગાં લખીએ - એક જ ઘટક તરીકે-તો વાંધો નહીં.

નીચેનાં ઘટકો જુદા જ પ્રકારની કામગીરી કરતાં હોઈ એમને ભેગાં લખવાં.

- વેંત ક્રિયાપદ સાથે જોડાઈ ક્રિયાવિશેષણ બનાવે છે.

જોતાંવેંત, આવતાંવેંત, બોલતાંવેંત.

પાત્ર, જોગ, જોગું, લાયક - સામાસિકરૂપે જ આવે છે.

પ્રવેશપાત્ર, નોંધવાપાત્ર (પ્રવેશ માટે 'યોગ્ય')

નોંધવાજોગ, જોવાજોગું (જોગ-જોગું-'યોગ્ય')

જોવાલાયક, જાણવાલાયક (સામાસિક)

દીઠ, વાર, બાદ, પર્યંત - નામયોગી હોઈ જુદાં લખવાં.

'માત્ર' નિપાત બે પ્રકારની કામગીરી કરે છે.

(૧) નિપાત તરીકે જુદું લખવું : શું માત્ર ચા પીશ.

(૨) પ્રત્યેક એવા અર્થમાં ભેગું : પ્રાણીમાત્ર, જીવમાત્ર, 'વ્યક્તિમાત્ર પ્રવેશપાત્ર'

'પણ' સંયોજક અને પ્રત્યય

સંયોજક તરીકે જુદું લખાય : તમે પણ / કહ્યું પણ /

પ્રત્યય તરીકે ભેગો લખવો : નાનપણ, બચપણ, મોટપણ, ગાંડપણ, ઘડપણ.

-વાર-વખતમાં અર્થમાં જુદો.

એક વાર અમે ત્યાં ગયેલાં./ તને કેમ વાર લાગી.

-વાર-વૃત્તિવાચક ભેગું લખાય.

અનેકવાર, સોવાર, બેવાર.

-વાર- (પ્રત્યય) ભેગો : ઉમેદવાર, કસૂરવાર, સજાવાર.

-વાર-(લંબાઈનો એકમ) જુદો : એક વાર લાંબો ટુકડો.

-વાર-દિવસના અર્થમાં ભેગો : સોમવાર, મંગળવાર, બુધવાર, ઈત્યાદિ.

-વાર-(નામયોગી) જુદું લખવું : જિલ્લા વાર, તાલુકા વાર.

એ ભેગું પણ લખાય છે : જિલ્લાવાર, તાલુકાવાર, (સામાસિક રૂપે).

ભેગાં જ લખાતાં અન્ય ઘટકો

૧. સગાઈ સૂચક શબ્દો/માનવાચક શબ્દો :

ઝીણાભાઈ, નાનાભાઈ, અમથીબેન, આનંદીબેન,
 ચંદુકાકા, નંદુકાકા, સરોજકાકી, સરલાકાકી,
 મહેશમામા, યોગીમામા, વર્ષામામી, સુરેખામામી,
 રમામાસી, મીનામાસી, ભરતમાસા, બકુલમાસા,
 કાશીફોઈ, દીનાફોઈ, મહેશફુઆ, જયેશફુઆ,
 મોહનદાદા, શંકરદાદા, કમળાદાદી, કપીલાદાદી, વડદાદા,
 પૂરીબા, શકરીબા, કુંવરીબા, રાણીબા, ફોઈબા,
 જીવકોરમા, અંબામા, કાળકામા, સાસુમા.
 મીરાંબાઈ, પૂતળીબાઈ, કીડીબાઈ, કાચબાભાઈ, કાગડાભાઈ,
 ભાણાભાઈ, ભાઈશ્રી, બહેનશ્રી, કવિશ્રી, મંત્રીશ્રી,
 માતાશ્રી, પિતાશ્રી, માતાજી, પિતાજી, ગાંધીજી, નારદજી, મહેતાજી,
 ભગતજી, બાઈજી, ભાઈજી, બેનજી, ગુરુજી, કાકાજી, કાકીજી,
 ફોઈજી, ભાઈસાહેબ, બાઈસાહેબ, લાટસાહેબ, કુમારસાહેબ,
 રાજાસાહેબ, બાસાહેબ, દેવરાજ, મુનિરાજ, કવિરાજ, વૈદરાજ,
 યમરાજ, પક્ષીરાજ, ગરુડરાજ, ઋષિરાજ, યોગીરાજ, જીવરાજ,
 શિવરાજ, ધનરાજ, સસ્સારાણા, સીતામાતા, ગંગામાતા, નદીમાતા,
 નર્મદામાતા.

૨. સ્થળસૂચક :

વીરમગામ, વડગામ, નવાગામ, વડનગર, જામનગર, ગાંધીનગર,
 પાલનપુર, જમશેદપુર, વીરપુર, અલકાપુરી, અવધપુરી, જગન્નાથપુરી,
 કાંચીપુરમ, તિરુવનંથપુરમ, નંદગાંવ, ગોરેગાંવ, જલગાંવ, નંદીગ્રામ,

ગાંધીગ્રામ, સમી તાલુકો, પાટણ તાલુકો, અમદાવાદ જિલ્લો, ખેડા જિલ્લો, ગુજરાત રાજ્ય, ઉદ્યોગભવન, વાણિજ્યભવન, રાજભવન, શિક્ષણભવન, ભારતદેશ, બાંગ્લાદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ભારતરાષ્ટ્ર, હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, ગોરખાલેન્ડ, હાઈલેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ, નેધરલેન્ડ વનાંચલ, ઉત્તરાંચલ, ઝારખંડ, ઉત્તરાખંડ, અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, કરેલીબાગ, સરદારબાગ, લાલબાગ, નહેરુપાર્ક, ગાંધીપાર્ક, ગાંધીબ્રિજ, નહેરુબ્રિજ, સુભાષબ્રિજ, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન, વૃંદાવન ગાર્ડન, સુભાષચોક, ગાંધીચોક, જવાહરચોક, લુહારશેરી, વાસણશેરી, હોળીચકલા, રાયપુરચકલા, દિલ્હીચકલા, પાડાપોળ, નવીપોળ, ચાંલ્લાઓળ, કંદોઈઓળ.

૩. અન્ય ઘટકો :

અણુવિજ્ઞાન જીવવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન,
જીવશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર,
રાષ્ટ્રવાદ, ગાંધીવાદ, તર્કવાદ, સામ્યવાદ, સામ્રાજ્યવાદ,
ગુમવંશ, મૌર્યવંશ, ઉત્તરપક્ષ, પૂર્વપક્ષ, શ્રાદ્ધપક્ષ, શુકલપક્ષ,
કૃષ્ણપક્ષ, વર્ષાઋતુ, વસંતઋતુ, અગ્નિદેવ, યમદેવ,
વરુણદેવ, રામદેવ, જયદેવ,
નારદમુનિ, કણ્વઋષિ, રામનવમી, વિજયાદશમી, ધનતેરસ,
પશ્ચિમઘાટ, પૂર્વઘાટ, ઉત્તરધ્રુવ, દક્ષિણધ્રુવ, કિલોમીટર, કિલોલિટર,
સેન્ટીમીટર, જલમાર્ગ, રેલપથ, રેલવે.

ઉપરના શબ્દોનું બંધારણ જોતાં એવું જણાય છે કે એમાં બે ઘટકો પૈકી ઉત્તર (પાછલું) ઘટક સામાન્યસંજ્ઞા હોય છે, જ્યારે પૂર્વઘટક વિશેષસંજ્ઞા હોય છે. બંને મળી કોઈ સંજ્ઞાવિશેષ બનાવે છે કયાંક પૂર્વપદ ઉત્તરપદના વિશેષણ જેવી કામગીરી પણ કરે છે એથી બે ઘટકો મળી સમાસરચના

પણ બનતી હોય છે. આથી આવી બધી રચનાઓમાં બંને ઘટકો ભેગાં લખાય એ ઈષ્ટ છે.

એમને જુદા લખીએ તો અર્થભેદ પણ થતો જોઈ શકાશે. કેમ કે,
અવધપુરી થઈ જાય તો... અવધ પૂરી થઈ જાય તો.
પાડાપોળમાં પેઠા. પાડા પોળમાં પેઠા.
નારદમુનિ બની ગયા. નારદ મુનિ બની ગયા.
રંગીલાપોળમાં મળશે. રંગીલા પોળમાં મળશે.
વીરમગામમાં ગયો. વીરમ ગામમાં ગયો.

વાક્યમાં ઘટકો જુદાં લખીએ તો એમનો મોત્તો બદલાય છે. એ વાક્યકક્ષાએ જુદી જ કામગીરી કરે છે, એથી અર્થભેદક બને છે.

પ્રકરણ - ૧૨

કહેવતો

અનુભવના નિયોડરૂપ કથનને કહેવત કહેવાય છે. એ લોકોક્તિઓ છે. પોતાની ઉક્તિને સચોટ અને મર્મસ્પર્શી બનાવવા માટે જેમ રૂઢિપ્રયોગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ લોકોક્તિઓનો પણ બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો જોઈ શકાય છે. લોકોક્તિઓ કે કહેવતો સર્વમાન્ય સત્ય બતાવતી હોય છે. ઉક્તિને કે વક્તવ્યને સચોટ બનાવવા ક્યાંક દૃષ્ટાંત આપવું પડે છે કે પ્રથમ અર્થને સબળ બનાવવા બીજું કોઈ વિધાન રજૂ કરવું પડે છે, ત્યારે આવી લોકોક્તિઓ પ્રયોજવી પડે છે. આવી લોકોક્તિઓ વ્યવહારકુશળતા, હાપણ, સૂઝ ધરાવતા વડીલોની વાણીમાં અવારનવાર ચમક્યા કરતી હોય છે.

દૃષ્ટાંતરૂપ અને સૂત્રરૂપ બની ચૂકેલી લોકોક્તિઓ તે જ કહેવતો. એ સાંસારિક હાપણ, નીતિબોધ, વ્યવહારદક્ષતા વગેરે દર્શાવતી હોવાથી લોકજીભે ચડીને ચલણી બની જાય છે.

કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોમાં ફેર શો ? આમ તો આ બંને ઘટકો વચ્ચે કેટલીક સમાનતા દેખાય છે તો કેટલીક વિષમતા દેખાય છે. આથી જ કેટલાક બંને વચ્ચે ભેળસેળ કરે છે. કહેવતો રૂઢિપ્રયોગોની માફક લાક્ષણિક અર્થ દર્શાવતી હોવાથી બંનેની ભેળસેળ થઈ છે. બંને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ આટલો છે. રૂઢિપ્રયોગ લાક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોજાય છે, તો કહેવતો અનુભવના નિયોડરૂપ હોય છે. એ કશાકના દૃષ્ટાંતરૂપે કે સમર્થનરૂપે પ્રયોજાય છે.

કહેવતો સ્વતંત્ર વાક્યરૂપે આવે છે. રૂઢિપ્રયોગો શબ્દસમૂહરૂપે હોય

છે. કહેવતોનું સ્વરૂપ બધા જ સંજોગોમાં એકસરખું જ રહે છે, જ્યારે રૂઢિપ્રયોગોમાં સંદર્ભ પ્રમાણે લિંગ, વચન, કાળ આદિમાં ફેરફાર થતો જોઈ શકાય છે.

કેટલીક કહેવતો :

અક્કર્મીનો પડિયો કાણો.	= કમનસીબ હોય એને ગમે ત્યાંથી મુસીબત આવે.
અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે	= કટોકટીમાંથી પાર ઉતરી જવું તે જ ઉત્તમ છે.
અન્ન તેવો ઓડકાર.	= જેવો ખોરાક એવાં જ વાણીવર્તન થાય.
આગે આગે ગોરખ જાગે	= કોઈ પણ બાબતની અગાઉથી ચિંતા ન રાખવી.
આડે લાકડે આડો વેહ	= જેવાની સાથે તેવો જ વ્યવહાર થાય.
આપ ભલા તો જગ ભલા.	= આપણે સારાં હોઈએ તો જગત સારું લાગે.
આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય	= કામ જાતે કરીએ તો જ સિદ્ધિ મળે.
આભ ફાટે ત્યાં થીંગડું ન દેવાય.	= પાર વગરનાં દુઃખોનો કોઈ ઈલાજ હોતો નથી.
આશા અમર છે.	= જીવન જીવવા આશા અમૃત સમાન છે.
આંગળાં ચાટ્યે કંઈ પેટ ભરાય ?	= ખોટી કરકસરનો કોઈ અર્થ નથી.

કહેવતોની વધુ જાણકારી માટે આ કચેરી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલું પુસ્તક ‘રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતસંગ્રહ’ જોઈ લેવું.

આમ છતાં અહીં કેટલીક કહેવતો એના અર્થો વગર આપવામાં આવી છે.

એક ઘા ને બે ફાડ.	દેશ તેવો વેશ.
એક પંથ ને દો કાજ.	ઝેરનાં પારખાં ન હોય.
ઉતાવળા સો બહાવરા.	ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજાં.
ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન.	ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા.
ઊલટો ચોર કોટવાલને દંડે.	ડૂબતો માણસ તરણું ઝાલે.
ઊંટ મરે ત્યારે મારવાડ સામું જુએ.	તરત દાન ને મહાપુણ્ય.
ઊંટનાં અઢારે વાંકા.	દગો કોઈનો સગો નહી.
કજિયાનું મોં કાળું.	દયા ડાકણને ખાય.
કમાઉ દીકરો કુટુંબને વહાલો.	દાઢીની દાઢી ને સાવરણીની સાવરણી.
કરણી એવી પાર ઉતરણી.	દીવા પાછળ અંધારું.
કરે એવું પામે.	દુઃખનું ઓસડ દહાડા.
વાવે એવું લણે.	દૂધના દૂધમાં ને પાણીના પાણીમાં.
કાગનું બેસવું ને ડાળનું પડવું.	દૂધનો દાઝ્યો છાશ કૂંકીને પીએ.
કુંભાર કરતાં ગધેડાં ડાઘ્યાં.	દે, દામોદર દાળમાં પાણી.
ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી.	ધરમની ગાયના દાંત ન જોવાય.
ખાડો ખોદે તે પડે.	ધોબીનો કૂતરો નહીં ધરનો, નહીં ઘાટનો.
ખોદે ઉંદર ને ભોગવે ભોરિંગ.	નકલમાં અકલ નહીં.
ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી.	

ગરજે ગધેડાને બાપ કહેવો પડે.	નમે તે સૌને ગમે.
ગામને મોઢે ગરણું બંધાય નહીં.	નબળો ધણી બૈરી પર શૂરો.
ગોળ નાખે તેવું ગળ્યું થાય.	ન બોલ્યામાં નવ ગુણ.
ઘરડાં ગાડાં વાળે.	નવરો નખોદ વાળે.
ઘાંચીનો બળદ ઠેરનો ઠેર.	નાગો નાહે શું, નિચોવે શું ?
ચડજા બેટા શૂળીએ.	પહેલો સગો પડોશી.
ચમડી તૂટે, પણ દમડી ન છૂટે.	પાઈની પેદાશ નહીં ને ઘડીની
છછુંદરીનાં છયે સરખાં.	નવરાશ નહીં.
છીંડ ચડ્યો તે ચોર.	પાઘડીનો વળ છેડે.
જર, જમીન ને જોરુ એ ત્રણેય	પારકી આશા સદા નિરાશ.
કજિયાનાં છોરુ.	પારકી મા કાન વીધે.
જાગ્યા ત્યારથી સવાર.	પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં.
પોલું દેખી સૌ પેસે.	પેટનો બળ્યો ગામ બાળે.
બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા.	સૂંઠને ગાંગડે ગાંધી ન થવાય.
બાંધી મૂઠી લાખની.	હાજર સો હથિયાર.
બેની લડાઈમાં ત્રીજો ફાવે.	હાથનાં કર્યા હૈયે વાગે.
ભસતા કૂતરા કરડે નહીં.	હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા.
ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું.	નવી કહેવતો :
ભેંસનાં શિંગડા ભેંસને ભારે.	રેલના પાટા સીધાસટ.
મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા.	પ્રધાન થાય એ ઘેર ના ખાય.
માગ્યા વગર મા પણ ન પીરસે.	રસ્તાની રોશની ગામને ખર્ચે.
મોઈ ભેંસના મોટા ડોળા.	જકાતની બારી લોહી પીનારી.

મોટા એટલા ખોટા.	પોલીસનું તેડું કાળનું તેડું.
રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા.	વિમાન ઊડે ત્યારે આભ ગાજે.
વાડ વિના વેલો ચડે નહીં.	પોલીસ ફરકે તો ઘર થરથરે.
વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ.	ચોમાસું વંઠે તો વરસ વંઠે.
શેઠની શિખામણ ઝાંપા સુધી.	સરકારમાં જાય તે કારમાં જાય.
સંઘર્ષો સાપ પણ કામનો.	નાણું હોય તો ભાણું હોય.
સાપ મરે નહીં ને લાઠી ભાંગે નહીં.	જાત દેશી ને ઠાઠ વિલાયતી.
સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા	
જેને નહીં લાજ એને નાનું સરખું રાજ.	

પ્રકરણ - ૧૩

રૂઢિપ્રયોગો

શબ્દોને એમના મૂળ અર્થ કરતાં તદ્દન જુદા જ કોઈ લાક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોજવા એ રૂઢિપ્રયોગોનું નોંધપાત્ર લક્ષણ મનાય છે. સામાન્ય રીતે ભાષામાં વપરાતો શબ્દ કોઈ ચોક્કસ અર્થમાં જ પ્રયોજાતો હોય છે. આપણે ‘આપવું’ ક્રિયાપદ દ્વારા આ વાત સમજાએ.

‘આપવું’ ક્રિયાપદ ‘અર્પવું’, ‘દેવું’, ‘સોંપવું’, ‘હવાલે કરવું’ જેવા અર્થો દર્શાવે છે. જેમ કે, ચોપડી આપી / ઈનામ આપ્યું / ઉત્તર આપ્યો / તાલીમ આપી / મત આપ્યો / ઉપદેશ આપ્યો / મંજૂરી આપી / ઠપકો આપ્યો.

અહીં નામ (સંજ્ઞા-વિશેષણ) કે કોઈક વાર ક્રિયાવિશેષણો જેવાં ઘટકો ક્રિયાપદની સાથે જોડાઈ એક ક્રિયાવિચાર કે ક્રિયાભાવ વ્યક્ત કરે છે. આવી રચનાઓ નામ + ક્રિયાપદવાળી એક સમસ્ત રચના તરીકે આવે છે. એમાં નામપદ કે પૂર્વપદ કર્મ તરીકેની કામગીરી કરતું હોય છે.

હવે નીચેના કેટલાક પ્રયોગો જોઈએ :

જાન આપવો / ટેકો આપવો / નમતું આપવું / પાણીયું આપવું / રેચ આપવો જેવા વાક્યાંશોમાં સામાન્ય રીતે ક્રિયાપદનો મૂળ અર્થ બદલાય છે. એ ક્રિયાપદો નીચે દર્શાવ્યા મુજબના લાક્ષણિક અર્થો દર્શાવે છે.

જાન આપવો = જીવ આપવો, ને ખાતર પોતાનો જીવ જતો કરવો.

ટેકો આપવો = મદદ આપવી, અનુમતિ આપવી.

નમતું આપવું = નરમાશ દાખવવી, કહેણને તાબે થવું.

પાણીયું આપવું = બરતરફ કરવું.

રેચ આપવો = ધમકી આપવી.

આમ, ભાષામાં શબ્દો લાક્ષણિક રીતે વપરાતા હોય છે. આવા લાક્ષણિક પ્રયોગો એ રૂઢિપ્રયોગો નથી.

હવે નીચેના બે પ્રયોગો જુઓ :

૧. સિંહે હરણનું માથું ખાધું. ૨. વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષકનું માથું ખાધું.

અહીં ‘માથું ખાવું’ એ પ્રયોગ છે, પણ બંને વાક્યોમાં એનો અર્થ જુદો છે. પહેલા વાક્યમાંનું ‘ખાધું’ ક્રિયાપદ એના મૂળ અર્થમાં વપરાયું છે, જ્યારે બીજા વાક્યનું ‘ખાધું’ પદ ખાસ અર્થમાં વપરાયું છે. જેવા કે, કંટાળો આપ્યો, તસ્દી આપી, થકવી નાખ્યા. આમ બીજા વાક્યનું ‘ખાધું’ ક્રિયાપદ મૂળ અર્થથી જુદા જ અર્થમાં વપરાયું છે.

આવા મૂળ અર્થથી જુદા એટલે કે લાક્ષણિક અર્થ આપતા અને ભાષામાં તદ્દન નવા જ અર્થોમાં રૂઢ થઈ ગયા હોય એવા પ્રયોગોને રૂઢિપ્રયોગ કહે છે :

રૂઢિપ્રયોગનાં બે લક્ષણો જણાવી શકાય :

૧. શબ્દ મૂળ અર્થથી જુદા જ અર્થમાં વપરાતો હોય છે.

૨. એ રીતે એને વાપરવા પાછળ કોઈ ‘રૂઢિ’ હોય છે.

ઘણી વાર એવું બને છે કે એક શબ્દ અનેક રૂઢિપ્રયોગોમાં યોજાય છે; અર્થાત્ એક જ શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખી જુદા જુદા અનેક રૂઢિપ્રયોગો વપરાશમાં આવે છે. જેમ કે, ‘આંખ’

આંખ આવવી = આંખ કામ કરતી થવી / આંખ દુખવી

આંખ ઊઘડવી = ભાન થવું, બરાબર સમજાવું

આંખ ઊંચી કરવી = આંખ ઊઘાડીને જોવું (માંદગીમાં)

આંખ કાઢવી	= ધમકાવતી આંખ કરવી
આંખ ખેંચવી	= આંખને મહેનતથી ખેંચીને જોવું
આંખ ઘેરાવી	= આંખમાં ઊંઘ ભરાવી
આંખ ચોરવી	= નજર ચુકાવવી
આંખ ઠરવી	= આંખ ટાઢી થવી, ગમવું કે પસંદ પડવું
આંખ દેખાડવી	= બિવડાવવું, ડરાવવું
આંખ ફરકવી	= સારા-માઠા શુકન થવા
આંખ ફૂટવી	= આંધળા થવું, ન સમજાવું, ન દેખાવું
આંખ ફેરવવી	= નજર કરવી, જોવું, ગુસ્સા કે કડકાઈથી જોવું
આંખ ફોડવી	= આંખ તાણીને વાંચવું, વીણવું, જોવું
આંખ બતાવવી	= ડરામણી બતાવવી
આંખ મળવી	= ઊંઘ આવવી
આંખ મારવી	= કટાક્ષ કે ઈશારો કરવો
આંખો ઢાળવી	= આંખો બંધ કરવી, ન જોવું

કેટલીક વાર એક જ ક્રિયાપદ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ સાથે વપરાય ત્યારે જુદા જુદા અર્થો દર્શાવતા રૂઢિપ્રયોગોનું ઘડતર કરે છે. દા.ત. 'આવવું'.

૧. એ સાંજે ઘેર આવશે. (દૂરથી નજીક કે પાસે)
૨. અમદાવાદ ગુજરાતમાં આવ્યું. (સ્થળ દર્શાવે)
૩. આ ડભામાં કેટલું ઘી આવશે. (સમાવેશ થશે)
૪. આંબે કેરીઓ આવી. (દેખા દીધી)
૫. એનું પાટલૂન મને આવી રહ્યું. (બંધબેસતું છે)
૬. ફોટો બરાબર આવ્યો નહીં. (બરાબર બન્યો નથી)

૭. બાળકને પગ આવી ગયા. (અંગ કામ દેતું થયું)

૮. મને ગુસ્સો આવ્યો (ભાવ ઉપન થયો)

૯. મને જીભ આવી છે. (જીભે દરદ થયું છે)

૧૦. બાળકને દાંત આવ્યા. (કોઈ અંગ ફૂટ્યું)

આ સાથે 'કરવું', 'કાઢવું', 'થવું', 'પડવું', 'રાખવું', જેવાં કેટલાંક ક્રિયાપદોના એમના મૂળ અર્થો અને રૂઢિપ્રયોગ બનાવતા પ્રયોગો આપ્યા છે, તે જોવાથી રૂઢિપ્રયોગો અંગે જાણકારી મળશે.

ઉપરાંત અહીં નીચે પણ કેટલાક પ્રયોગો નોંધ્યા છે.

માથું મારવું = દખલગીરી કરવી

મોંમાં પાણી આવવું = મેળવવાની ઈચ્છા થવી

માથું ફરી જવું = ખૂબ ક્રોધ ચડવો

મોં ઊતરી જવું = નિરાશ થવું

માથું આપવું = બલિદાન દેવું

નામ કાઢવું = આબરૂ મેળવવી

માથું ઊંચકવું = સામા થવું

નાક કપાવવું = આબરૂ ગુમાવવી

માથું ફાટી જવું = અત્યંત ક્રોધ ચડવો

અખાડા કરવા = ગલ્લાંતલ્લાં કરવા, આનાકાની કરવી

આંખ ઊઘડવી = ખરી પરિસ્થિતિ સમજાઈ જવી

થૂંક ઉડાડવું = ખાલી બકવાસ કરવો

આંખ ઊંચી કરવી = બીજા કામમાં ધ્યાન આપવું

ધૂળ કાઢી નાખવી = ખૂબ ઠપકો આપવો

કાન ઉઘાડવા	=	ચેતવી દેવું
લોહીનું પાણી કરવું	=	સખત મહેનત કરવી
કાન કરડવા	=	ગુસપુસ વાત કરવી
પેંગડામાં પગ ઘાલવો	=	સરસાઈ કરવી
કાન ફૂંકવા	=	ભંભેરણી કરવી
નાકે દમ આવવો	=	બહુ હેરાન થવું
કાને ધરવું	=	લક્ષ આપવું, ધ્યાનમાં લેવું
દાંત ખાટા કરવા	=	હેરાન કરી મૂકવું
ફીફાં ખાંડવાં	=	ઘાસ કાપવું
ઈડરિયો ગઢ જીતવો	=	પરાક્રમ કરવું
ઓછાઓછા થઈ જવું	=	ભાવથી તરબોળ થવું
બેસવાની ડાળ કાપવી	=	આશ્રયદાતાનું બૂરું કરવું
પેટનું પાણી ન હાલવું	=	કશી જ અસર ન થવી

રૂઢિપ્રયોગો હંમેશા વાક્યમાં પદસમૂહ કે વાક્યાંશ તરીકે જ આવે એના શબ્દનાં કાળ, લિંગ, વચન વગેરે સંદર્ભ મુજબ બદલાતાં હોય છે. કહેવતો હંમેશાં દષ્ટાંતરૂપે જ આવે એ સ્વતંત્ર વાક્ય રૂપે પ્રયોજાય. એનું સ્વરૂપ બધા જ સંજોગોમાં એનું એ જ રહે. જેમ કે, ‘સંપ ત્યાં જંપ’. ‘દેશ તેવો વેશ’. કહેવતને ઘણા સંદર્ભમાં સ્વતંત્ર વાક્ય રૂપે યોજી શકાય રૂઢિપ્રયોગોને નહીં.

(૧) ‘કરવું’ ક્રિયાપદ :

આ ક્રિયાપદ મુખ્યત્વે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેના અર્થો દર્શાવે છે :
‘આચરવું’. ‘બનાવવું’, ‘યોજવું’, ‘ઘડવું’, ‘ઉપજાવવું.’

ઉદા. કામ કરવું, કસરત કરવી, મહેનત કરવી, ખેતી કરવી, નોકરી કરવી, આજ્ઞા કરવી, હુકમ કરવો, વિનંતી કરવી, ફરિયાદ કરવી,, ઈશારો કરવો, ધંધો કરવો, સેવા કરવી વગેરે.

રૂઢાંચો :

- અખાડા કરવા = આંખ આડા કાન કરવા, ન ગણકારવું.
 અછો અછો કરવું = લાડ લડાવવા, ઉમળકાથી આદરસત્કાર કરવો.
 અજવાણું કરવું = પ્રકાશ કે દીવો કરવો, આબરૂ વધારવી.
 અથાણું કરવું = અથાણું બનાવવું, નકામું સંઘરી કે રાખી મૂકવું
 આઘુંપાછું કરવું = જગાફેર કરવું, સંતાડવું, ચાડીચૂગલી કરવી.
 આંગળી કરવી = સાન કરી ઉશ્કેરવું, ચીડવવું, ચીંધવું.
 કડદો કરવો = છૂટ મૂકીને ઓછામાં આપી દેવું.
 કાગળ કરવો = કોઈ બાબત કાગળ પર મૂકવી, ફારગતી આપવી.
 કાળાંધોળાં કરવાં = કૂડકપટ કે બદચાલ કરવી.
 કાળું કરવું = કલંકિત કરવું, દીસતા રહેવું.
 જગન કરવો = અતિ મુશ્કેલ કે મોટું કામ કરવું.
 જતું કરવું = મૂકી દેવું, માફ કરવું.
 જાભડી કરવી = બહુ બોલવું, સામું બોલવું.
 ટુચકો કરવો = મંતરજંતરનો પ્રયોગ કરવો.
 ટેકો કરવો = ઉપડાવવું, મદદ કરવી.
 ધુમાડો કરવો = વેડફી નાખવું, ઉડાવી દેવું.
 પગ કરવા = જતા રહેવું, અદૃશ્ય થવું.

પાણી કરવું	= ધૂળધાણી કરવું, બગાડવું, ગુમાવવું, વેડફવું.
રમત કરવી	= કામની રીતે કામ ન કરતાં તેની સાથે ખાલી ખેલવું, વખત બગાડવો.
રેવડી કરવી	= ફજેતી કરવી.
રોટલો કરવો	= મારીમારીને બેવડ વાળી દેવું.
લીલું કરવું	= ફાયદો કરવો, સંપત્તિ મેળવવી, કલ્યાણ કે ઉદય કરવો.
વરઘોડો કરવો	= ફજેતી કરવી.
સળી કરવી	= અટક્યાળું કરવું.
સાફ કરવું	= ઉડાવી દેવું, પૂરું કરવું, પાયમાલ કરવું, મારી નાખવું.
સ્વાહા કરવું	= ખાઈ જવું.

(ર) 'કાઢવું' ક્રિયાપદ :

આ ક્રિયાપદ નીચેના અર્થો દર્શાવે છે.

‘બહાર ખેંચવું, / અલગ કરવું, દૂર કરવું, છૂટું પાડવું / રદ કરવું, આલેખવું, દોરવું / કહેવું, બોલવું, ઉચ્ચારવું / સ્થાપવું, ખોલવું, નવું શરૂ કરવું / ગણતરી કરવી / જાહેરમાં લાવવું / અંદરનો સાર કે અમુક ભાગ અલગ કરવો, છૂટો પાડવો / કમાવું, મેળવવું, જોગ કરવો.

કચરો કાઢવો, કાંટો કાઢવો, રસ કાઢવો, દોષ કાઢવો, રસ્તો કાઢવો, ભૂલ કાઢવી, ખબર કાઢવી, ઘાણ કાઢવો, મેલ કાઢવો.

રૂઢાર્થો :

અડદાળો કાઢવો = કામ કે માર વડે ઢીલું કરી દેવું, ઠૂસ કાઢવી.

આટો કાઢવો = ખૂબ થકવવું.

કસર કાઢવી	= ભરપાઈ કરી લેવું.
કાલાં કાઢવાં	= કાલપણ કરવું, બાળકની જેમ વર્તવું.
કાશ કાઢવી	= આડખીલી દૂર કરવી.
કાસળ કાઢવું	= નડતર કે પીડા દૂર કરવી.
કાંકરો કાઢવો	= નડતર કાઢવું, પગ કાઢવો.
કાંટો કાઢવો	= નડતર દૂર કરવું, મનનો ખટકો દૂર કરવો.
કાંદા કાઢવાં	= લાભ થવો, ફાયદો મેળવવો.
ગાંડાં કાઢવાં	= ગાંડાની માફક વર્તવું.
ગૂંચ કાઢવી	= આંટીઘૂંટી કે મુશ્કેલી દૂર કરવી.
ઘાણ કાઢવો	= ભયંકર સંહાર કરવો, તળવા-ખાંડવા માટે નાખેલો ભાગ બહાર કાઢવો.
છોડાં કાઢવાં	= ખૂબ મારવું, કડક ટીકા કરવી.
જડ કાઢવી	= મૂળમાંથી કાઢી નાખવું.
જીવ કાઢવો	= આપઘાત કરવો, તનતોડ મહેનત કરવી, પજવણી કરવી.
ડોળા કાઢવા	= ગુસ્સે થઈ આંખ દેખાડવી.
તેલ કાઢવું	= અડદાળો કે દમ કાઢવો.
દાંત કાઢવા	= ખડખડ હસવું.
ધોઈ કાઢવું	= માર મારવો, ખૂબ ધમકાવવું
નિકંદન કાઢવું	= જડમૂળથી નાશ કરવો.
પગ કાઢવો	= અવરજવર બંધ કરવી, ચલાણ બંધ કરવું.
ભૂકો કાઢવો	= સંપૂર્ણ નાશ કરવો, ખાઈને સાફ કરી દેવું.

માર્ગ કાઢવો	= ગૂંચવણમાંથી રસ્તો કરવો, ઉપાય કરવો.
લાંબુ કાઢવું	= ઘણું જીવવું.
વરઘોડો કાઢવો	= ફજેતી કરવી.
વરાળ કાઢવી	= બળતરા, દાઝ, ગુસ્સો બહાર કાઢવો.
હડી કાઢવી	= દોટ કાઢવી, દોડવું.

(૩) 'થવું' ક્રિયાપદ : નીચેના અર્થો દર્શાવે છે.

બનવું, અસ્તિત્વમાં આવવું, / નિપજવું, પેદા થવું / અસ્તિત્વમાં આવવું, ગુજરવું, ઊતરવું / લાગવું, પ્રતીતિ થવી / અનુભવમાં આવવું, લાગું પડવું.

એ અર્થમાં વપરાતા શબ્દસમૂહો.

રસોઈ થઈ, બળવો થયો, ક્રોધ થયો, મોહ થયો, ગુસ્સે થવું, પસાર થવું, પાયમાલ થવું, ઈચ્છા થવી, અનુભવ થવો, શરૂ થવું, સમય થયો, પૂરું થયું, મને થયું, ખલાસ થયું, દુઃખ થયું, રોગ થયો, પાસ થયો, ઘઉં થયા, બાજરી થઈ, ઊભા થવું, રોટલો થયો.

રૂઢાંર્થો :

અડધા થવું	= માનસિક રીતે કોચવાવું.
આગપાણી થવું	= ગરમનરમ થવું, ક્રોધની લાગણી ઠંડી પડવી.
આધુંપાછું થવું	= નજરે ન ચડે એમ થવું, યોગ્યાયોગ્ય થવું.
ઉપરનીચે થવું	= અધીરાઈ કે ઉત્કટતાથી વર્તવું, ઊંચુંનીચું થવું.
એંઠા થવું	= કોઈએ જમાડવું, કોઈને ત્યાં જમવાનું થવું.
ઓછા ઓછા થવું	= પ્રેમભાવથી તરબોળ થવું.
કડાકા થવા	= ખાવા ન મળવું, ઉપવાસ થવા.
ખાટા થવું	= નારાજ થવું.

જંગલ થવું	= માણસની વસ્તી વિનાનું થવું-વેરાન થવું.
ઝાડ થવું	= બે પગે ઝાડ જેમ (ઊભું) થવું.
ઝેર થવું	= ઝેર જેવું થઈ પડવું.
ધાનધાન થવું	= ધાન માટે વલખાં મારવાં.
પગ થવા	= શક્તિ-સમજ આવવી, ઊપડી જવું, જતા રહેવું.
પથ્થર થવું	= લાગણીહીન થવું.
પહોળું થવું	= વધારે પડતા ઉદાર થવું, પોરસાવું.
પાછા થવું	= મૃત્યુ પામવું.
બાવા થવું	= જંજાળ છોડી નિશ્ચિત થવું.
બેઠા થવું	= સાજા થવું, ફરી સતેજ થવું, નવેસરથી તૈયાર થવું.
ભડકો થવો	= કજિયો થવો.
ભસ્મ થવું	= રાખોડી થવું, બળીને ખાખ થવું.
ભાન થવું	= શુદ્ધિમાં આવવું, યાદ આવવું, સમજ પડવી.
માટી થવું	= બગડી જવું, ધૂળધાણી થવું.
માથાના થવું	= પહોંચી વળે એવું થવું.
મોટાભા થવું	= પંચાતિયા થવું, આગળ પડતી માનપાત્ર વ્યક્તિ થવું.
રાતુંપીળું થવું	= ઉશ્કેરાવું, છંછેડાવું, આકળા થવું.
રામશરણ થવું	= મરી જવું.
રેવડી થવી	= ફજેતી થવી.

રાખ થવું	= નકામું થવું.
વાયડા થવું	= સમજાવ્યું ન સમજે એવા જક્કી થવું.
હળવા થવું	= નિરાંત અનુભવવી.
રીઢા થવું	= નઘરોળ કે સુધરે નહીં એવા થવું/ વપરાઈને મજબૂત થવું, દુઃખ વેઠી કઠણ થવું.

(૪) 'પડવું' ક્રિયાપદ :

(અર્થો) નીચે ગરવું, પતન થવું, / જવું, પળવું/ થવું, બનવું, નીપજવું / ઊતરવું, પડાવ કે મુકામ નાખવો / લાંબા થવું, સૂવું / કિંમત કે મૂલ્ય બેસવું / લાગવું-પ્રતીત થવું, અનુભવમાં આવવું / કશામાં પેદા થવું / માં મંડવું, તલ્લીન થવું / હારવું, જિતાવું, યુદ્ધમાં મરવું / ગણતરીમાંથી રહી જવું / ભ્રષ્ટ થવું, પતિત થવું.

(પ્રયોગો) ફળ પડ્યું/કોટ પડ્યો/ખોટ પડી/ગમ પડી/ગરજ પડી/જરૂર પડવી/ઠેકાણે પડવું/થાળે પડવું/દિવસ પડ્યો/નિશાળ પડી/પાછળ પડવું/નજરે પડવું/માથે પડવું/ઠંડું પડવું/ ટાલ પડવી/કોઠે પડવું/ભણવામાં પડવું/મજા પડવી/ ટેવ પડવી/ભૂલ પડવી/લાગુ પડવું/ઈયળ પડી/ભૂંડ પડયાં/ઘા પડ્યો/ચીરો પડ્યો/તાણ પડી/વરસાદ પડ્યો/તંગ પડ્યું/ઢીલું પડ્યું/દુઃખ પડ્યું/વાયડું પડ્યું/ કિલ્લો પડ્યો.

રૂઢાર્થો :

અવળું પડવું	= અવળું લાગવું કે નીવડવું.
અંતર પડવું	= બે વચ્ચે છેટું પડવું/તફાવત હોવો/મનમાં જુદાઈ આવવી.
આંટી પડવી	= ગંઠાઈ જવું / અણબનાવ થવો; વેર બંધાવું.
ખાડામાં પડવું	= ભૂલ કરવી / નુકસાન વહોરવું / દેવું કરવું.

ઉઘાડા પડવું	= છતું થવું / બહાર આવવું.
ચાટ પડવું	= ભોંટું પડવું / શરમિંદું બનવું.
ચૂલામાં પડવું	= ફાવે તેમ કરવું.
છીંડું પડવું	= કારણ વિના ખોટું લગાડવું.
જામી પડવું	= ટપાટપી થવી, લડી પડવું.
જોડા પડવા	= જોડાનો માર પડવો.
ઝાટકા પડવા	= મહેનત પડવી, તીવ્ર વેદના થવી.
ડાંડે પડવું	= રસ્તે પડવું, ચાલતા થવું
ઢળી પડવું	= બેહોશ થઈ કે મરણ પામી ગબડી પડવું.
તડી પડવી	= માર, ગાળો કે ઠપકાની ઝડી વરસવી.
પાછા પડવું	= હારવું.
ફટકો પડવો	= નુકસાનીમાં ઊતરવું.
ફાળ પડવી	= ધ્રાસ્કો પડવો.
ફૂટ પડવી	= ભંગાણ થવું, કુસંપ થવો.
ભીડ પડવી	= જરૂર પડવી, તંગી જણાવી, મુશ્કેલીમાં આવવું.
મોળા પડવું	= ઢીલા થવું.
મરી પડવું	= બહુ પ્રીતિ બતાવવી.
માથે પડવું	= જવાબદારી આવી પડવી, નુકસાન વેઠવું પડે એવું થવું.
રસ્તે પડવું	= જતા રહેવું, સરાડે ચડવું.
રાગે પડવું	= ઠેકાણે પડવું, બરાબર ચાલુ થવું.

લાગુ પડવું = દવાની અસર થવી, પાછળ પાછળ જવું,
બંધબેસતું આવવું.

વગે પડવું = ગોઠવાઈ જવું.

વાંકું પડવું = માઠું લાગવું, ઊલટું લાગવું, ગુસ્સે થવું.

સોપો પડવો = નીરવ શાંતિ થવી.

હથોટી પડવી = આવડત આવવી, મહાવરો કે ટેવ પડવી.

(પ) 'રાખવું' ક્રિયાપદ :

(અર્થો) રક્ષવું, પાળવું, બચાવવું, સંભાળવું/ સંઘરવું,/ સેવવું, પોષવું/
ધારણ કરવું, બતાવવું,/ બરાબર રહે તેમ કરવું, તેવી ચીવટ બતાવવી/
હોવા દેવું, રહેવા દેવું/ સ્વીકારવું, લેવું/ સંઘરવું/ ખરીદવું, કબજે લેવું/
ઉપયોગ માટે પાસે રહે એમ કરવું/પડયું મૂકવું, છોડવું/ઊભું રાખવું,
અટકાવવું/જવા ન દેવું, જેમનું તેમ રહે એમ કરવું વગેરે

(પ્રયોગ) બોલ રાખ્યો, વચન રાખ્યું, માન રાખ્યું, ઉમેદ રાખી,
ચિંતા રાખી, આશા રાખી, દયા રાખી, મહેરબાની રાખી, ભાવ રાખ્યો.
જોર રાખ, ચીવટ રાખ, કાબૂ રાખ, અંકુશ રાખ, ધ્યાન રાખ, પગ રાખ,
કબજો રાખ, હક રાખ, કાયમ રાખવું, કબૂલ રાખવું, છૂટ રાખવી, ઢીલું
રાખવું, ગીરો રાખવું, જમે રાખવું, સ્ત્રી રાખવી, પુરુષ રાખવો, બંધ
રાખ્યું, બાંધી રાખ્યું, અકબંધ રાખ્યું.

અદ્ધર રાખવું = રકમ ચોપડે ન નાખવી, જંપીને બેસવા ન
દેવું.

અંતર રાખવું = જુદાઈ રાખવી, પરાયું માનવું.

અંધારામાં રાખવું = જાહેરમાં ન લાવવું, ખરી હકીકત જાણવા
ન દેવી.

ટેક રાખવી	= નિશ્ચયને વળગી રહેવું, બોલ રાખવો.
દાઢમાં રાખવું	= બદલો લેવાની મનમાં ગાંઠ વાળવી.
તાણી રાખવું	= અંકુશ રાખવો.
નાક રાખવું	= પ્રતિષ્ઠા સાચવવી.
નામ રાખવું	= કીર્તિ મેળવવી.
પડદો રાખવો	= ભેદભાવ રાખવો, અંતરની વાત ન કહેવી.
ફાંકો રાખવો	= તોર કે અભિમાનમાં હોવું.
બારી રાખવી	= છટકવાનો માર્ગ રાખવો.
ભાન રાખવું	= સાવચેતી રાખવી, બોલ રાખવો.
ભેદ રાખવો	= વહેરો આંતરો કરવો.
મન રાખવું	= ઈચ્છા પૂરી કરવી.
રંગ રાખવો	= આબરૂ રાખવી, વટ સાચવવો.
લાજ રાખવી	= મદદ કરીને આબરૂ જાળવવી.
વળ રાખવો	= મનમાં અંટસ રાખવી.
હથેળીમાં રાખવું	= અતિશય માયામમતા બતાવવી.

સંજ્ઞાઓ સાથે ક્રિયાપદનો વ્યવહાર રૂઢાર્થ દર્શાવતા પ્રયોગો :

અક્કલ બહેર મારી જવી	= મૂર્ખતા આવવી.
અગિયારા ગણવા	= ભાગી જવું; નાસી જવું.
અંકુશમાં રાખવું	= કાબૂમાં રાખવું.
અંગ તોડવું	= સખત મહેનત કરવી.
અંગારા ઊઠવા	= દિલમાં દાઝવું.
અંગારો પાકવો	= વંશજ કુળનાશ કરનાર નીવડવો

અંગૂઠો આપવો	= અંગૂઠાની નિશાની કરી કબૂલાત આપવી.
અંગૂઠો બતાવવો	= ના પાડવી.
અંધારામાં રાખવું	= જાણવા ન દેવું.
આંકડો નમવો	= ગુમાન ઊતરવું.
આંગળી આપવી	= થોડુંક ઉત્તેજન આપવું.
આંટીમાં લેવું	= દાવપેચમાં નાખવું.
આંધળિયાં કરવાં	= અવિચારી રીતે ઝંપલાવવું,
આગ ઊઠવી	= ભારે ગુસ્સે થવું.
આગ લગાડવી	= કજિયો કરાવવો.
આગ વરસવી	= ઉનાળામાં ખૂબ તાપ પડવો; અંતરમાં બળતરા થવી.
આડા પડવું	= વચ્ચે વિખ્ત કરવું,
આડું ફાટવું	= વિષયાંતર કરવું.
આત્મ ફાટવું	= અઢળક આપત્તિ આવવી.
આરતી ઉતારવી	= સારી પેઠે મારવો.
આહુતિ આપવી	= જાતનું બલિદાન આપવું.
ઉચાળા ભરવા	= ઘરવખરી લઈ પલાયન થવું.
ઉધડું લેવું	= એકદમ ખિજાવા મંડવું.
ઊઘ ઊડવી	= સાવધાન થવું.
એકડો કરવો	= કબૂલાત આપવી.
ઓહિયાં કરવું	= બીજાનું ઓળવી જવું.

આરિયો વીતવો	= સારો પ્રસંગ સફળતાથી વીતવો.
કંકુના કરવા	= શુભ શરૂઆત કરવી.
કપાળ કૂટવું	= નકામી મહેનત કરવી.
કબાહું કરવું	= નીચતા આચરવી.
કમર કસવી	= હામ ભીડવી.
કલાઈ કરવી	= ઠગાઈ કરવી.
કાંકરો કાઢવો	= દૂર કરવું.
કાંદો કાઢવો	= ફાયદો મેળવવો.
કાગડા ઊડવા	= ઉજ્જડ થવું.
કાટલું કાઢવું	= મારીને નષ્ટ કરવું.
કાળજું ખાવું	= ખૂબ પજવવું.
કાળું કરવું	= કલંકિત થઈ દૂર જવું.
કૂવામાં નાખવું	= પાયમાલ કરવું.
કોહું આપવું	= દિલની વાત જાણવા દેવી.
કોળિયો કરવો	= બીજાનું ઓળવી લેવું.
ખબર લેવી	= ખૂબ ઠપકો આપવો.
ખાંડ ખાવી	= બડાઈ મારવી.
ખાસડાં ખાવાં	= ઠપકો ખાવો.
ખોડો કાઢવો	= નાબૂદ કરવું.
ગણેશ માંડવા	= કાર્યનો આરંભ કરવો.
ગળે પડવું	= આળ મૂકવું.
ગાંઠ પડવી	= વેર બંધાવું.

ગાંઠે બાંધવું	= કબજામાં રાખવું.
ગોથું ખાવું	= છેતરાવું
ગોળો ગબડાવવો	= વિઘ્ન નાખવું.
ઘડો ફૂટવો	= વાત જાહેર થઈ જવી.
ઘર ચલાવવું	= સંસાર ચલાવવો.
ઘર ભાંગવું	= છૂટાછેડા લેવા.
ઘાણ કાઢવો	= સંહાર કરવો.
ચકડોળે ચડવું	= મન અસ્થિર થવું.
ચકમક ઝરવી	= અણબનાવ થવો.
ચાંદલો ચોંટવો	= નુકસાની આવવી.
ચાંદલો કરવો	= લગ્નસમયે ભેટ આપવી.
ચીંથરાં ફાડવાં	= નકામો બચાવ કરવો.
ચીલો પાડવો	= નવો રિવાજ ચાલુ કરવો.
ચૂડીઓ પહેરવી	= બાયલાપણું બતાવવું.
ચેપ લાગો	= અસર થવી, કુસંગ થવો.
છાપરે ચડવું	= ખૂબ ફૂલાઈ જવું.
છેડો ફાડવો	= છૂટાછેડા કરવા.
જખ મારવી	= પસ્તાવો થાય એવું કરવું.
જડ કાઢવી	= મૂળમાંથી નાબૂદ કરવું.
જોડા મારવા	= ખૂબ ઠપકો આપવો.
ટટ્ટુ ચાલવું	= જેમતેમ કામ ચાલવું.
ટૂસ કાઢવી	= થકવી દેવું.

ડંકો બજાવવો	= યશસ્વી કાર્ય કરી બતાવવું.
દાટ વાળવો	= સત્યાનાશ કાઢવું
ડિંગ મારવી	= ગપ હાંકવી
ઢોલ વાગવો	= જાહેરાત મળવી.
ઢોલકી બજાવવી	= હાજી હા કરવી.
તાળું દેવાવું	= બંધ થવું; નિર્વશ જવું.
તેલ કાઢવું	= થાકી જાય એટલી મહેનત કરાવવી.
થપ્પડ ખાવી	= નુકસાન ભોગવવું.
થૂંક ઉડાવવું	= નિંદા કરવી.
દમ કાઢવો	= થાકી જાય એટલું કામ કરાવવું.
દમ ખેંચવો	= આશાએશ લેવી.
દમ મારવો	= ધમકાવવું.
દાંત કાઢવા	= હસવું
દાંતિયાં કરવાં	= ચિડાઈ જવું.
દી ઊઠવો	= પડતી દશા આવવી.
દિશાએ જવું	= શૌચક્રિયા માટે જવું.
દોરી તૂટવી	= આવરદા ખતમ થવી.
ધાડ મારવી	= ભારે સાહસનું કામ કરવું.
ધૂળ કાઢવી	= ખૂબ ઠપકો આપવો.
ધૂળ ખંખેરવી	= ખૂબ ઠપકો આપવો.
ધૂળ ઘાલવી	= કાળપ કે કાળીટીલી લગાડવી.
નાડ પકડવી	= ખરું કારણ જાણવું.

નેવે મૂકવું	= વિસારી મૂકવું.
પગ થવા	= ચીજનું ચાલ્યા જવું.
પગ ભાંગવા	= નિરાશ થવું.
પથરો નાખવો	= વિઘ્ન નાખવું.
પાઘડી બંધાવવી	= વાહવાહ કરવી; ઈનામ કે સરપાવ આપવો.
પાટિયાં દેવાવાં	= ભારે નુકસાની વેઠવી.
પાણી જવું	= બેઆબરૂ થવું.
પાણીમાં જવું	= નિષ્ફળ જવું.
પાણીયું આપવું	= બરતરફ કરવું.
પૂળો મૂકવો	= નાશ કરવો.
પેટમાં રાખવું	= વાત છુપાવવી.
ફૂંક મારવી	= ટાપસી પૂરવી; ખાનગી ચેતવણી આપવી; ઉશ્કેરવું; ભુરકી નાખવી; ભરમાવવું.
બાંય પકડવી	= ટેકો આપવો, મદદ કરવી.
ભાંગરો વાટવો	= બાફી મારવું; છૂપી વાત ઉઘાડી પાડવી.
ભૂત ભરાવું	= મગજમાં કાંઈક ઊલટું ભરાઈ જવું.
ભોગ મળવા/લાગવા	= માઠી દશા થવી, આપત્તિ આવવી.
મરયાં મૂકવાં	= ગુસ્સે કરવું.
માખણ લગાડવું	= ખુશામત કરવી.
માખો મારવી	= આળસુ થઈ બેસી રહેવું.

માથું ઊંચકવું	= સામે થઈ બોલવું.
માથે પડવું	= ભારરૂપ થવું.
માથામાં મારવું	= અપમાન સંભળાવવું,
મેખ મારવી	= ચોક્કસ કરી આપવું; ખીલી મારવી; (૨) ફાંસ મારવી; અડચણ ઊભી થવી.
મોટાભા થવું	= ફૂલણજી બનવું.
મોર મારવો	= મોખરે રહી કામ કરવું; પરાક્રમ કરવું; યશસ્વી કામ કરવું.
રગ પકડવી	= મૂળ વાત પકડવી.
રંગ રાખવો	= આબરૂ રાખવી; વટ સાચવવો.
રસાતળ જવું	= વિનાશ પામવો.
રાગે પડવું	= વ્યવસ્થિત થવું.
રામાયણ કરવી	= વાતને વધારી મૂકવી.
રેચ આપવો	= દમદાટી આપવી.
રોદણાં રડવાં	= દુઃખની વાત કહી બતાવવી.
લમણાં ઝીંકવાં	= નકામી વાતો કરવી.
લાડવો ખાવો	= ફાયદો મેળવવો.
લીલું કરવું	= ફાયદો કરવો; સંપત્તિ મેળવવી.
લોચા વાળવા	= હિસાબમાં ગરબડ કરવી; બરાબર ન બોલવું.
વખારે નાખવું	= ધ્યાન ન આપવું; દૂર ધકેલી કાઢવું.

વરાળ કાઢવી	= મનનો ઊભરો બહાર કાઢવો.
વાંસ ફરવો	= ઘરમાં નિર્ધનતા હોવી.
વાઘ મારવો	= બહાદુરીનું કામ કરવું.
વેતરણ કરવી	= યોજના કરવી; મેળ ઉતારવો.
શિંગડાં માંડવા	= સામા થવું.
સવાર થવું	= ચડી બેસવું.
સડો પેસવો	= ફાટફૂટ પડવી.
સાલ કાઢવું	= વિઘ્નરૂપ હોય તે દૂર કરવું.
સાલમપાક આપવો	= માર મારવો.
સીસામાં ઉતારવું	= ભોળવીને ફસાવવું.
સોગઠી મારવી	= દાવ અજમાવવો; તકનો લાભ લેવો.
સ્વાદ ચખાડવો	= માર મારવો.
સ્વાહા કરવું	= ઓળવી લેવું.
હજમ કરવું	= ઓળવવું.
હજામત કરવી	= નકામો સમય ગાળવો.
હલકું કરવું	= માર મારવો.
હાડકાં રંગવા	= માર મારવો.
હાથ ઉઠાવવો	= માર મારવા જવું.
હાથ ધોવા	= નિરાશ થવું.
હોળી કરવી	= બાળવું.
હોળી વાળવી	= ખરાબી કરવી.

ગુજરાતીમાં કેટલીક સંજ્ઞાઓ

હોવાનું જાણવા-સાંભળવા મળે છે.

અપ્સરા	= સુંદર સ્ત્રી.
ઊંટવૈદ	= ઊંટનું વૈદ્ય કરે એવો જ.
કડછો	= માથું મારવાની વૃત્તિવાળો.
કાર્ટૂન	= હાંસીપાત્ર.
કુંભકર્ણ	= ખૂબ જ ઊંઘનાર.
ખાખરાની ખિસકોલી	= બિનઅનુભવી.
ગંજીનો કૂતરો	= કોઈને ખાવા ન દેનાર.
ગાડાનો બેલ	= વૈતરું કરનાર.
ગુંદરિયો	= ખસવાનું નામ ન લે એવો.
ઘંટ	= પહોંચેલ, ખંધું.
ઘાંચીનો બળદ	= કંટાળાભર્યું કામ કરનાર.
ચમચો	= ચાપલૂસી કરનાર.
ઝોડ	= વળગે પછી છૂટવાનું નામ ન લે તેવું.
ત્રિશંકુ	= અંતરિયાળ લટકી રહેતું.
દરવાજાનું ઊંટ	= દરવાજો તોડવા માટે મધ્યસ્થી
દશમો ગ્રહ	= (જામાતા દશમો ગ્રહ) એક વધુ ગ્રહ, (નવ તો જાણીતા છે.)
દુર્વાસા	= ખૂબ જ કોધી.
ધોબીનો કૂતરો	= ઠામઠેકાણા વગરનો.
નંગ	= ખંધું, ધૂર્ત, પહોંચેલ માયા.

નારદ	= લડાઈ-ઝઘડો કરાવનાર.
પોઠિયો	= નકામું વજન ઉપાડનાર.
પ્યાદું	= મરવા તૈયાર.
પનોતી	= માઠી દશા.
બગભગત	= દંભી.
બલિનો બકરો	= નકામો કુટાઈ જતો માણસ.
બારદાન	= સાવ ખાલી, મૂર્ખ.
ભગત	= સીધોસાદો.
ભવાઈ	= ફજેતી.
ભગીરથ	= મહાપ્રયત્ન.
ભદ્રંભદ્ર	= જડ, વેદિયો.
ભીષ્મ	= દઢ અને મહાન.
મદનિયું	= ખૂબ જ જાડું.
મહમદ તઘલખ	= અવિચારી, ધૂની, તરંગી.
મંથરા	= કોઈને ચઢવનાર.
મરચું	= ખૂબ જ ઉગ્ર સ્વભાવનું.
રબર સ્ટેમ્પ	= બીજાનું કહ્યું કરનાર.
રાવણ	= ખૂબ જ અભિમાની.
લલ્લુ	= મૂર્ખ.
વૃકોદર	= ખાઉધરું.
શકુનિ	= ચંડાળ.
શેખચલ્લી	= તરંગી, હવામાં કિલ્લા બાંધનાર.

સીતા	= સતી.
સુરદાસ	= આંધળું.
સૂર્યવંશી	= ઊંઘણશી.
હંસલો	= દેહ, આત્મા.
હિડિમ્બા	= રાક્ષસ જેવી સ્ત્રી.
હરિશ્ચંદ્ર	= સત્યવાદી.
શ્રવણ	= માબાપનો સેવક.

